MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETAS

Bronislovas Kuzmickas

TAUTOS TAPATUMO SAVIMONĖ.

Lietuvių savimonės bruožai

MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETAS

Bronislovas Kuzmickas

TAUTOS TAPATUMO SAVIMONĖ

Lietuvių savimonės bruožai

Monografija

Antroji pataisyta ir papildyta laida

Vilnius 2009

UDK 316.3(474.5)
Ku395

R e c e n z a v o :
Kultūros, filosofijos ir meno instituto vyriausiasis mokslo darbuotojas prof. habil. dr. **Juozas Krikštopaitis**;
Kultūros, filosofijos ir meno instituto direktorius dr. **Vacys Bagdonavičius**

Monografija svarstyta Mykolo Romerio universiteto Strateginio valdymo ir politikos fakulteto tarybos 2008 m. birželio 12 d. posėdyje (protokolas Nr. 2SVP-10) ir rekomenduota spausdinti

Monografija svarstyta Mykolo Romerio universiteto Strateginio valdymo ir politikos fakulteto Filosofijos katedros 2008 m. birželio 18 d. posėdyje (protokolas Nr. 1FLK-3) ir rekomenduota spausdinti

Mykolo Romerio universiteto mokslinių-mokomųjų leidinių aprobavimo spaudai komisija 2008 m. rugsėjo 25 d. posėdyje (protokolas Nr. 2L-1) monografiją patvirtino spausdinti

Monografijos rengimą parėmė Lietuvos valstybinis mokslo ir studijų fondas

Visos leidinio leidybos teisės saugomos. Šio leidinio arba kurios nors jo dalies negalima taisyti, dauginti arba kitaip platinti leidėjui nesutikus.

ISBN 978-9955-19-123-0 © Mykolo Romerio universitetas, 2009

TURINYS

Pratarmė..... 6

Tautos tapatumas..... 9
Tapatumai..... 9
Individo tapatumas..... 12
Tautos tapatumas..... 14
Sąmoningumas..... 17
„Egocentriškumas“..... 22
Vertybės..... 25
Kitos sąmoningumo formos..... 28
Subjektyvumas ir objektyvumas..... 30
Tauta gali apsigauti..... 32
Išlikti kintant..... 33

Tautų istoriškumas ir savikūra..... 35
Ar tautos sukuriamos? 35
Tautų formavimosi būdai..... 41
Tauta ir valstybė..... 45
Kas laukia tautinės valstybės? 48

Laikas ir interpretacijos..... 52
Būti ar nebūti? 52
Lenkiškoji..... 54
Rusiškoji..... 56
Vokiškoji..... 58
Besikurianti lietuviškoji..... 63

Laisvės dvidešimtmetis..... 69
Prisikėlimas..... 69
Praeitis ir Vilniaus tema..... 70
Pilietiškumas..... 73
Vienybė..... 74

Katalikybė..... 76
Kaimas ir miestas..... 79

Sovietinis totalitarizmas ir genocidas..... 81
Totalitarizmas..... 81
Fizinis ir dvasinis naikinimas..... 88
Materializmas ir ateizmas..... 91
Lygiava..... 96
Rusinimas..... 98

Pasipriešinimas..... 102

Inteligentai ir kultūra..... 107

Prisitaikymas ir „socialistinė nacija“..... 119
Prisitaikymas..... 119
„Socialistinė nacija“..... 124

Nepriklausomybė ir praeities palikimas..... 130
Nepriklausomybės siekio motyvai..... 131
Paradoksali revoliucija..... 133
Dviprasmiški padariniai..... 138

Dabarties prieštaros..... 141
Ar dar postkomunistinė šalis? 141
Partijos ir vidaus politika..... 146
Pilietiškumas ir valstybė..... 150
Praeitis..... 156
Dvasinė būklė..... 159

Nihilizmas..... 163
Apie sąvoką..... 163
Negatyvizmas ir socialinė kritika..... 165
„Mitų demaskavimas“..... 169
Demagogijos link..... 171

Atvirumo iššūkiai..... 175
Atvirumas..... 175
Globalizacija..... 176
Europietiškumas..... 180
Regionai..... 187
Emancipacijos dviprasmybės..... 190
Išėjimai ir (ne)grįžimai..... 194
Kosmopolitizmas..... 202

Filosofinis matmuo..... 206
Filosofinis savimonės matmuo..... 206
Iššūkiai filosofijai..... 209
Sovietmečio palikimas..... 213
Nepriklausomybės metų palikimas..... 216

Baigiamosios pastabos..... 221

Summary..... 225

Literatūra..... 228

Asmenvardžių rodyklė..... 231

PRATARMĖ

Vienas iš pokyčių, kuriuos atnešė Nepriklausomybė, yra atvirumas, pašalinęs išorines užtvaras, kurios keliems dešimtmečiams buvo atskyrusios mūsų tautą nuo viso pasaulio. Atsivėrė daugiapusių ir daugiaprasmių ryšių ir sąveikų galimybės. Į pasaulį išeina Lietuvos, kaip nepriklausomos valstybės, vardas, lietuvių kultūra, verslas, sportas. Kartu išeina ir šimtai tūkstančių tautiečių. Atvirumas leidžia laisvai išvykti ir parvykti, svetur dirbti ir mokytis, „vytis“ prarastą laiką, tačiau sukelia ir netikrumą dėl realių ar tik įsivaizduojamų iššūkių, kuriuos atneša integracija į Europą, nesulaikoma ir nenuspėjama globalizacija. Visa tai keičia bendrąją tautos egzistencinę situaciją.

Nemažiau svarbus už išorės yra visuomenės vidaus atvirumas, kurio pagrindinės sąlygos yra demokratija ir žodžio laisvė. Tai teikia galimybę vaduotis iš nelaisvės metais primestų ideologijų ir mąstymo stereotipų, ugdyti pilietiškumą, puoselėti tautiškumą. Kartu atsiveria erdvė ir saviems destruktyviems polinkiams bei įpročiams, kuriuos paveldėjome iš nelaisvės metų ar iš dar tolimesnės praeities, kurie galbūt yra palaikomi ir iš šalies.

Vidaus atvirumas apima plačias visuomenės gyvenimo sritis, yra dinamiškas ir prieštaringas. Žiniasklaida nestokoja pastabumo pateikdama taiklius, nors dažnai ginčytinus atskirų visuomenės reiškinių apibūdinimus ir vertinimus. Filosofinė ir mokslinė gyvenimo pokyčių refleksija gerokai atsilieka. Tai savaime suprantama, nes joms reikia daugiau laiko.

Lieka be deramo dėmesio tauta kaip visuma, jos būklė ir savitumai, kuriems nusakyti gali būti taikoma pastaruoju metu plačiai vartojama tapatumo sąvoka. Tai ir yra šios knygos svarstymo objektas. Dėmesio centre – dabartis, tai yra devyniolika Nepriklausomybės metų – esminių pokyčių ir itin sparčios raidos laikotarpis. Dabartis, kaip žinoma, tėra sunkiai fiksuojami trukmės momentai tarp praeities ir ateities, o devyniolika metų – trumputis laiko tarpas tautos istorijoje. 1990 metų kovo 11-ąją buvo nubrėžta tik politinė riba, skirianti laisvę nuo nelaisvės metų, su kuriais daug ką dar sieja įvairaus pobūdžio ir ne visada įsisąmoninami saitai. Daugelis dabarties gyvenimo nesklandumų yra nelaisvės

metų paveldas, vadavimasis iš jų tebėra svarbus ir ne tik šiandienos uždavinys.

Dėl to kalbėdami apie dabartį negalime pamiršti okupacinės praeities, kad geriau suprastume, ką okupacija atnešė mūsų tautai, turime bent trumpai apibūdinti tarpukario laisvės metais brendusį lietuviškąjį sąmoningumą. Tas laikotarpis savo ruožtu įkūnijo XIX amžiaus tautos prisikėlimo idealus, todėl autorius mano, kad būtina pasakyti keletą minčių ir apie juos. Taigi kalbant apie dabartį, kaip istorinį jos pamatą reikia glaustai apžvelgti kone visą moderniosios lietuvių tautos gyvavimo laikotarpį. Bus aptariami ir kai kurie teoriniai bei istoriniai lietuviškojo sąmoningumo aspektai, daugiausia dėmesio skiriant dabartinės būklės sklaidai. Tai darydamas autorius vadovaujasi istorinio vyksmo nenutrūkstamumo ir perimamumo prielaida.

Tapatumo sąvoka savo platesniąja prasme nėra nauja. Jau nuo tautinio prisikėlimo XIX amžiaus pradžios lietuviškojoje raštijoje buvo aptarinėjami tos sąvokos turinį sudarantys dalykai: tauta, kalba, tautosaka, istorija, papročiai. Dabartis reikalauja apibrėžtesnės sampratos. Knygos autorius tautos tapatumą supranta kaip tam tikrą perimamumo ir tęstinumo, tradicijų ir inovacijos, atvirumo ir uždarumo santykį. Būtina pabrėžti, kad visaverčiu laikytinas tik sąmoningas, tai yra save patį apmąstantis ir vertinantis tapatumas, nes galima tik paprasčiausiai „būti“ nesvarstant ir nevertinant. Apie savimonę tenka kalbėti kaip esminį tautinio tapatumo aspektą. Paprastai tariant, savimonė – tai svarstymai apie tai, kas esame, kas buvome, kas norėtume būti.

Tapatumo savimonė yra sudėtingas, daugiasluoksnis dvasinis darinys. Jame galime išskirti kultūrinius, moralinius, religinius, politinius ir kitokius aspektus. Savimonės nešėjai – įvairių socialinių sluoksnių, skirtingo išprusimo, politinių įsitikinimų, konfesijų, lyties ir amžiaus žmonės, todėl įvairios ir savimonės raiškos formos. Apie ją liudija daug kas: menas, socialiniai ir humanitariniai mokslai, žiniasklaida, tautosaka, įvairių žanrų politiniai kultūriniai diskursai, taip pat filosofiniai, ideologiniai konstruktai, istorinių įvykių interpretacijos. Neignoruotini ir žmonių asmeninės patirties bei tiesioginio stebėjimo apibendrinimai. Nėra tokios diskurso formos, kurią galėtume laikyti reprezentacine tautos savimonės reiškėja, todėl šiame darbe remiamasi įvairiomis jau minėtomis, lietuvių savimonės raiškos formomis, laisvai jas renkantis ir nieko neišskiriant specialiai. Savaime suprantama, neišvengiama subjektyvumo, todėl galutinis atskaitos taškas yra autoriaus atsakomybė.

Šis darbas rašytas ne tuščioje vietoje. Pastaruoju metu pasirodė reikšmingų darbų, savo tematika labai artimų arba sutampančių su šios knygos tematika. Tai sociologo R. Grigo sociologinė apybraiža „Tautos likimas“ (1995), monografija „Tautos savivoka“ (2001), filosofo J. Balčiaus monografija „Dorovinio lietuvių identiteto prigimtis ir prasmė“ (2005), filosofės N. Putinaitės knygos: „Šiaurės Atėnų tremtiniai“ (2004), filosofo J. Krištopaičio knyga „Saugi valstybė: idėja ir tikrovė“ (2004), lituanisto P. Subačiaus knyga „Lietuvių tapatybės kalvė“ (1999), religijotyrininko ir eseisto G. Beresnevičiaus knyga „Ant laiko ašmenų“ (2002), politologės I. Matonytės monografija „Posovietinio elito labirintai“ (2001), filosofo V. Bagdonavičiaus knyga „Sugrįžti prie Vydūno“ (2001).

Tautos būklės ir tapatumo tyrimai tęsiasi, apie juos liudija naujausi solidūs kolektyviniai darbai: „Lietuviškojo europietiškumo raida: dabarties ir ateities iššūkiai“ (2006), „Lietuvos tauta: būklė ir raidos perspektyvos“ (2007), „Lietuvių tautos tapatybė. Tarp realybės ir utopijos“ (2007). Labai vertingų minčių knygoje svarstomais klausimais pateikiama naujausiuose filosofų A. Jokubaičio, Z. Norkaus, V. Radžvilo straipsniuose (žurnale „Politologija“, 2008/1).

Šie darbai sudarė platų idėjinį kontekstą ir paskatino rašyti šią knygą. Nuodugnus jų aptarimas būtų atskiro tyrimo objektas. Daug analitinių įžvalgų ir pamatuotų apibendrinimų apie sovietmetį ir dabartį galima rasti politologų, istorikų, literatūrologų darbuose, taip pat žurnalų „Kultūros barai“, „Naujasis židinys“, savaitraščių „Atgimimas“, „Literatūra ir menas“ publikacijose.

Lietuvių tautinio tapatumo problematiką jau kelerius metus tyrinėja ir šios knygos autorius. Tyrimo rezultatai skelbti knygose „Tautos kultūros savimonė“ (1989), „Šiuolaikinė lietuvių tautinė savimonė“ (bendraautorė Lina Astra, 1996), mokslo ir kultūros periodiniuose leidiniuose.

TAUTOS TAPATUMAS

Pradžioje tautiškumo nebuvo.
Buvo tauta, bet jinai to nebuvo įsisąmoninusi.

Vytautas Kavolis

Tapatumai

Nors tapatumai yra gal šiek tiek nusibodusi tema, vis dėlto nenyksta iš kultūrologų, filosofų, politologų, sociologų tekstų. Knygynuose galima nusipirkti knygų apie tai, kas yra vyriškasis ir moteriškasis tapatumai. Ne tik žiniasklaidos, bet ir politikų svarstymų objektais tampa tos pačios lyties asmenų santuokų, lyties keitimo įteisinimo klausimai. Nesantuokinės partnerystės, nesantuokinių gimdymų gausėjimas rodo, kad pradeda darytis nebeaišku, kas yra santuoka ir šeima, ar jos turi ateitį ligšioliniu pavidalu, o gal nyksta patriarchalinė šeimos forma?

Propaguojant vadinamąsias alternatyvias šeimos formas, diskredituojama tradicinė šeima, kuri visada buvo ir tebėra pirminė individo socializacijos aplinka, užuovėja nuo svetimo ir priešiško pasaulio. Destruktyvūs poveikiai neaplenkia ir individų, ypač jaunosios kartos atstovų, daugumos jų pažiūras ir gyvenimo būdą formuoja ne aukštesnės vertybės, bet įvairūs prekybos ir pramogų centrai ir jiems tarnaujanti žiniasklaida. Asocialių ir patologinių priklausomybių plitimas verčia manyti, kad menkėja kai kurių žmonių individualusis tapatumas, silpnėja gebėjimas atsispirti destruktyviems potraukiams ir poveikiams. Tai rimta kliūtis darniam tarpasmeniniam bendravimui, bendruomeniškumo plėtrai.

Kyla klausimas ir dėl to, kokia tautinių tapatumų ateitis, kas laukia mūsų valstybės, mūsų tautos ir kultūros Lietuvai įstojus į Europos Sąjungą, ką žada besiformuojantis europietiškasis tapatumas, kuriam įtaką daro ir neabejotinai dar labiau darys nenuspėjami trečiojo tūkstantmečio pokyčiai.

Postmodernistinės kultūros apologetai abejoja apskritai visokių tapatumų tikrumu ir pastangų juos išlaikyti prasmingumu. Manoma, kad tapatumai – bendruomeniniai, tautiniai, religiniai – žmonėms reikalingi tik kaip savotiškos laikinos priebėgos, teikiančios iliuzinį tikrumą ir saugumą. Taip pat manoma, kad ligšioliniai tapatumai jau atgyveno, kad jie tik varžo ir slegia, kad gal jau klostosi kitokie tapatumai, išlaisvinantys iš priklausomybių ir privalomybių, o gal jiems apskritai lemta išnykti. Postmodernios kultūros požiūriu ateities žmogus – tai „postetninis" žmogus.

Teigiama, jog tapatumų irimas neatsiejamas nuo visuotinių mūsų laikmečio reiškinių kaip ekonominė globalizacija, institucijų internacionalizacija, elektroninių informacinių technologijų teikiamos galimybės, virtualumo kultūros dominavimas, vertybes suprekinantis ir kultūrinius savitumus nutrinantis vartotojiškumas. Kuriasi naujasis pasaulis, kuriam atribota nuo autoritetų galia ir nauda, o ne prasmės ir vertybių siekiai yra pagrindinis žmonių veiklos šaltinis.

„Joks stabilesnis „tapatumas" neįmanomas pasaulyje, kuriame vis daugiau informacijos ir vis mažiau prasmės."[1]

Išgyvename tai, kas kartais įvardijama kaip tapatumų krizė, destrukcijos objektais tampa tradiciniai žmonijos tapatumo pamatai: individas, šeima, bendruomenė, tauta, Dievas. Tai – tik viena šiuolaikinio pasaulio kismo pusė – mums sako atidesnis žvilgsnis į dabartį. Tų pačių veiksnių reikšmė gali būti skirtinga – vienus tapatumus ardyti, kitus kurti ir ugdyti. Globalizacijos poveikiams ne tik pasiduodama, jiems ir priešinamasi. Tautose, bendruomenėse, regionuose auga atsparumas globalizacijos iššūkiams, formuojasi priešinimosi tapatumai, daug kuo sutampantys su priešinimusi kosmopolitizmui, ekonominiam, teisiniam beteisiškumui.

„Informacijos amžius tampa sumaišties amžiumi, o sykiu – fundamentalaus tradicinių vertybių ir besąlygiškų teisių įtvirtinimo amžiumi."[2]

---

[1] Rubavičius V. „Tapatumai" globalizacijos sąlygomis / Tapatybės sklaida ir ribos. Mokslinės konferencijos medžiaga. – Vilnius, 2001. P. 37.

[2] Castells M. Tapatumo galia. – Vilnius: Poligrafija ir informatika, 2006. P. 109.

Galimi įvairūs nauji tapatumo projektai, todėl globalizacijos amžius yra ir nacionalizmo atgimimo amžius.

Pastarojo vyksmo verbalinė raiška – tarptautinės mokslinės konferencijos, rašomos plačios studijos apie tautų, kultūrų, regionų tapatumus ir jų istorinės raidos kelius.[3] Jose parodoma, kad nepakanka nei faktų, nei argumentų, leidžiančių suabejoti tuo, ką apie tapatumus sako kultūros istorija ir paprasčiausia gyvenimo patirtis. Ne ką kitą, o individo tapatumą konstatuojame, kai atpažįstame, kad prieš mus stovintis suaugęs asmuo yra tas pats, kurį atsimename kaip vaikystės žaidimų draugą, arba kai meno istorijos žinovai teigia, kad dabartinės kultūros formos priklauso tai pačiai kultūros tradicijai, kuri praeities amžiais išgyveno renesanso, baroko, klasicizmo laikotarpius. Paprasčiausi asmenų dialogai įmanomi taip pat tik dėl to, kad „turimi galvoje“ tie patys dalykai, bet kuris logiškai nuoseklus teiginys byloja apie minties tapatumą.

Tapatumo suvokimas įgalina mus kalbėti apie vientisumą, tęstinumą, perimamumą, visuomenės stabilumą, asmenybės integralumą. Demontuojant tapatumo sąvoką, kyla loginių sunkumų vartojant skirtingumo, kitoniškumo, individualumo ir kitas panašias sąvokas. Tapatumai slypi visur ten, kur yra skirtumai ir ribos, kur individai, vietovės, kultūros save išskiria iš kitų. Tai vienas iš pasaulio sandaros principų, lemiantis kokybinį esinių savitumą. Yrant tapatumui, nelieka ir paties esinio. Socialinių tapatumų pairimas daro sunkiai įmanomą žmonių tarpusavio supratimą ir bendravimą, o tai sociumo griūties simptomai. Į postmodernizmo apologetus galima žiūrėti kaip į realius ar potencialius stabilumų ardytojus, savotiškus suvedžiotojus ar net apgavikus, pasirenkančius destruktyvumo propagavimą kaip savo neproduktyvios savasties raiškos būdą.

Sąvoka „tapatumas“, kaip ir jos atitikmuo kitose kalbose – „identitetas“, kilęs iš lotynų kalbos žodžio „idem“[4], reiškia buvimą „tuo pačiu“, išlikimą „pačiu savimi“. Nesunku pastebėti, kad apie tokį „buvimą“ ir „išlikimą“ galima prasmingai kalbėti tik atžvilgiu to, kas egzistuoja laike, kas trunka, kinta ir tame kitime išlieka arba neišlieka, jeigu tapatumas dvejinasi, skaidosi, suyra, tampa kitokio tapatumo dalimi. Tapatumo sąvoka yra taikytina laikiškiems, istoriškiems subjektams. Tai pirmiausia individai, tautos, visuomenės. Galima pamatuotai kalbėti ir apie

[3] Melammed R. L. A Question of Identity. – Oxford University Press, 2004; Riasanovsky N. V. Russian Identities. A Historical Surveys. – Oxford University Press, 2005.

[4] Idem – tas pats / Lotynų–lietuvių kalbų žodynas. – Vilnius, 1955. P. 282.

kultūrų ir civilizacijų tapatumą tiek, kiek jos yra istoriškos. Nedaug tėra prasmės kalbėti apie tapatumą to, kas neturi istorijos. Istorijos vyksmą lemia tęstinumas ir kūryba, poveikiai iš šalies ir atsakas į juos, todėl, prisimenant metafizikos sąvokas, galima sakyti, kad tapatumas yra daugiau „egzistencija“, negu „esmė“, nors tai nepaneigia galimybės kalbėti apie tam tikrą tapatumo substancialumą, jeigu norime pabrėžti išliekamumą.

Nereikia pamiršti ir tapatumo esinių, kurie ne tik laikiški, bet ir erdviški, sudėtingi ir daugeriopi, bet neišsiskaido ir neišsisklaido, o išlaiko vidinį ryšį ir struktūrinę darną. Tuo kaip tik pasižymi tautos, kultūros, civilizacijos, tad problema, sudaranti „tapatumo“ sąvokos turinį, yra tam tikras santykis tų objekto savybių, kurios nulemia jo vientisumą ir buvimą „tuo pačiu“, o kartu ir jo kitimą bei daugeriopumą.

Mūsų laikų reiškinys – erdviški, bet ne teritorijų pagrindu besikuriantys tapatumai. Tai virtualios, pasauliniuose informacijų tinkluose besikuriančios bendruomenės, kai bendri interesai, įsitikinimai ir vertybės sutelkia į vieną grupę žmones, „kurie nebūtinai buvo pažįstami iki susitikimo tinkle“[5]. Tos pačios technologijos, šiuo atveju internetas, šiuolaikiniuose visuomeniniuose virsmuose gali vaidinti skirtingą, kaip ardantį, taip ir kuriantį vaidmenį.

Individo tapatumas

Kalbėdamas apie individo tapatumą turiu galvoje, svarbiausia, ne įgimtą savitumų visumą, kuri yra tik iš gamtos „dovanai“ gaunamas fizinis tapatumo pamatas, bet asmenybiškąjį žmogaus matmenį, kuris sąmoningai ugdomas ir kuriamas. Tai daroma ne kitaip, o tik individui angažuojantis laisvai pasirenkamoms vertybėms, pagal jas nusistatant gyvenimo tikslus. Šiuo atveju teisus yra J. P. Sartre’as teigdamas, kad „žmogus yra tik tuo, kuo jis pats save padaro“[6]. Tiesa, rinkimosi laisvė yra daugiau ar mažiau ribota, todėl ir individo savirealizacijos galimybės nėra beribės. Tad individo asmenybiškąjį tapatumą turėtume supras-

[5] Savicka A. Virtualusis etniškumas: iliuzija ar viltis? / Lietuviškojo europietiškumo raida: dabarties ir ateities iššūkiai. – Vilnius, 2006. P. 159.

[6] Sartre J. P. Egzistencializmas yra humanizmas / Filosofijos istorijos chrestomatija. XIX ir XX amžių Vakarų Europos ir Amerikos filosofija. – Vilnius: Mintis, 1974. P. 441.

ti kaip metų slinktyje jo išlaikomą pagrindinę vertybinę nuostatą, kurią lydi pareigos ir atsakomybės jausmai. Asmenybiškasis tapatumas išlaikomas per vertybines nuostatas ir tikslus arba, kaip rašė Alfredas Whiteheadas:

„Pastovumas atsiranda veikiant vertybėms.“[7]

Subjektyvioji individo tapatumo savimonės išraiška žinoma kaip egzistencinis autentiškumo poreikis, gebėjimas skirti autentišką ir neautentišką gyvenimą. Apie tai daug rašyta ir teberašoma, asmenybės autentiškumas buvo viena pagrindinių pastarojo šimtmečio filosofijos temų. Galima drąsiai teigti, jog tai yra visų laikų tema, tik nevienodai verbalizuojama ir interpretuojama. Kasdienėje aplinkoje tapatumo poreikis gali būti nusakomas paprasčiau – kaip noras būti „pačiu savimi“, gyventi „savo gyvenimą“, „neapgaudinėti savęs“, „neišduoti savojo aš“, „nesielgti prieš savo sąžinę“. Tokios dvasinės reikmės yra būdingos kiekvieno dvasiškai sveiko žmogaus savivokai. Taigi asmenybiškasis tapatumo siekis neabejotinai slepia moralinį turinį, priklausantį nuo to, su kokiomis vertybėmis, idealais, tikslais tapatinamasi. Į vertybes žvelgiančio individo tapatumas yra sąryšinga gyvenimo epizodų seka, tai parodo tikslų ir veiksmų atitikimas.

„Kiekvienas ryžtingas veiksmas yra tarsi bangos, susiejančios individo praeitį ir ateitį, ketera.“[8]

Galima sakyti, jog šiuo požiūriu žvelgiant individo gyvenimas klostosi sėkmingai, jeigu išvengiama skaudžių dvasinių sukrėtimų ir moralinių krizių, jeigu aplinkybės nedeformuoja jo individualybės, nenuslopina savarankiškumo, jeigu tai, kam užsimota jaunystėje, padaroma brandos metais, jeigu gyvenimo pabaiga harmoningai siejasi su jo pradžia.

Psichologiškai asmenybės tapatumo „organas“ yra atmintis. Bet ar žmogus išlieka „tas pats“ kaip asmenybė, jeigu išgyvena sukrečiančias permainas, nori užmiršti savo praeitį, net ir savo vardą ir gimtinę, nori tapti kitu žmogumi, pradėti gyventi kitaip? Ar „tas pats“ bus ateistas, tapęs karštai tikinčiu, o tikintysis – kategorišku ateistu, nusidėjėlis – šven-

[7] Уайтхед А. Н. Избранные труды по философии. – Москва: Прогресс, 1990. С. 311.

[8] Lingis A. Asmens tapatumas // Problemos, 2002/61. P. 11.

tuoju, didvyris, virtęs išdaviku arba atvirkščiai? Kaip fiziniai individai jie, be abejo, išliks tie patys, su tais pačiais individualybės – temperamento, nervų sistemos, kūno konstrukcijos – ypatumais, bet ar tokie patys išliks kaip asmenybės, iš esmės pasikeitus jų gyvenimą įprasminančioms vertybėms? Toks žmogus, kaip asmenybė, bus jau ne tas pats, kas buvo, nes pakeitė savo vertybines nuostatas, o vertybinis sąmoningumas, kaip ir sąmoningumas apskritai, kaip matysime toliau, yra esminis tapatumo komponentas.

Galima klausti toliau: ar išlieka tapatus pats sau, šį kartą jau ir fizine prasme, vyriškis, įgyvendinęs savo norą virsti moterimi arba moteris, mananti, kad ji turėtų būti vyras? Pastarieji atvejai kol kas yra savotiška „egzotika“, bet jie gerai iliustruoja ko galima laukti ateityje tobulėjant medicinos technologijoms, dėl ko neabejotinai kils ir naujų individualaus tapatumo problemų. Postmoderniosios mąstysenos tėkmėje, kaip jau minėta, galima rasti teiginių, jog tapatumas tėra tam tikras auklėjimo ir aplinkos suformuotas kompleksas, varžantis individo saviraišką. Iš jo reikia vaduotis. Nuosekliai galvojant, kitas etapas galėtų būti „vadavimasis“ ir iš savo asmenybės. Tokiam žingsniui įžvalgų šiuolaikiniuose idėjiniuose diskursuose yra pakankamai.

Tautos tapatumas

Individo ir tautos tapatumų gretinimas nereiškia, kad į tautą reikėtų žiūrėti kaip į savotišką kolektyvinę asmenybę, nors filosofinėje literatūroje aptiksime ir tokių nuomonių. Vis dėlto toks gretinimas prasmingas, nes tautiškumo bendrąja prasme sąmonė yra gyvybinga ir priklauso nuo to, kokią vietą užima individų vertybinėje skalėje.

Tai reiškia, jog tautinis tapatumas neturi būti suprantamas kaip savotiška substanciali vientisybė, kurios gelmėje slypi neistoriška „tautos dvasia“, pirminiai archetipai ar kas nors panašaus. Kita vertus, tapatumo sąvoka nėra laikytina vien terminu, vartojamu nusakant vienodos etninės kilmės individų masę.

Kiekvienas žmogus ateina į pasaulį tam tikroje tautinėje ir pilietinėje bendrijoje ir natūraliai tampa jos nariu. Jam objektyviai „užduodamas“ atitinkamus individualaus ir bendruomeninio tapatumo modelis, teigiantis tam tikrą gyvenimą įprasminančių vertybių skalę. Tas modelis plaukia iš faktinių duotybių (etninių, kalbos, meno, religijos, istorijos,

gamtovaizdžio ir kitokių) visumos, sudarančios objektyviąją tapatumo pusę, matomą ne tik dabarties, bet ir istorinės trukmės aspektu. Ta trukmė tampa tradicija plačiąja prasme, kaip medžiaginių ir dvasinių tautos būties formų perimamumas ir tęstinumas. Tradicija susiklosto ne kaip nuolatinis „to paties“ ta pačia istorine forma pakartojimas, bet kaip savitumo tęstinumas, atgaminimas ir atkūrimas kaskart naujais istoriniais pavidalais.

„Būti romėnu reiškia sena išgyventi kaip nauja ir kaip tai, kas atsinaujina perkėlus į naują dirvą, per transplantaciją, kuri tai, kas sena, padaro naujos raidos varomąja jėga.“[9]

Tapatumas – tai tam tikra išliekamumo ir kintamumo, seno ir naujo dermė. Vienas iš esminių išliekamumo komponentų – „...kolektyvinė atmintis, ilgesnė už individo gyvenimą – raštas.“[10]

Raštai kuriami viena ar kita kalba, o kalba išreiškia tautos pasaulėvaizdį.

„Kalbos sistema yra mūsų būsena pasaulyje: mes buvojame pasaulyje tik lietuviškai, tik vokiškai, tik angliškai, tik ispaniškai.“[11]

Kalba, kaip vaizdingai pasakė M. Heideggeris, yra „būties namai“, kartu yra ir „tautiškumo namai“.

Objektyviajai tautinio tapatumo pusei neabejotinai priskirtina ir politinė visuomenės organizacija, valstybės, kurią sukuria tauta, forma, taip pat tai, kaip joje tvarkomasi, kaip individus saisto bendruomeniniai ryšiai, koks valdžios ir visuomenės santykis, kokia nusistovi politinio gyvenimo tradicija. Politinės santvarkos pobūdis ir veiksmingumas daug prisideda prie to, kokia formuojasi individų pilietinė savimonė, kaip ir kokiu laipsniu jie savo tautinę savivoką sieja su savo valstybės tikrove.

Sunkiau subjektyvumo ir objektyvumo požiūriais apibūdinti tokias nelengvai viena nuo kitos atribojamas tautinio tapatumo apraiškas kaip charakteris, temperamentas, mentalitetas. Tiek, kiek jose atsispindi daugumos individų jausenos ir mąstysenos ypatumai, jos priskirtinos subjektyvumo arba vidujiškumo sričiai. Bet tai toks vidujiškumas, kuris

[9] Brague R. Ekscentriškoji Europos tapatybė. – Vilnius: Aidai, 2001. P. 37.
[10] Patočka J. Eretiški esė apie istorijos filosofiją. – Vilnius: Regnum fondas, 2002. P. 19.
[11] Maceina A. Daiktas ir žodis. – Vilnius: Aidai, 1998. P. 35.

reiškiasi daugybe išorinių požymių, kurie gali būti stebimi iš šalies, aprašomi ir apibendrinami? Apie tai, jog tautos skiriasi viena nuo kitos savo charakteriais ir temperamentais, pastebėta seniai, apie tai rašė ne vienas mokslininkas ir filosofas. Kaip pavyzdį galima paminėti tai, ką I. Kantas rašė apie prancūzų, anglų, ispanų, italų, vokiečių charakterius. Jis yra pasakęs savo nuomonę ir apie Prūsijos lietuvius. K. G. Milkaus „Lietuvių–vokiečių ir vokiečių–lietuvių kalbų žodyne“ (1800) išspausdintame I. Kanto „Draugo prieraše“ rašoma:

„Kad prūsų lietuvis yra tikrai nusipelnęs, idant būtų išlaikytas jo charakterio savitumas, [...] jis rodo daug mažiau vergiškumo negu jo kaimyninės tautos, jis yra pratęs kalbėtis su savo vyresniaisiais kaip su sau lygiais su nuoširdžiu atvirumu; [...].

Jam būdingas „[...] savo vertės pajautimas, kuris rodo drąsą, bet kartu ir užtikrina jo ištikimumą.“[12]

Tautų charakteriais, įskaitant ir savąjį, itin pravartu pasidomėti dabar, Lietuvai tapus Europos Sąjungos nare ir plečiantis galimybėms bendrauti su kitų tautų žmonėmis. Charakterio ir mentaliteto savitumai, matyt, kažkiek lemia tai, kad vienos tautos yra daugiau linkusios į individualizmą, kitos – į kolektyvizmą, vienose nusistovi demokratiška, kitose – autoritariška politinė valdžia, vienos, kilus konfliktams, griebiasi ginklo, kitos ieško būdų susitarti. Vydūnas, S. Šalkauskis, A. Maceina, V. Kavolis ir kiti autoriai yra gana kritiškai apibūdinę lietuvių tautinį charakterį. Ši tema nėra visai pamiršta ir dabar:

„Ryžčiausi išskirti tokius mūsų, lietuvių, mentaliteto bruožus: pirma, konservatyvizmas, antra, kolektyvizmas, trečia, malonių iš valdžios laukimas, ketvirta, teisinis nihilizmas, penkta, pesimizmas“[13], – teigia filosofas Evaldas Nekrašas.

Reikėtų pridurti, kad dabartinio mūsų tautos charakterio bruožams yra būdingi ir sovietinės okupacijos palikti pėdsakai, tokie kaip tarpusa-

[12] Pagal: Skrupskelis I. Lietuviai XVII amžiaus vokiečių literatūroje. – Roma, 1967. P. 88–89.

[13] Nekrašas E. Lietuviškasis identitetas ir lietuviškasis mentalitetas / Tapatybės sklaida ir ribos. Mokslinės konferencijos medžiaga. – Vilnius, 2001. P. 28.

vio įtarumas ir nepasitikėjimas, sumišę su politiniu naivumu ir lengvatikyste, materialinių gėrybių goduliu.

Sąmoningumas

Esminis tautinio, kaip ir kitokio, kolektyvinio ir individualaus, tapatumo komponentas yra sąmoningumas kaip gyvenimo įprasminimo simbolių visuma. Visaverčiu gali būti laikomas tik save suvokiantis ir apmąstantis tapatumas, kitaip tariant, tik įsisąmoninamas buvimas pačiu savimi. Pabrėžiu – įsisąmoninamas, nes buvimas pačiu savimi gali būti ir nereflektuojamas, bemintis ir bedvasis, vien instinktyvus ir gaiviškas. Tad ir objektyviosios tapatumo duotybės tampa savimonės turiniu ne savaime, o tik kai yra atitinkamai suvokiamos, apmąstomos ir verbalizuojamos, t. y. kai subjektyvumas suteikia objektyvumui vienokią ar kitokią prasmę.

Galima klausti, ar tai, ką įvardijame tautinės savimonės sąvokomis tėra vien paprasta atskirybių suma, savotiška individualių, menkai tarpusavyje tesusijusių mąstysenų išvestinė, ar, be viso šito, yra ir dar kažkas daugiau? Nesigilinant į sąmonės būties metafiziką, galima atsakyti paprastai: tautinė savimonė aktyviai egzistuoja ne kur kitur, o tik daugybės pavienių individų mąstysenose ir jausenose. Išoriškai tai išreiškiama konkrečiais darbais ir poelgiais.

Atskirybės slepia ir kai kuriuos joms visoms bendrus akcentus. Kiekvienas individas žino apie savo tautinę ir pilietinę priklausomybę, socialinę kilmę kaip apie faktus, taip pat daugiau ar mažiau suvokia ir tai, kas yra tautiškumas ir pilietiškumas. Taigi tautinis tapatumas idealiąja prasme – tai pirmiausia daugelio individų žinojimas, kad jie yra tautos, kaip tam tikros didelės bendrijos, nariai. Paprastas žinojimas savaime nedaug ką sako, gali būti indiferentiškas vertybiniu požiūriu. Visavertė tautinio tapatumo sąmonė pasižymi ir valios dimensija, kurios išraiška – noras tai bendrijai priklausyti, didžiavimasis tokia priklausomybe, atsakomybė dėl jos likimo, pastangos atitinkamus jausmus ir nuostatas įskiepyti palikuonims. Tai taip pat individualiojo tapatumo sąmonės susiejimas su tauta, su gimtąja šalimi kaip Tėvyne, tautinę priklausomybę laikant svarbia gyvenimą įprasminančia vertybe. Atitinkamas žinojimas, jausmai ir norai sudaro subjektyviąją tautinio tapatumo

pusę. Tautos būtis yra istoriškai susiformavusi bendruomeninė būtis.[14]

Manau, kad į individų sąmones galima pažvelgti ir kaip į tai, kas sudaro savotišką visumą, kurią sąlygiškai galima vertinti kaip bendrybę, kuri telkia, vienija, „išlygina“ individualių savimonių „vienpusiškumus“. Pagrindinė savimonės kaip bendrybės „buvimo vieta“ yra ne kur kitur kaip kultūroje. Tai reiškia, kad tautinė savimonė „erdviškai“ skleidžiasi visame, sunkiai aprėpiamame tautos kultūros masyve, ir idealiosiose, ir materialiosiose jos lytyse. Idealiosios lytys, kitaip nei materialiosios, nebūtinai yra tiesiogiai susijusios su etnine tautos erdve. Konkrečiai kalbant, tautinė savimonė, slypinti literatūroje ir mene, filosofijoje, kituose humanitariniuose ir socialiniuose moksluose, religijoje, kiekvienoje šių sričių išreiškiama savaip.

Be to, tautinė savimonė atvirais ir užslėptais pavidalais slypi istorijos ir kultūros paminkluose, maldos namuose, bibliotekose, muziejuose. Įvairaus plauko okupantai ir pavergėjai gerai supranta, kokie svarbūs tautos sąmonei palaikyti yra tie paminklai, todėl negaili pastangų jiems griauti ir taip naikinti tautos istorinę atmintį.

Tautos, kaip ir pavieniai individai, ne tik gyvena empirine prasme, ne tik palaiko ir kuria bei atkuria materialiąsias ir kultūrines savo būties sąlygas, bet ir visa tai apmąsto, vertina, interpretuoja ir tokiais būdais įprasmina. Šitoks tautinio tapatumo įsisąmoninimas ir yra tai, kas dažniausiai vadinama tautine savimone.

Tautos „buvimo savimi“ negalima laikyti visaverčiu, jeigu jo istorinės trukmės pastoviai nelydi apmąstanti, vertinanti, įpareigojanti refleksija. Nereflektuojami objektyvieji tautiškumo duomenys tėra tik pabira tapatumo „medžiaga“. Neretai atsitinka taip, kad kai kurie tautos nariai dėl specifinių aplinkybių neįsisąmonina savo tautiškumo ir tai veda į tautinio tapatumo praradimą, panašiai, kaip ir priblėsęs individualusis sąmoningumas yra asmenybės dvasinės apatijos, besiribojančios su nevisavertiškumu ir degradacija, požymis. Refleksyvi tapatumo savimonė yra kūrybiškas vyksmas, gali būti „įnešama“ ir skiepijama, jeigu susidaro aktyvus jos puoselėtojų sluoksnis.

„Tauta susidaro tuomet, kai atsiranda potencialus tautinės savimonės puoselėtojas – socialinis elitas [...]“[15], – teigia istorikas Edvardas Gudavičius.

[14] Grigas R. Tautinė savivoka. – Vilnius: Rosma, 2001. P. 45.

Tad tautos savimonė yra ne vien konstatuojanti, bet ir konstruojanti bei kurianti savirefleksija, aprėpianti objektyviąsias tautiškumo duotybes kaip sinkretišką vienovę. Tos duotybės paprastai yra interpretuojamos ir vertinamos tam tikru – „savuoju“ – požiūriu. Brandi savimonė itin pasižymi interpretaciniu aktyvumu bei mokėjimu tuo tikslu pasinaudoti istoriografijos, filosofijos ir kitokiomis konceptualumo priemonėmis. Jeigu interpretaciniai savimonės gebėjimai dėl istorinių ar kultūrinių aplinkybių nusilpsta, neišsiugdomi arba išsiugdomi vėluojant, objektyviosios tautiškumo duotybės egzistuoja tik kaip pabiri faktai, „žaliava“, galinti bet kada atsidurti kitos, svetimos, ne visada tolerantiškos tautinės interpretacijos lauke. Pirmasis Lietuvos Respublikos prezidentas Antanas Smetona savo laiku pastebėjo:

„Tauta yra ypatingas žmonių organizmas, kuris kinta, auga, bręsta, tvirtėja arba merdėja ir tampa etnografijos medžiaga, jei neįstengia apsisaugoti pavojų.“[16]

Pavojų, tiesiogiai arba netiesiogiai, sukelia ir svetimos interpretacijos. Jų lauke atsiduria istorijos įvykiai, iškilių asmenybių veikla, ištisų teritorijų istorinė praeitis, paribio kultūrų atstovų kūryba. Dėl to neretai kyla painūs gretimų tautų intelektualų interpretaciniai ginčai. Lietuviai dalyvavo ne viename tokiame ginče, daugiausia su pietvakarių kaimynais lenkais. Ir dabar abiejų tautų istorikų požiūriai gerokai skiriasi nušviečiant tokius įvykius, kaip Liublino unija, Vilniaus ir pietryčių Lietuvos okupacija, vertinant tokias asmenybes, kaip Jonušas Radvila arba Juzefas Pilsudskis. Lietuvių istorikams dar gali tekti pasiginčyti su baltarusių kolegomis dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos, net dėl Lietuvos vardo. Apie tai jau buvo ne kartą rašyta.

Skirtingas interpretacijas ne visada skatina tik akademiniai tiesos ieškojimai arba skirtingos tyrėjų metodologinės nuostatos. Už jų dažnai slypi ir gana apibrėžti politiniai interesai. Tik šitaip galima paaiškinti kai kurių Rusijos politikų nenorą pripažinti Baltijos valstybių okupaciją, kurią 1940 metais įvykdė Sovietų Sąjunga, svarbių aplinkybių nutylėjimą, pastangas iškreiptai aiškinti vėlesnius politinius įvykius.

---

[15] Gudavičius E. Lietuvos istorija. Nuo seniausių laikų iki 1569 metų. – Vilnius, 2001. P. 98.

[16] Smetona A. Tauta, jos atgimimas ir laisvė / Lietuvių tauta, II. – Vilnius: Lietuvių tauta, 1998. P. 271.

Esant silpnai autentiškai tautinei savimonei, savotiška „etnografine medžiaga“ gali tapti net ištisų regionų gyventojai, socialinių sluoksnių nariai.

„Lietuviai pralaimėjo, kai pakliuvo tarp svetimųjų, nes jie su savimi nesinešė tautinio sąmoningumo.“[17]

Negirdėdami tikrojo savosios savimonės balso, žmonės pradeda žvelgti į savo praeitį ir ateitį pagal iš šalies inspiruojamus stereotipus. Tai lietuviai per savo istoriją ne kartą yra patyrę. Net ir lietuvių tautinio atgimimo laikotarpiu XIX amžiaus pabaigoje ir XX amžiaus pradžioje dėl lenkinimo Lietuvoje, ypač į rytus ir pietus nuo Vilniaus, ir vokietinimo Prūsijoje, daug etninių lietuvių į save, savo istorinę praeitį, ateitį žiūrėjo pagal svetimųjų inspiruojamus stereotipus, ėmė laikyti save lenkais arba vokiečiais, dėl to kartais išgyvenę skaudžias tapatumo krizes.

Dabartiniu metu ne vienam lietuviui dar reikia vaduotis iš užsilikusių sovietinio laikotarpio mąstymo stereotipų. Reikia taip pat atpažinti iš rytų šalies ateinančias tendencingas Lietuvos politinio gyvenimo interpretacijas. Tuo pat metu jau reikia ugdyti atsparumą iš Vakarų ateinantiems kosmopolitiniams požiūriams į tautiškumą.

Tautinės savimonės interpretacinis aktyvumas dažniausiai išauga tautinio atgimimo bei išsivadavimo kovų laikotarpiais, kai stengiamasi gaivinti ir plėtoti „savąjį“ požiūrį, juo apimti ir nušviesti objektyviąsias tautiškumo duotybes, ypač istorinius įvykius, atsiribojant nuo svetimų interpretacijų.

„Tautinis prisikėlimas apima vidinį apsivalymą. Svetima kultūrinė įtaka turi būti pašalinta, kad vėl būtų atrastas tikras bendruomenės tapatumas.“[18]

Lietuvių modernioji tautinė savimonė sunkiai kilo nuo empiriškumo prie bendresnės refleksijos, apimančios ir vienijančios atskiras veiklos sritis, lėtai mokėsi apie save mąstyti ir kalbėti savuoju požiūriu. Teko sunkiai vaduotis iš lenkiškų, rusiškų, vokiškų interpretacijų lauko, kuriose vienais atvejais etniškai autentiška lietuvių kultūra buvo nuverti-

[17] Kavolis V. Nepriklausomųjų kelias. – Vilnius: Versus aureus, 2006. P. 328.
[18] Smith A. D. Nacionalizmas XX amžiuje. – Vilnius: Pradai, 1994. P. 157.

nama kaip „vietinė“, „kaimiška“, „pagoniška“, kitais atvejais – neigiamas lietuvių kultūrinis savitumas ir kūrybingumas, trečiais – pati tauta laikoma greitai išnyksiančia. Tautiškumas gyviau suvokiamas ir apmąstomas pakilimo ir lemtingų įvykių, ne tik pergalių, bet ir pralaimėjimų laikotarpiais, kai žmonėms būdinga didžiuotis savo tauta, ja pasitikėti, norėti jai gero, net jeigu ir nėra kuo labai didžiuotis, o ateities perspektyva miglota. Didžiuotis ir semtis stiprybės galima iš visokios, ne vien tik iš garsios ir garbingos praeities.

„Jei ta praeitis graži ir garbinga – juo geriau! O jei ji tamsi ir varginga – ne ką blogiau. Ir tokia gali būti stiprybės šaltinis“[19], – rašė Vincas Mykolaitis-Putinas. Kur kas mažiau apie tai, kaip apie savaime suprantamą dalyką, mąstoma stabilumo ir ramybės laikotarpiais.

Tautos tapatumo savimonės „viršūnė“ yra daugiau ar mažiau išplėtota tam tikra pagrindinė idėja, junginti praeities interpretaciją su ateities vizija.

Galima tai prilyginti mitams, nes:

„Mitai visada vaidino svarbų, gal net lemiamą vaidmenį tapatumų formavimesi.“[20]

Kaip reikėtų suprasti retkarčiais girdimus teiginius, kad vokiečiai po Antrojo pasaulinio karo katastrofos ilgai nerado savo naujojo tapatumo, o rusai, žlugus Sovietų Sąjungai, savo tapatumo tebeieško iki šiol, savo naujosios savasties ieško ukrainai, baltarusiai, kitos pokomunistinės tautos? Suprasti, matyt, reikėtų taip, jog ieškoma idėjos, galinčios virsti ištisa filosofija, kuri nusakytų tautos vietą pasaulyje, susietų dabartį su praeities atmintimi ir ateities vizija. Vokiečiai rado savo vietą besivienijančioje Europoje, o rusų ideologai, sunkiai susitaikydami su turėtųjų „misijų“ (slavofilinės, komunistinės) žlugimu, gaivina antivakarietišką eurazijos idėją.[21] Ar turi lietuviai tokią idėją, ar turi ateities viziją? Atrodo, kad dar tik pradedama tai suvokti.

---

[19] Mykolaitis-Putinas V. Atsiminimai. Raštai. – Vilnius, 1986. P. 281.

[20] Juknevičius S. Mitų reikšmė formuojant tapatumus: istorinės patirtys ir dabarties iššūkiai // Lietuvių tautos tapatybė. Tarp realybės ir utopijos. – Vilnius, 2007. P. 174.

[21] Martinkus A. Vienos ideologijos prisikėlimas // Atgimimas, 2008 m. vasario 1–7. P. 1, 13.

Užsienio poltikoje esama ambicingų ketinimų – būti regiono lydere, nors lyderystės pobūdis ir regiono apimtis nėra aiški. Istoriografinėje publicistikoje pasirodo užuominų apie regioninio tapatumo LDK palikimo pagrindu kūrimo galimybę, tokia mintis, kiek tenka girdėti, patinka ukrainams, tačiau konfesiniai skirtumai, neminint kitokių veiksnių, nekalba tokio projekto naudai.

„Egocentriškumas“

Koks bebūtų tapatumo subjektas – individualus ar kolektyvinis – jo savimonei yra būdinga tai, ką galima vadinti egocentriškumu. Tai reiškia, kad subjektas, suvokdamas pats save ir savo ryšius su aplinka, išskiria save kaip savotišką jos centrą, kaip viso to, kas vyksta aplinkui, atskaitos tašką. Toks egocentriškumas nėra narciziškas gėrėjimasis savimi, nors gali būti ir taip, arba provinciali savimana, nors pati sąvoka kelia ir tokių aliuzijų. Subjektas tiesiog negali kitaip matyti pasaulio. Savimonės egocentriškumas, be to, reiškia tapatumo – „buvimo savimi“ – vitališkumą, o tai yra egzistencinė būtinybė, plaukianti iš pačios subjekto savimonės prigimties.

„Laikyti save aplinkos centru yra būtinybė, nes pasaulis yra pilnas gyvybių, kurios visais būdais stengiasi užsitikrinti savo egzistenciją. Prarasti egocentriškumą, prarasti rūpestį savim yra lygu savos egzistencijos sunaikinimui.“[22]

Egzistencinis rūpestis savimi skirtingu laipsniu būdingas visiems save reflektuojantiems subjektams – nuo žmogaus, kaip socialinio individo, iki bendruomenės, visuomenės, tautos.

Politinio gyvenimo praktikoje egocentriškumą išreiškia tautų valstybinio suverenumo ir nacionalinių interesų principai. Politiniame diskurse tai vadinama nacionalizmu. Tautų egocentriškumas nesiriboja tik politika, gali itin stipriai pasireikšti kultūros, religijos ir kitokiomis formomis. Kalbant apie politikos sritį reikia pasakyti, kad nacionalizmų būna įvairių. Ypač svarbu gynybiško pobūdžio nacionalizmą skirti nuo

[22] Doniela V. Atviroji ir uždaroji dvasia / Metmenų laisvieji svarstymai. – Vilnius: LRS, 1993. P. 33.

agresyviojo, kuris kartais įgauna atviros tautinės nepakantos ir ksenofobijos bruožų.

Apie tam tikros tautos nacionalizmo pobūdį, ypač jeigu jis reiškiamas valstybiniu lygmeniu, kalba, be kitų dalykų, tai, kokia yra tautinių mažumų padėtis. Kai kurių tautų tautinis egocentriškumas yra itin stiprus ir pasireiškia savo kultūros eksportu ir rūpesčiu savo gentainių padėtimi kitose šalyse, kita vertus, tuo, kad nepripažįsta savo šalyse tautinių mažumų arba nepasirūpina, kad būtų priimti įstatymai ir teisinės normos, galinčios užtikrinti tautinėms mažumoms galimybę išsaugoti savo kalbą, kultūrinį savitumą. Pavyzdžiui, Prancūzijoje nėra tautinių mažumų teises pripažįstančio įstatymo, ten visų istorinių tautinių mažumų (bretonų, baskų, elzasiečių, korsikiečių) nariai yra laikomi prancūzais. Panaši padėtis ir Lenkijoje, nors čia visai neseniai priimtas gana ribotas tautinių mažumų įstatymas, praktiškai jo menkai paisoma. Tai patiria Seinų krašto lietuviai. Tautinio egocentriškumo ir pakantos kitoms tautoms santykis yra gana prieštaringas. Esama pagrindo teigti, kad lietuviškam tautiniam egocentriškumui būdinga tautinė tolerancija. Tai rodo pirmiausia teisinė ir faktiškoji tautinių mažumų padėtis Lietuvoje. Nuo LDK laikų Lietuvai būdinga tautinė ir religinė tolerancija. Istorikas Alfredas Bumblauskas palygina:

„Katalikai Paryžiuje 1572 m. surengė protestantų skerdynes. Šis įvykis Šv. Baltramiejaus nakties vardu įėjo į istoriją kaip religinio nepakantumo simbolis. Tuo tarpu Lietuvoje 1563 m. Zigmantas Augustas išleido privilegiją, kurioje sulygino visų krikščioniškųjų konfesijų teises.“[23]

Savimonės egocentriškumas nereiškia užsiskleidimo savyje būsenos, bet dažniausiai artikuliuojamas didele išorinių santykių įvairove. Tai – „mes–kiti,“ „Lietuva–Europa“, „Baltijos šalys–Europa“, „Lietuva–pasaulis“, „Europa–pasaulis“ ir pan. Tai santykiai, rodantys, kaip tapatumo subjektas – tauta – suvokia savo vietą pasaulyje, su kuo save sieja, nuo ko save skiria. Tokie santykiai klostosi permainingai ir, priklausomai nuo istorinių aplinkybių, gali svyruoti nuo tolerancijos, dialogo ir vaisingų sąveikų iki priešstatos ar konfliktinės priešpriešos. Lie-

[23] Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. – Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005. P. 248.

tuvių tautinė savimonė yra išgyvenusi ištisą tokių santykių kaitą. Tautinio atgimimo, tai yra „Aušros“ ir „Varpo“ laikotarpio, lietuvių savimonė pasižymėjo pastangomis išsiskirti, atsiriboti nuo tuometinės nutautinančios kultūrinės aplinkos, ieškoti tautinį savitumą įtvirtinančių bruožų, juos puoselėti ir ugdyti, supriešinant save abejingiems ar priešiškiems „kitiems“. To laikotarpio lietuvių savimonės egocentriškumas buvo akivaizdus, poezijoje tai glaustai išreiškė Jurgio Zauerveino eilėraštis: „Lietuvninkai mes esam gimę“. Tarpukario nepriklausomybės metais sparčiai plėtojosi atvirumo ir pozityvių sąveikų su „kitais“ sąmonė. Iš esmės tai buvo „europėjimo“ bei „vakarėjimo“ orientacija, nors liko politinė, iš dalies ir kultūrinė priešstata su pietvakarių kaimyne, okupavusia sostinę ir trečdalį mūsų etninės teritorijos. Sovietinės okupacijos metais „mes–kiti“ santykio sąmonė dvejinosi: šalia rezistencinės priešstatos „kitiems“, tai yra viskam, kas įkūnijo okupacinį režimą, formavosi „iš viršaus“ skiepijama lojali režimui „socialistinės nacijos“ savimonė, kurios vienas iš esminių ideologinių akcentų buvo tapatinimasis su „sovietinių tautų šeima“ ir priešprieša „kapitalistiniam Vakarų pasauliui“. Tautos savimonė dvejinosi, jos egocentriškumas silpo, o tapatinimasis su „kitais“, turint galvoje laisvąjį pasaulį, buvo už realių galimybių ribų.

Atkūrus nepriklausomybę, okupacinių laikų uždarumą iš karto pakeitė atvirumas, kurio teikiamos galimybės platėja iki šiol, kartu skaidosi ir įvairėja ir „mes–kiti“ santykių spektras. Buvusiųjų priešiškų „kitų“ rytuose įvaizdis blanksta ir tolsta, nors sovietmečiu susidaręs savimonės susidvejinimas ne išnyko, o tik modifikuojasi naujų vidaus įtampų – „dviejų Lietuvų“, centro ir provincijos, o tiksliau – turtinių ir kultūrinių skirtumų pavidalais. Naujos vidaus įtampos galimybę slepia gausėjanti išeivija – tai rodo dažniausiai nepalankios „išvykstančiųjų“ ir „pasiliekančiųjų“ vienų apie kitus nuomonės.

Lietuvai tapus Europos Sąjungos nare, tapatumo savimonė įgauna „išplėstinio“ europietiškojo tapatumo, besiformuojančio ES, bruožų. To nepakanka, kad nyktų akivaizdūs vadinamųjų senosios ir naujosios Europų tautų skirtumai, nulemti skirtingos istorinės patirties ir keliantys skirtingus ateities lūkesčius, viltis ir baimes. Savo ruožtu tai kelia nepasitikėjimą pačia ES idėja, nuogąstavimą, kad ateities Europa gali būti „dviejų pagreičių Europa“, o tai gali virsti naujų įtampų „mes–Briuselis“ ir pan. santykiais (plačiau skyriuje *„Atvirumo iššūkiai“*).

Vis dėlto sąmonės pokyčiai nenuginčijami, gausėja žmonių, savo ateitį siejančių su integracija į Europą. Tai keičia perspektyvą, iš kurios

žvelgiama į dabartį. Dabarties uždaviniu tampa kūrybiškas tapatumo savimonės tęstinumas europietiškojo ir globaliojo atvirumo sąlygomis. Bendro pobūdžio nuogąstavimus, kad atvirumas gali „ištirpdyti“ lietuviškąjį tapatumą, keičia dalykiškas ir kritiškas įvairių integracijos pusių vertinimas. Ši priedermė pamažu atitenka jaunesniajai kartai, kurios narių asmeninėje patirtyje vis mažiau belieka okupacinės praeities pėdsakų, jie nejaučia tai praeičiai nostalgijos. Ateities atvirumas neabejotinai reiškia, kad labai keisis „mes–kiti“ santykiai, nes plėsis dialogų ir sąveikų galimybės.

Vertybės

Savimonės egocentriškumas, be ko kito, reiškia, kad joje slypi vertybinis matmuo, vadintinas tautine vertybine savivoka, trumpiau – tautine saviverte. Optimaliu variantu – tai tautinė saviteiga, kylanti iš požiūrio į savąjį tautiškumą, kaip ir į visus kitus tautiškumus, kaip į vertybes savaime, tai yra kaip į tai, kas yra daugiau tikslas sau negu priemonė kitiems tikslams. Čia pat reikia pastebėti, kad nėra atmetamas subordinacijos kitiems tikslams reikšmingumas, tik tie tikslai turi būti kilnūs ir aukšti, pavyzdžiui, visos žmonijos gerovė, civilizacijos tęstinumas ir gynimas ir pan. Tautinei savivertei nėra svetimas ir savikritiškumas, nihilizmas ir net savinieka. Tai patvirtina pastarųjų metų lietuviškojo sąmoningumo raida (plačiau skyriuje *„Nihilizmas“*).

Tauta save suvokia kaip kolektyvinį vertybes kuriantį, jas įgyvendinti siekiantį subjektą. Tautinis savitiksliškumas nėra sietinas su išskirtinumo ar pranašumo požymių paieška, jis plaukia iš pripažinimo, kad kiekviena tauta savo kalba, kultūra, istorine raida yra savita ir vienintelė. Tai savo ruožtu remiasi prielaida, jog tai, kas individualu ir savita, yra vertinga savaime, kartu ir savitiksliška, nes sudaro nepakeičiamą žmonijos kultūrinės įvairovės dalį. Logiškai mąstant, tikslu savaime turėtų būti laikoma kultūrinė žmonijos įvairovė, nors daug požymių rodo, kad civilizacija juda kultūrų vienodėjimo kryptimi. „Tikslingumo“ argumentų grandinę būtų galima tęsti ir toliau, bet tai tampa atskirai svarstytina problema. Vadovaujantis anksčiau išdėstytu požiūriu, kad visos tautos yra vienodai vertingos, konkrečios tautos savitumas yra ne tik jos pačios, bet ir visų kitų tautų, o kartu ir visos žmonijos vertybė.

Kita vertus, tautiškumo vertybės, jeigu į jas žiūrime apibendrinančiu požiūriu, nėra laikytinos kažkuo visiškai savitu, tai yra skirtingu nuo meno, moralės, religijos vertybių. Priešingai, tautinės vertybės iš dalies su jomis sutampa, nes pastarosios savo ruožtu apibūdina ir išreiškia tautiškumą specifiniais aspektais. Tautiškumas juos visus savaip akumuliuoja. Postmodernistinis reliatyvizmas, neskiriantis originalumo ir banalumo, individualumo ir visuotinumo, neranda ir to, kas vertinga tautiškumo požiūriu, nes „paplauna“ vertybinę sąmonę apskritai. Europinės integracijos ir globaliųjų sąveikų kontekste, kylant tapatumų krizėms, liudijančioms apie vertybinės sąmonės krizę, tautinis vertybinis savitiksliškumas tampa gana problemiškas.

Kasdienio gyvenimo aplinkoje tautinė vertybinė savitaiga dažniausiai būna mažai artikuliuota, ji yra visuminė, daugiau jausminė nei racionali. Savimonei bręstant, subjektyvumą papildo objektyvių kriterijų ieškantis ir sisteminantis racionalumas, o saviteigos vienpusiškumą keičia savikritiškumo nuostata, tampanti konstruktyviuoju savimonės matmeniu.

„Lietuvių tautai pirmiausia reikėtų išmokti racionalizuoti – protu, o ne jausmais pagrįsti visas žmogiškąsias ir tautines vertybes. Išmokti kritiškai į save pažvelgti, ir, kas sunkiausia, tą savo paties kritišką žvilgsnį atlaikyti. Kuo daugiau sąmoningumo!“[24] – rašė Algirdas Greimas.

Savikritiškumas yra būtinas išsivadavusios tautos sąmonės tolesnio laisvėjimo ir demokratėjimo požymis, ypač žinant, kad lietuvių tautinė savikritika nebuvo įmanoma okupacijos metais. Visapusiško ideologinio spaudimo sąlygomis buvo suardyti arba suklastoti kriterijai, todėl nei teigiami, nei neigiami tautiškumo bruožai negalėjo būti įvardyti tikraisiais vardais. Juo labiau nebuvo įmanomas savikritiškas tautiškumo vertinimas, tad savaime suprantamas tuometinis noras matyti daugiau tai, kas palaiko teigiamą tautos savivertę, ypač esminiais tautinio tapatumo aspektais, nei tai kritiškai analizuoti.

Objektyvumo siekiantis savikritiškumas, ypač dėl to, dėl ko tauta negali didžiuotis, nėra paprastas ir lengvas dalykas ir dabar, po nelaisvės dešimtmečių. Nėra paprastas ir dėl to, kad jau dabar, juo labiau ateityje

[24] Greimas A. J. Iš arti ir iš toli. – Vilnius: Vaga, 1991. P. 323.

turėsime vertinti patys save ne tik savaisiais matais, bet ir pagal bendruosius europinius ir globaliuosius standartus.

Praktiniu požiūriu itin reikšmingas tautos vertybinės sąmonės aspektas yra tautinio orumo ir savigarbos jausmai, konkrečių asmenų atvejais pasipildantys dar individualios savivertės atspalviais. Tautinės savigarbos jausmai dažniausiai turi vienokią ar kitokią motyvaciją, o konkrečiai – nuorodas į reikšmingus įvykius, kultūros ir mokslo faktus, garsius tautiečius, yra susiję su didžiavimusi savo tauta. Vienas iš tautinės savigarbos motyvų yra ir pagarba savai valstybei. Nuorodos į vienokius ir kitokius faktus gali būti ir tautinio abejingumo, menkavertiškumo arba saviniekos motyvai. Asmens tautinė savigarba gali būti ir be konkrečių nuorodų, gaivališkai plaukti iš stipraus asmeninės savivertės jausmo. Galimi įvairūs asmeninės ir tautinės savigarbos jausmų variantai. Žema asmeninė savivertė, įvardijama kaip menkavertiškumo jausmas, nėra palanki aukštai individo tautinei savigarbai. Iš tautų psichologijos žinomi ir kitokie atvejai – tautinė savigarba gali savaip kompensuoti žemą asmeninę savigarbą. Šiaip ar taip, aukšta tautinė savigarba yra vienas iš raiškiausių tautinio tapatumo savimonės bruožų. Galima manyti šiuo, kaip ir kitokiais atvejais, esant išankstinio vertybinio nusistatymo, Maxo Schelerio žodžiais tariant, tam tikro „vertybinio a priori“, nulemiančio vienokį arba kitokį asmens vertybinio akiračio kryptį.

Sovietinė valstybė, vykdžiusi internacionalizmo lozungais dangstomą, autentiškoms tautiškumo apraiškoms nepakančią rusifikacijos politiką, vis dėlto neįstengė iki galo transformuoti viešąją nuomonę pagal savo ideologinius stereotipus. Neoficialiuose, ypač kultūriniuose, sovietinės visuomenės sluoksniuose į lietuvio, kaip ir kitų baltų, tautybę buvo žiūrima gana pagarbiai, kaip į savotiškai prestižišką, pažymint baltų kultūrinį skirtingumą, vakarietiškumą. Iš argumentų, patvirtinančių baltų išskirtinumą, itin populiarūs buvo tokie: „jie kalba savo kalbomis“, „laikosi savų tradicijų“, rašo ne kirilica, bet lotyniškomis raidėmis. Tiesa, tekdavo girdėti ir didžiarusiško nepasitenkinimo dėl to, kad baltai kalba „nesuprantamomis“ kalbomis. Kaip rodo to laikotarpio sociologiniai tyrimai, Baltijos respublikų sostinėse mišriose šeimose, kurių vienas sutuoktinių buvo „pagrindinės tautybės“ atstovas – lietuvis, latvis aba estas, o kitas sutuoktinis – rusas, palikuonys kaip prestižiškesnę dažniausiai rinkdavosi pirmųjų tautybę. Toks neoficialus prestižiškumo pripažinimas netiesiogiai palaikė ir kėlė lietuvių savimonę, kurią sovietinis gyvenimo būdas daugeliu kitų atvejų smukdė ir žeidė. Vis dėlto tai buvo

netikras pripažinimas. Supratimas ir pagarba, retkarčiais parodomi baltų savitumui, visai nereiškė, kad jie išskiriami iš bendrojo „sovietinės liaudies“ konteksto, o juo labiau kad būtų laikomi okupuotomis tautomis. Tą vėliau patvirtino net kai kurių Rusijos demokratų pareiškimai, priekaištaujantys baltams dėl „separatizmo“.

Dabar, tapus ES nariais, atsiduriame visiškai kitokioje situacijoje, į mus žiūrima kaip į mažai pažįstamus, neprestižiškus rytinius europiečius, tačiau dabar pradedame gyventi erdvaus atvirumo pasaulyje, kuriame nėra centralizuotų tautiškumą slopinančių nuostatų, todėl tautiškumo likimas priklauso nuo pačios tautos. Savo prestižą turėsime pelnyti konkrečiais darbais, o savigarbai palaikyti prireiks ir nemažų dvasinių pastangų.

Kitos sąmoningumo formos

Kaip jau minėta, tautiškumas yra neatsiejamas nuo etniškumo, istoriškai tautos formuojasi iš etninių bendruomenių. Žodžiai „etniškumas“ ir „tautiškumas“ gali būti vartojami kaip sinonimai, arba „kaip vieno reiškinio skirtingi niuansai“.[25] Tautinės savimonės šaknys slypi etninėje savivokoje, kurios „atramos taškai“ yra empirinis tapatumo duotybių – folklorinių, kalbinių, geografinių, istorinių, religinių ir kitokių – žinojimas. Kasdienėje aplinkoje etninė savivoka dažniausiai tuo ir tenkinasi, nepakyla virš empirizmo, neperžengia asmeninės patirties, giminystės, kaimynystės ryšių. Etninio lygmens savižina turi ir tolimą praeitį siekiančią atmintį, išreikštą tam tikrų žanrų dainomis, mitų, pasakų siužetais, papročiais. Etninio lygmens savimonei nėra būdinga konceptualizuojanti refleksija. Tą patį galima pasakyti ir apie regioninio bei kitokio vietinio tapatumo savimonę, dabar bundančią daugelyje Europos tautų. Socialinė raida nulemia tai, kad tautinė savimonė kyla virš empirizmo, turtėja ir skleidžiasi kultūros ir mokslo – literatūros, filosofijos, istoriografijos ir kitų humanitarinių mokslų, iš dalies religijos – raiškos būdais.

Kiekviena kultūra yra tautinė[26], todėl kiekviena jos sritis, kaip jau minėta, savais aspektais išreiškia tautiškumą, sau būdingais būdais kuria

[25] Čepaitienė A. Atgaunant etninį savitumą: individas, simbolis, vieta / Lietuvos etnologija – Lietuvos istorijos institutas, 2001/1. P. 169.

[26] Kavolis V. Nepriklausomųjų kelias. – Versus aureus, 2006. P. 300.

ir ugdo tautinę savimonę. Galima kalbėti apie siauresnes, „dalines“ savimones, kurios tautinį tapatumą artikuliuoja specifiniais, socialiniais, kultūriniais, religiniais, politiniais aspektais, kurie nebūtinai harmoningai dera tarpusavyje. Dėl to tautinio tapatumo savimonė turi savo savotiškus „pakaitalus“ – religinius, kultūrinius, politinius įvaizdžius. Pavyzdžiui, lietuvis katalikas, rusas stačiatikis, arabas musulmonas, arba lietuviai – baroko, rusai – bizantiškos kultūros tautos ir pan. Yra pagrindo kalbėti ir apie kitokius, per ilgą laiką susidariusius socialinius, politinius, net profesinius tautinio tapatumo įvaizdžius: „lietuvis artojas“ arba „lietuvis karžygis“, bet ne, pavyzdžiui, „lietuvis prekybininkas“. Laikui bėgant įvaizdžiai keičiasi, ypač dabartinėmis globalaus atvirumo sąlygomis. Šiandien lietuvis jau nebūtinai tiktai katalikas, gali būti ir budistas arba krišnaistas, nebūtinai tik artojas, bet ir verslininkas, finansininkas, sportininkas ir pan. Praeityje susiformavę socialiniai tautiškumo įvaizdžiai tampa jau tik bendrojo kultūrinio palikimo dalimi.

Kultūros raidai būdingas netolygumas ta prasme, kad visais istorijos laikotarpiais kai kuriose kultūros srityse susitelkia daugiau kūrybinių pajėgų negu kitose, todėl jos yra labiau už kitas išplėtojamos nei kitos ir įstengia savuoju „matymo kampu“ aprėpti tautos būties visumą, tapti įtakingiausia tautinės savimonės reiškėja. Lietuvių tautinio atgimimo laikotarpiu tokia savimonės reiškėja ir ugdytoja buvo grožinė literatūra. Pakanka prisiminti ką tautiškumo ugdymui reiškė vien Maironio poezija, formavusi ne tik 1918–1920 m. nepriklausomybės kovų savanorių, bet ir vėlesnių kartų, įskaitant pokario partizanus, savimonę.

Kaip matome, apie tautos savimonę galima kalbėti kaip apie sluoksniuotą ir mobilų idealų darinį, apimantį ir konstruojantį socialines, etines, politines, kultūrines nuostatas bei prasmes, kylantį nuo pagrįstų poreikiu į pagrįstų idealu principų lygmenį.[27] Kartu tai atsakomybės sąmonė, telkianti praeities ir dabarties savivertės kriterijus ir imperatyvus ateičiai. Tai – dalis to, ką Hėgelis vadino „objektyviąja dvasia“, skirdamas ją nuo „subjektyviosios dvasios“, tai yra nuo individualiosios sąmonės.

[27] „Kiekvienas principas, kuris nepagrįstas poreikiu, pagrįstas idealu“. Raz J. Liberalizmas, autonomija ir neutralaus rūpinimosi politika / Šiuolaikinė politinė filosofija. – Vilnius: Pradai, 1998. P. 397.

Subjektyvumas ir objektyvumas

Istorinės, kultūrinės ir kitokios faktinės duotybės tėra, kaip jau minėta, tik viena tautinio tapatumo sandaros pusė, objektyvusis jo pamatas. Savimonės saviugda reikalauja, kad tautos nariai kuo daugiau žinotų apie tas duotybes, jas vertintų ir brangintų, sietų su jomis savo asmeninę ir pilietinę savivoką. Individų tautiškumas nėra tai, ką savaime nulemia kilmė, kraujo ryšiai ar kiti objektyvieji veiksniai. Dar būtina atitinkama individuali savivoka, o kartais ir aiškus sąmoningas apsisprendimas. Aplinkybės gali vienaip ar kitaip paveikti individo sąmoningumo formavimąsi, bet galutinį žodį vis dėlto taria pats individas. Asmeninio apsisprendimo dažniausiai prireikia žmonėms, kuriems lemta gyventi tautinių ir kultūrinių sandūrų ir priešpriešų aplinkoje. Kultūros istorija pateikia gana daug pavyzdžių, kai asmenys, gimę ir augę vienoje ir toje pačioje šeimoje, patyrę tuos pačius kultūrinius poveikius savo tautinį tapatumą suvokia skirtingai.

Esant normalioms socialinėms aplinkybėms, subjektyvioji ir objektyvioji tautiškumo pusės sudaro darnią vienovę ir dėl to problemų nekyla, tačiau neretai aplinkybės klostosi taip, kad ta vienovė pradeda irti, subjektyvumas (sąmoningumas) pasikeičia tiek, kad atitrūksta ir nutolsta nuo savo etninių šaknų, kaip objektyviojo pamato, darosi jam svetimas ir net priešiškas. Taip įvyksta dėl įvairių priežasčių: tautinės ir kultūrinės priespaudos, politinės ir kultūrinės hegemonijos, socialinių kontrastų, radikalių istorinių permainų. Be to, kai kuriais istorijos laikotarpiais tauta (arba etninė bendruomenė) neįstengia ar „nesuspėja“ savo pačios tradicijų pagrindu sukurti epochos reikmes atitinkančias sąmoningumo formas. Susidaro tam tikra idėjinė tuštuma, kurią netrunka užpildyti įtakos iš šalies, ypač jeigu jos neša naujas normas, simbolius, papročius bei kitokias kultūros naujoves. Ne tik gamta, bet ir kultūra, kaip sakoma, nemėgsta tuštumos. Jeigu naujovių neįstengiama laiku kūrybiškai integruoti į esamąją tapatumo bruožų visumą, jos ilgainiui ima tuos bruožus stelbti, tapatumą ardyti ir keisti. Esant tam tikroms politinėms aplinkybėms, tokios įtakos ir poveikiai gali virsti tikra kultūrine arba civilizacine invazija, juo labiau kad ne visada užtenka noro ir valios toms įtakoms atsispirti, kai kada joms savanoriškai pasiduodama. Lietuvos istorijoje taip atsitiko XV amžiaus pradžioje, kai kelios dešimtys lietuvių bajorų giminių priėmė Lenkijos bajorų herbus. Tai ilgainiui kartu su kitokiais

veiksniais ėmė kreipti Lietuvą atvirumo lenkiškai kultūrai linkme, kartu silpnino Lietuvos diduomenės valstybingumo valią.

„Lenkai paveržė patį mūsų kultūros aukščiausią pakilimą ir aspiracijas, jų tarpe visą tautos politinę mintį ir valstybines bei karines tradicijas nešantį luomą. Tuo būdu mūsų kultūra iš karto tapo degraduota, atplėšta nuo žiedų, kuriuos ji ilgus šimtmečius krovė, ir nebegalėjo toliau augti į ūgį.“[28]

Nesuspėjus tinkamu laiku sukurti lietuviško rašto, valstybės gyvenime kelis šimtmečius buvo vartojama kanceliarinė slavų, vėliau – lenkų kalba.

Subjektyvumo ir objektyvumo išsiskyrimas veda prie tautiškumo dvejinimosi ir skilinėjimo. Tai gali turėti pragaištingų padarinių tautos tapatumui. Savo istorijoje turime tipišką tokio dvejinimosi atvejį – bajoriškąjį „*gente lituanus natione plonus*“ hibridą, kurio lietuviškoji „*gente*“ ilgainiui integravosi į lenkiškąją „*natione*“. Lietuviškos kilmės asmenys, daugiausiai iš bajorijos aplinkos, linko į lenkiškąjį kultūrinį sąmoningumą, o vėliau daug kur kultūrinės (kalbinės) prievartos būdais lietuvių sodiečių Žvirblių arba Vabalų palikuonys tapdavo lenkais, save laikančiais Vrublevskiais ir Žukovskiais. Socialinis reiškinys, kai keičiasi individų tautinio tapatumo sąmonė, vadinamas nutautėjimu. Išeivijoje tai sparčiai vyksta dėl asimiliacijos, tai natūralu ir neišvengiama. Lietuviams būnant Europos Sąjungos tauta, neabejotinai didės žmonių migracija ir labai tikėtina, kad po vieno kito dešimtmečio turėsime naujų – „*gente lituanus*“, integruotų į neapibrėžto tapatumo „*natione*“.

Galvojant apie lietuviškumo salelių išlikimą dabarties ir ateities išeivijoje, reikia galvoti ir apie pagrindinį išlikimo „priešą“ – asimiliaciją. Gilinantis į šiuos reiškinius neturėtų būti pamirštamas ir praeityje vykęs lietuvių nutautėjimas, turint galvoje dalies tautiečių slavėjimą (gudėjimą ir lenkėjimą), vykusį pietryčių Lietuvoje, vokietėjimą – Mažojoje Lietuvoje. Tai, reikia tikėtis, dar bus nuodugnių istorinių, kultūrologinių, kalbotyros studijų objektas.

[28] Kavolis V. Nepriklausomųjų kelias. – Vilnius: Versus aureus, 2006. P. 297.

Tauta gali apsigauti

Vertinant tautų istorijos, kaip ir individų, gyvenimo epizodus dažniausiai nusveria vadinamasis tikrovės požiūris, konstatuojantis esamybę „yra taip, kaip yra“ arba „buvo taip, kaip buvo“. Tikrovės, kokia ji bebūtų, pakeisti neįmanoma, bet tai netrukdo svarstyti, kodėl yra tik „taip, kaip yra“ ir ar negali būti, ar negalėjo būti „kitaip“. Kyla ir toks klausimas: ar neatsitinka taip, kad tauta tam tikru lemtingu momentu nepasirenka sau tinkamo istorinio kelio, nors tokią galimybę turi, apsigauna, nors gali ir neapsigauti, pasuka klystkeliu, pati save išduoda, nors gali to nepadaryti? Tauta gali apsigauti tada, kai jos narių dauguma, neįtardama ko nors blogo, išsirenka netikrus vadus arba leidžia tokiems ateiti į valdžią, lengvai patiki nerealiais populistiniais pažadais, kai daugumos sąmonėje jausmai, vaizduotė ir viltingas tikėjimas užgožia blaivų kritišką mąstymą. Kad taip įvyksta, akivaizdžiai parodo praeitojo šimtmečio totalitaristinių režimų istorijos. Tautos apsigauna rinkdamosi destruktyvų, į nusikaltimus vedantį, galiausiai ir savąjį tapatumą ardantį politinio gyvenimo kelią. Tautos apsigauna ir dėl to, kad patiki ideologų siūloma klaidinga ateities vizija. Totalitarizmo studijos akivaizdžiai parodo, kokie tragiški tautų saviapgaulės padariniai. Apsigaunanti tauta susidvejina ir susipriešina, anksčiau ar vėliau tampa istoriškai pralaimėjusia tauta.

Prieš didžiajai tautos daliai grimztant į saviapgaulę, tai individualiai jau dažniausiai būna padarę daugybė asmenų, gyvenančių neautentišką, nuasmenintą, sau patiems svetimą gyvenimą. Taip atsitinka tada, kai daugumos individų tapatumo savimonėje nyksta orientacija į aukštesniąsias vertybes. Susidarius tokių individų „kritinei masei“, pradeda veikti vadinamosios masių psichologijos dėsniai, patraukiantys ir nuasmeninantys kitus individus. Tada ir susidaro aplinka vidiniam „iššūkiui“, plaukiančiam iš dalies tautiečių polinkio į saviapgaulę, pasireiškiančią lengvatikyste, „stiprios rankos“, „gelbėtojų“ ir kitokių suvedžiotojų laukimu. Kalbant aiškiau, tai iššūkis pilietinės visuomenės plėtrai, kuri yra demokratiškos visuomenės pamatas. Blogiausia, jog tai ne šiaip sau lengvatikystė, bet dažnai metodiškai manipuliuojama ir iš šalies palaikoma viešosios nuomonės būsena. Perfrazuojant Adomo Mickevičiaus „Vėlinių“ mintį, galima sakyti, jog tai savotiška beprotybė, tačiau tokia, kurioje „slypi metodas“. Su viena beprotybės apraiška mūsų tautai neseniai pavyko susidoroti pasibaigus prezidentinės apkaltos istorijai.

Kartu atslūgo ir žmonių nuomonių dvejinimasis ir tarpusavio priešinimasis, bet ar tai nepasikartos naujais variantais?

Išlikti kintant

Kaip jau minėta, tapatumas – tai buvimas savimi kintant arba kitimas išliekant savimi. Be perstojo kintant galima ir neišlikti pačiu savimi. Kismas gali įgauti tokį mastą, kad pradeda stelbti išliekamumą, „buvimas savimi“ atsiduria ant nykimo, virtimo „kitu“ ribos. Kultūrų istorija teikia apsčiai žinių apie išnykusias kalbas ir jomis kalbėjusias tautas, jų sukurtas kultūras ar net ištisas civilizacijas. Taip ne kartą yra buvę dėl plataus masto permainų, kurias sukėlę užkariautojai ir kolonizatoriai, atnešę socialinę ir kultūrinę priespaudą. Nacistinis holokaustas ir stalinistinės ištisų tautų deportacijos buvo masinis fizinis tautų ir dvasinis jų tapatumų naikinimas. Tą patį reiškė ir sovietinė tautų „susiliejimo per suklestėjimą“ teorija ir praktika.

Tai nereiškia, kad nesant išorinės priespaudos tautiniai, kultūriniai tapatumai yra visiškai „saugūs“. Jie gali silpti ir nykti ir laisvės laikais, ypač kai klostosi tokia socialinė aplinka, kad siaurai vartotojiška gyvenimo nuostata išstumia kitokias vertybines orientacijas, todėl reikia galvoti ir apie tai, kiek tautinių, kaip ir kitokių kolektyvinių, tapatumų tęstinumas yra laisvai ir tikslingai kuriamas, o kiek determinuojamas aplinkybių bei „užduodamas“ iš praeities. Ribotumo ir kūrybiškumo santykis tautų ir kultūrų istorijose klostosi permainingai – būna veržlaus kūrybiško pakilimo, bet būna ir vienpusiško receptyvumo ar sąstingio laikotarpiai.

Globalusis dabarties atvirumas, juo labiau ateities iššūkiai ne tik pavienius individus, bet ir ištisas tautas graso paversti pasyviais subjektais, be aiškesnių atrankos kriterijų priimančiais viską, ką perša reklama, rinka, žiniasklaida, tarpvalstybinės institucijos. Išvengti pasyvaus receptyvumo gali padėti tik konstruktyvios iniciatyvos ir kūrybinės pastangos socialinės politikos, kultūros, ekonomikos srityse, turint prieš akis ateities viziją, atvirą šiuolaikiniams reikšmingumo akiračiams. Atvirumas – tai ne tik imlumas poveikiams, bet ir „ėjimas į pasaulį“ tampant vis matomesniam, žinomesniam, pripažįstamam, gal net „atrandamam“, nors žvilgsniai iš šalies ne visada glosto. Tauta yra žmonijos dalis ir negali išvengti visumos poveikių, nors gali į juos atsiliepti atsirinkdama.

Aktyvi, konstruktyvi nuostata yra patikimiausias tautos „buvimo savimi“ globalaus atvirumo sąlygomis garantas, nes tapatumas yra ne uždaras, bet atviras ir plačiai sąveikaujantis „buvimas“.

„Tapatumas yra tai, „kas“ mes esame, „iš kur mes ateiname“. Jis – tai kontekstas, kuriame mūsų skonis, troškimai, pažiūros ir aspiracijos įgyja prasmę.

Mano tapatumas lemtingai priklauso nuo mano dialoginių santykių su kitais.“[29]

Rytdieną drąsiai pasitinkanti tauta privalo kurti tokią savo ateities viziją, kuri būtų realistiška ir gana ambicinga, bet laisva nuo iliuzijų kaip saviapgaulės požymių. Ateities vizija – tai tema, laukianti politikų ir politologų, ekonomistų, kultūrologų, filosofų dėmesio. Savo ateities vizijas privalo turėti kiekvienas regionas ir kiekvienas miestas. Tokios vizijos, artikuliuojamos pamatuotomis prognozėmis ir projektais, yra būtinos norint neatsilikti ir „nevėluoti“, nesitenkinti vien tuo, ką pasiūlys aplinkybės.

[29] Taylor Ch. Autentiškumo logika. – Vilnius: Aidai, 1996. P. 52, 62.

TAUTŲ ISTORIŠKUMAS IR SAVIKŪRA

Ar tautos sukuriamos?

Svarstant, kas mūsų tautos laukia europietiškųjų ir globaliųjų poveikių ir sąveikų perspektyvoje, kyla bendresnių klausimų apie tai, kas yra tauta, tautiškumas, kokia jų prigimtis, istorinės raidos keliai, koks yra tautos ir valstybės, tautiškumo ir pilietiškumo santykis.

Vienu iš kertinių tampa klausimas, ar tautos pamatiniais savo savitumo bruožais yra istoriškai tęstinės, nors ir kintančios, ar tik tam tikromis aplinkybėmis atsirandančios, taigi iš esmės laikinos žmonių bendruomenės.

Apžvelgiant šiuolaikinius istoriografinius ir filosofinius diskursus, į akis krinta, kad daug autorių esminiu tautų bruožu laiko jų istoriškumą. Pagal vieną iš įtakingų požiūrių tauta (nacija) kaip etninė bendruomenė atsirado tik naujaisiais laikais – kylančio kapitalizmo epochoje, nulemta to meto ekonominių, politinių, kultūrinių aplinkybių ir neturi tolesnėje praeityje šaknų.[30] Vadinasi, tauta yra palyginti nesenas „ateivis“ žmonijos istorijoje, greičiausiai ilgai joje ir neužsibūsiantis.

Anglų autorius Benedictas Andersonas rašo:

„[...] remdamasis antropologinėmis nuostatomis, siūlau tokį nacijos apibrėžimą: tai įsivaizduojama politinė bendruomenė – ir įsivaizduojamai iš prigimties ribota bei suvereni.“[31]

Analizuodamas kai kurių Azijos, Lotynų Amerikos nacijų susidarymo aplinkybes, jis teigia:

„Nacija, laikoma tiek istorine lemtimi, tiek kalbos dėka įsivaizduojama bendruomene, yra atvira ir uždara vienu metu.“ „[...] nacija užgimė per kalbą, o ne per kraują, ir kad galima būti „pakviestam“ į įsivaizduojamą bendruomenę.“[32]

---

[30] Hobsbawn E. J. Nations and Nationalism since 1780. – Cambridge, 1993. P. 5.
[31] Anderson B. Įsivaizduojamos bendruomenės. – Vilnius: Baltos lankos, 1999. P. 21.
[32] Ten pat. P. 164–165.

Tautiškumo problemų svarstymams skirtuose tekstuose galima rasti siūlymų išsiversti ir be „etnoso“ ir „nacijos“ sąvokų, tvirtinant, kad jos, kaip „emocinės bendrijos“, negali būti mokslinės sociologijos objektas.[33]

Tautų „atėjimas“ į istoriją vertinamas kaip socialinės kūrybos vyksmas, paprasčiau tariant, tautos sukuriamos. Pasakoma ir taip: tautos yra ne tik sukuriamos, jos „išrandamos“. Vokiečių filosofas Horstas Kurnitzky rašo:

„Tautos visada yra išradimai.“[34]

Jis teigia, jog tam, kad susiformuotų tauta, prireikdavo išorinio priešo, XIX ir XX amžiais Europos tautos buvo socialiniai dariniai, kilę iš karų ir revoliucijų, iš pasipriešinimo okupacijai. Europos tautos gimė iš karų prieš imperinius Napoleono siekius, Balkanų tautos – iš karų prieš Osmanų imperiją.

„Ir prancūzų tauta gimė iš revoliucijos, kurią galima apibūdinti ne kaip tęstinumą, bet labiau kaip lūžį, atsisveikinimą su praeitimi, atvėrusį erdvę naujiems laikams.“[35]

Tautų atsiradimas laikomas tokia kūryba ir „išradyba“, kurioje esama apgaulės ir saviapgaulės, todėl tuo neišvengiamai pasižymi ir tautos kūrėjų ketinimai. Garsus anglų filosofas ir sociologas Ernestas Gellneris teigia:

„Svarbiausia nacionalizmo praktikuojama apgaulė ir saviapgaulė yra ši: nacionalizmas iš esmės yra visuotinis aukštosios kultūros primetimas visuomenei, kurioje anksčiau žemosios kultūros užpildydavo daugumos, o kai kuriais atvejais ir visų žmonių gyvenimus.“[36]

Tokių požiūrių autoriai yra šiuolaikiniai Vakarų teoretikai, todėl gali kilti „įtarimas“ dėl tam tikro jų vienpusiškumo, plaukiančio iš tos ap-

[33] Pagal: Norkus Z. Tarp teorinės atminties ir kovos už ellenbogenraum: Maxas Weberis apie nacijos fenomeną // Politologija, 1999/4. P. 6.
[34] Kurnitzky H. Necivilizuota civilizacija. – Vilnius: Dialogo kultūros institutas, 2004. P. 64.
[35] Kurnitzky H. Ten pat. P. 65.
[36] Gellner E. Tautos ir nacionalizmas. – Vilnius: Pradai, 1996. P. 97.

linkybės, kad didžiosios Vakarų Europos tautos visada priklausė ir dabar priklauso šio pasaulio galingiesiems, joms nėra buvę gyvybiškai svarbūs tautiškumo motyvai, kurie atsiranda dėl tautinės priespaudos ir nutautėjimo grėsmės bei pastangų jai atsilaikyti. Jos galbūt yra jau „pergyvenusios“ ir „išsėmusios“ savo tautiškumo idėją, be to, ją sukompromitavo nacizmas Antrojo pasaulinio karo metais, nors keičiantis istorinėms aplinkybėms, ta idėja gali atsigauti.

Tautinės priespaudos ir priešinimosi jai patirtis yra gerai pažįstama kai kurioms Vidurio ir Rytų Europos tautoms. Vadavimasis iš priespaudos, ne tik tautinės, bet ir politinės, buvo vienas iš motyvų, lėmusių komunistinių režimų žlugimą šiame Europos regione. Čia valstybė labiau siejama su tautiniu (ne tik pilietiškumo prasme) tapatumu nei Vakaruose, nors vakarietiški požiūriai į tautiškumo ir valstybės santykį, paremti istorine tautos samprata, neaplenkia ir šio regiono intelektualų. Pavyzdys gali būti kroatų rašytoja ir žurnalistė Slavenka Drakulic. Jos tvirtinimu, galima stebėti, kaip naujose valstybėse, tokiose kaip Kroatija, kuriama tautinė tapatybė. Jos simboliai tėra kultūrinis konstruktas, kuriamas iš mitų ir atitinkamos istorinių įvykių reinterpretacijos. Jeigu tautinės ir asmeninės tapatybės sukuriamos, jos gali būti perkuriamos. Laikas galvoti apie naują tapatybės sampratos paradigmą, vienijančią etninius, tautinius, regioninius, transnacionalinius elementus... Žmonės, – teigia ji, – jaustųsi priklausą tam tikrai kultūrai, bet ne valstybei. Tokia samprata padėtų atsverti visoje Europoje jaučiamą nerimą dėl tautinės tapatybės praradimo grėsmės.[37]

Neieškant kitų autorių ir nuorodų į jų veikalus, noriu pabrėžti, kad išdėstytiems požiūriams galiu pritarti, jeigu kalbame tik apie moderniąsias tautas, tiksliau tariant, apie modernųjį tautų istorijos etapą, kuris beveik visur maždaug sutapo su kapitalizmo kilimo laikotarpiu. Jį nepakanka apibūdinti vien ekonominėmis kategorijomis, nes kylantis kapitalizmas ardė luominę feodalizmo sandarą, platino švietimą, kreipė visuomeninį gyvenimą demokratėjimo linkme, ką praktikoje įgyvendino „buržuazinės revoliucijos“, o teoriškai grindė naujosios politinės ideologijos. Jeigu „senųjų režimų“ laikais pagrindiniai politinės valios reiškėjai buvo sostus paveldintys karūnuoti monarchai, tai moderniaisiais lai-

[37] Who is affraid of Europe? // Newsletter 71. Institut für Wissenschaften vom Menschen. – Wien, 2000/1. P. 25.

kais tokiais reiškėjais, bent įstatymiškai tapo tautos, suprantamos kaip visų socialinių sluoksnių gyventojai.

Su minėtų autorių mintimis galiu sutikti tik ta prasme, kad jie pabrėžtinai atkreipia dėmesį į raiškesnius kai kurių tautų moderniosios istorijos bei tautinio sąmoningumo formavimosi aspektus. Tai politinio, teisinio, ekonominio, ir ypač kultūrinio pakilimo laikotarpiai, kuriuose nesunku atpažinti raiškius kūrybos ir „išradybos“ epizodus, neįmanomus be idėjas kuriančių ir įgyvendinančių asmenų, taigi be elito. Šiuos dalykus laikant pagrindiniais tautų formavimosi veiksniais, į pirmąjį planą iškeliamos antrinės priežastys, paliekant be dėmesio pirmines, pamatines priežastis – šimtmečius ar net tūkstantmečius tveriančią istorinę etninių bendruomenių raidą.

Nėra tautos be savitos kultūrinės kūrybos, kurios lytimis daugiausia reiškiasi tautos sąmonė, todėl kultūrinio pakilimo laikotarpiai buvo ypač svarbūs formuojantis toms modernioms tautoms (nacijoms), kurios nėra turėjusios savo valstybingumo, be to, buvo praradusios savo feodalinę aukštuomenę su atitinkamu kultūros sluoksniu. Tokios buvo kai kurios Vidurio ir Rytų Europos tautos, tokia buvo ir lietuvių tauta. Tarp bemaž ištisai sulenkėjusios dvarininkų klasės bei dvasininkijos ir lietuvišką etninę kultūrą išlaikiusios kaimo bendruomenės tvyrojo ne tik klasinė, bet ir kultūrinė, kalbinė praraja. Kultūrinis atgimimas, kaip moderniojo tapatumo savikūros dalis, čia vyko aštrios konfrontacijos su rusifikacija ir polonizacija sąlygomis. Gimtosios kalbos puoselėjimas, ja kuriama grožinė literatūra ir leidžiami laikraščiai buvo pagrindiniai tautinės savimonės ugdytojai. Kultūrinis atgimimas čia turėjo ir politinę potekstę, buvo parengiamoji politinio atgimimo stadija. Tautinė ideologija, teigia Vytautas Kavolis, gali būti paremta ne ideologiniais, bet kultūriniais pradais, būtų neteisinga galvoti, kad atliekanti politinį vaidmenį kultūra netenka savo specifinio vaidmens.

Kitaip, daug lengviau ir paprasčiau formavosi modernioji lenkų tauta, kur tarp dvaro ir kaimo buvo socialinis, iš dalies kultūrinis, bet nebuvo kalbinio skirtumo, kur dvarininkas, inteligentas, kunigas ir buvęs baudžiauninkas kalbėjo ta pačia kalba. Tai labai lengvino socialinę ir kultūrinę modernios tautos integraciją, aukštesniųjų ir žemesniųjų socialinių sluoksnių suartėjimą, pastariesiems adaptuojant pirmųjų kultūrinius modelius. Modernioji tauta čia formavosi kaip tam tikra visuomenės transformacija, kurioje nyko kai kurios socialinės privilegijos, bet vadovaujantis vaidmuo vis dėlto priklausė aukštesniesiems sluoksniams.

Panašiai formavosi ir vengrų tauta, daugiatautei feodalinei *„natio hungarika“*, kurios oficialioji kalba buvo lotynų, virstant modernia vengrų tauta.[38]

Galima sakyti, kad modernioji lietuvių istorija, pradedant XIX amžiaus tautiniu atgimimu, buvo perdėm kūrybiška, nes galimybės pasinaudoti dvarininkijos kultūriniu ir politiniu potencialu buvo labai ribotos. Dauguma dvarininkijos, išskyrus siaurą smulkiosios žemaičių bajorijos srovę, į lietuviškąjį tautinį sąjūdį žiūrėjo priešiškai, pravardžiavo jį žeminančiu litvomanijos vardu.

„Iš tikrųjų tada, XIX amžiaus paskutiniais dešimtmečiais ir pačioje Lietuvoje lietuvybės skatinimas dar atrodė toks nenatūralus ir neprotingas daiktas, jog jis galėjo atsirasti tik nesveikų smegenų galvose. Iš čia ir litvomano, kaip tautinio, o gal ir religinio, fanatiko vardas. Ypač Lietuvos dvaruose.“[39]

Iš ūkininkų kilusiems jauniems inteligentams reikėjo atsilaikyti prieš didžiulį spaudimą, daugelį dalykų daryti „pirmą kartą“, daug ką sukurti, „išrasti“ ir „atrasti“. Tai buvo tikras tautos savikūros laikotarpis, jaunų inteligentų šviesuolių veiklos dėka tauta „atrado“ pati save kaip tautą, bręstanti jos savimonė skleidėsi kultūros, teisės, politikos lytimis.

Jeigu tautos susikuria arba yra sukuriamos, vadinasi, reikia kalbėti ir apie kūrėjus, o, vartojant E. Gellnerio terminus, ir apie „kvietėjus“ bei „kviečiamuosius“, galbūt ir apie „apgavikus“ bei „apgaunamuosius“. Kas buvo aktyviausi „kvietėjai“ lietuvių tautinio atgimimo laikotarpiu yra gerai žinoma: tai saujelė pasišventusių šviesuolių, tuometinis elitas, kvietusių susivokti, šviestis ir kilti. Jie buvo moderniosios lietuvių tautos kūrėjai.

„Tačiau mūsų tautos atgijimas – tai vien aukų ir pasišventimo darbas“[40]*, – rašė G. Petkevičaitė-Bitė 1908 m.*

---

[38] „Visų tautybių dvarininkai – madjarai, vokiečiai, slovakai, valachai, serbai, kroatai, asimiliuoti ir neasimiliuoti, kalbantys vengriškai ir šios kalbos visiškai nemokantys, buvo laikomi lygiateisiais „natio hungarika“ nariais“ – Т. М. Исламов. От „нацио хунгарика“ к венгерской нации. / У истоков формирования нации в Центральной и Юго – Восточной Европы. – Москва: Наука, 1984. С. 46.

[39] Trumpa V. Lietuva XIX amžiuje. – Chicago, 1989. P. 54.

[40] Petkevičaitė-Bitė G. Pasikalbėjimai. – Vilnius: Vaga, 1967. P. 336.

Tai ir Jono Basanavičiaus „Aušra“, ir Vinco Kudirkos „Varpas“, ir knygnešiai, platinę raštus gimtąja kalba, žadinę sąmoningumą, skleidę aukštesnės kultūros idealus. Į „kvietimus“ atsiliepė didžioji tautos dalis, pirmiausia ūkininkai, iš jų kilusi inteligentija. Gerai žinomas literatūros istorijos faktas – sėkmingos Povilo Višinskio pastangos raginant Žemaitijos bajoraites įsijungti į tautinį judėjimą ir kurti lietuvišką literatūrą. Taip kultūros formomis buvo kuriama lietuviškoji tautinė savimonė, lietuviška dabarties, praeities ir ateities interpretacijos paradigma. Kad vienas iš pamatinių tautinės savikūros aspektų buvo gręžimasis į praeitį, semiantis stiprybės iš romantizuotų jos įvaizdžių, yra savaime suprantama, nes dabartis negalėjo būti stiprybės šaltiniu. Lietuvių, kaip ir kitos tautos, kūrė pačios save kvietimų ir atsiliepimų į juos, pasirinkimo ir apsisprendimo būdais. Šviesuolių – dvasios – šauklių turėjo daugelis to laikotarpio atgimstančių, savo individualybę suvokiančių, iš nelaisvės ir užmaršties kylančių, istorijos subjektais tampančių tautų.

Kvietė ir Adomas Jakštas, kreipdamasis atskiru leidiniu į sulenkėjusius dvarponius (1903), aiškindamas jiems, kas yra tautinis lietuvių sąjūdis ir ragindamas prie jo prisidėti visų ateities labui. „Niekad, niekados“ (*Przenigdy*) – toks buvo jaunosios dvarponių kartos atsakas į Adomo Jakšto kvietimą, tad nepamatuotas yra priekaištas, esą lietuvių atgimimo veikėjai atsiribojo nuo dvarininkijos ir lenkiškosios kultūros. Iš tikrųjų priešingai – didžioji dvarininkijos dalis kategoriškai atsiribojo nuo lietuviškojo judėjimo.

Lietuvių šviesuoliams, žadinantiems ir šviečiantiems tautą, teko konfrontuoti ir aštriai polemizuoti su kitokiomis praeities ir to meto įvykių interpretacijomis, kurioms pamatuotai galima taikyti apgaulės terminą, patiems vaduotis ir kitus vaduoti iš tų apgaulių įtakos. Apgaulė dažniausiai ėjo kartu su politine, religine, kultūrine ir kalbine prievarta, jeigu turime galvoje rusinimą, su tautine ir kalbine prievarta, jeigu kalbame apie lenkinimą. Tokia nuostata išsilaikė iki pat XX amžiaus pradžios, o pietryčių Lietuvoje dar ilgiau. Čia taikytinas ir „saviapgaulės“ terminas, turint galvoje atvejus, kai sodietis kalbėjo lietuviškai, bet nesusivokė esąs lietuvis, nes klausydamas įtikinėjimų, kad yra „lenkų tikėjimo“ (*„polskiej wiary“)*, ėmė laikyti save lenku. Sovietinėje imperijoje atsidūrusios tautos taip pat buvo „kviečiamos“ eiti „per suklestėjimą į vienybę“. Tokie „kvietimai“ ir jų padariniai nuo seno yra įvardijami dominavimo, nutautinimo ir nutautėjimo sąvokomis.

Vis dėlto, kai sakoma, kad tautos yra „sukuriamos“, neišvengiamai kyla klausimas, ar jų atsiradimas gali būti laikomas vien tik valingų pastangų ir „laimingų“ istorinių atsitiktinumų padariniu, ar atsiradimą nulemia ir kažkas esmingesnio? Jeigu lemia „kūrėjų“ politinė valia ir atsitiktinumai, logiška galvoti, jog galėjo atsitikti taip, kad ta arba kita potenciali tauta, pavyzdžiui, prūsų tauta, galėjo likti ir „nesukurta“. Svarbiausia – „iš ko“ tautos sukuriamos, juk ne „iš nieko“, ne iš neapibrėžtos „etnografinės medžiagos“. Ar gali būti valingomis pastangomis sukuriamos objektyviosios tautinės būties duotybės, pavyzdžiui, kalba?

Pripažįstant ir pabrėžiant vien aplinkybių valdomus kūrybinius veiksnius, lieka be dėmesio etniniai tautiškumo pamatai, savo šaknimis nueinantys į tolimiausią praeitį. Lieka neatsižvelgta į tą aplinkybę, kad kūrybiškai ugdomas tautiškumas kyla iš etniškumo, o vienoks ar kitoks etniškumas yra neatsiejamas žmogaus, kaip socialinės kultūrinės būtybės, atributas. Tautos istoriškai formuojasi ne kitaip, o tik atitinkamų etninių bendruomenių pagrindu. Ne kas kita, o etniniai pradai yra idėjinis sąmoningos tautinės savikūros šaltinis, nors paskatų gali ateiti ir iš šalies. Tauta ir yra tam tikrą kultūrinės raiškos ir politinio sąmoningumo lygmenį pasiekęs etnosas. Lietuvių etnosas tapo tauta XIII amžiuje, kai kūrėsi Lietuvos valstybė ir etninę orientaciją pakeitė valstybinė orientacija.[41]

Kitas dalykas, kad dėl įvairių aplinkybių vienos etninės grupės bei jų junginiai tapo tautomis, kitos jomis netapo, vienos tautos formavosi daugiausia vienos ir tos pačios kilmės etnoso pagrindu, kitos apėmė ir asimiliavo skirtingos kilmės etnines grupes.

Tautų formavimosi būdai

Istoriniai etnosų virtimo tautomis būdai buvo nevienodi. Vienais atvejais lemiamas tautą formuojantis veiksnys buvo ir tebėra valstybė ir jos įstatymai, norminantys piliečių ir valstybės santykius. Tai prancūziškasis, dar vadinamas jakobiniškuoju, kelias, prasidėjęs tada, kai Prancūzijos didžiosios revoliucijos metu XVIII amžiaus pabaigoje įsitvirtino nuostata, kad žmonės, turintys bendrų interesų, lojalūs bendriems juos

[41] Gudavičius E. Lietuvos istorija. Nuo seniausių laikų iki 1569 metų. – Vilnius, 2001. P. 97–100.

ginantiems įstatymams, sudaro tautą (naciją). Tauta, – rašė prancūzų revoliucijos ideologas Abbe Sieyes 1789 metais, – yra „sąjunga individų, kuriuos valdo vienas įstatymas ir atstovauja ta pati įstatymų leidybos asamblėja“.[42] Tauta šiuo atveju apibrėžiama politine prasme, ji – tai integruota, susiorganizavusi į valstybę bendruomenė. Tautiškumą nulemia valstybinė priklausomybė, įstatymai ir kalba, kuria kalbame viešajame gyvenime. Prancūzų tautybę sudarė Prancūzijos pilietybė ir prancūzų kalba.

„Kas norėjo priklausyti tautai, turėjo nuo Lotaringijos iki Polinezijos kalbėti prancūziškai. Kalba visuomet buvo svarbiausioji sąsaja“[43], – rašo Horstas Kurnitzky.

Kalba buvo pagrindinis veiksnys, padėjęs formuotis nacijos kultūrai. Individualių piliečių etninė kilmė, „kalba ar dialektas, kuriuo kalbama namuose, „tautos“ apibrėžimui neturėjo reikšmės“[44]. Tauta – tai vienos šalies, vienos valstybės gyventojai, turintys tuos pačius įstatymus ir kalbantys ta pačia kalba. Įsitvirtinus jakobiniškajai nacijos sampratai, Prancūzijos įstatymai iki šiol nepripažįsta tautinių mažumų. Toks buvo vakarietiškasis – prancūziškasis, angliškasis, amerikietiškasis bei kai kurių kitų tautų tapatybės formavimosi kelias.

„Nei prancūzai, nei anglai, nei amerikiečiai nežinojo tautos be valstybės sąvokos...“[45] – teigia poetas Czeslawas Miloszas knygoje „Tėvynės ieškojimas“.

Vidurio Europoje panašaus pobūdžio valstybė buvo prieškarinė Lenkija, vykdžiusi prievartinę gausių tautinių mažumų nutautinimo politiką. Buvo vadovaujamasi J. Pilsudskio mintimi:

„Valstybė sukuria tautą, bet ne tauta valstybę.“[46]

---

[42] The Encyclopedia of Philosophy. – New York – London, 1972. Vol. 5/6. P. 443.
[43] Kurnitzky H. Necivilizuota civilizacija. – Vilnius: Dialogo kultūros institutas, 2004. P. 65.
[44] Hobsbawn E. J. Nations and Nationalisms since 1780. – Cambridge, 1993. P. 88.
[45] Milosz Cz. Tėvynės ieškojimas. – Vilnius: Baltos lankos, 1995. P. 206–207.
[17] Pagal: Hobsbawn E. J. Nations and Nationalisms since 1780. – Cambridge, 1993. P. 44–45.

Tokia valstybinio nacionalizmo nuostata rėmėsi sena tradicija, turėjusia skaudžių padarinių lietuvių kultūrai. Vilniaus universitetas XIX amžiaus pradžioje, dar prieš uždarymą, buvo virtęs lenkiška mokslo įstaiga, suvaidinusia ryškų vaidmenį lenkų tautiniam judėjimui, bet kartu stabdžiusia lietuviškojo sąmoningumo ir kultūros kilimą. Kaip rašo akademikas Zigmas Zinkevičius, universitetas lenkino globojamas kitas Lietuvos mokyklas, buvo itin rūpinamasi, kad mokiniai mokyklose lenkiškai išmoktų kuo tobuliau, kad kiekvienas pilietis mokėtų „būsimosios valstybės“ kalbą.

„[...] lietuvių kalba buvo laikoma tik liaudies kalba, provinciniu dialektu, o ne krašto kalba.“[47]

Stengtasi eiti prancūzišku tautos kūrimo keliu. Natūralu, kad viena svarbiausių lietuvių tautinio sąmoningumo budimo apraiškų buvo ištikimybė gimtajai kalbai, pastangos atsispirti lenkų kalbos hegemonijai.

Beje, reikia skirti etniškai homogeniškas tautas, kokios yra, neskaičiuojant kai kurių išimčių, Europos Sąjungos tautos, ir etniškai nehomogeniškas tautas, o tokios yra abiejų Amerikos žemynų, dauguma buvusių Afrikos ir Azijos kolonijų. Jos yra etniškai mišrios, jų formavimuisi lemiamą vaidmenį būtent atliko valstybės, atsiradusios dažniausiai buvusių kolonijų teritorijose.

Nuo vakarietiškojo reikia skirti vadinamąjį rytietiškąjį tautos formavimosi modelį, kai pagrindinis tautą kuriantis veiksnys buvo ne valstybė, bet kultūra plačiąja prasme: vienoda etninė kilmė, kalba, papročiai, istorinė atmintis, pasaulėžiūros savitumai. Šią tradiciją labiausiai išreiškė vokiečių romantikai: J. G. Herderis, Novalis, F. Schleiermacheris. Ypač reikšmingos buvo J. G. Herderio pažiūros. Polemizuodamas su Švietimo filosofų propaguotu universalistiniu racionalizmu ir siaura pažangos samprata, jis teigė, kad kiekviena tauta – tai individualybė, per kurią tam tikru aspektu nepakartojamai išreiškiama žmonija, nė viena tauta neturi teisės pavergti kitą. Kiekviena tauta sukuria dvasią, kuri reiškiasi kalba, menu, teise, papročiais ir stiliumi. Kitaip nei racionalistai, jis labiau tikėjo tauta negu valstybe, pastarąją kildino iš tautos. Ypač svarbia jis laikė kalbą, nes su ja glaudžiai susijusi tautos mąstysena.

[47] Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorija. IV. Lietuvių kalba XVIII–XIX a. – Vilnius: Mokslas, 1990. P. 74.

„Tautą jis apibrėžė kaip bendruomenę, kuriai pavidalą suteikia gentinis bendrumas ir istorija, visuomeninis solidarumas ir kultūrinis giminingumas, o laikui bėgant veikia taip pat klimatas bei geografinė padėtis, švietimas, santykiai su kaimynais ir kita; labiausiai tautos vientisumą palaiko kalba, išreiškianti kolektyvinę patirtį.“[48]

Šitaip formavosi vokiečių, italų nacijos, tik XIX amžiuje sukūrusios savo tautines valstybes. Šitaip brendo ir daugumos Vidurio ir Rytų Europos tautų tapatumo savimonė. Manoma, kad Vakaruose valstybė sukūrusi tautą, o Rytuose tauta sukūrusi valstybę.[49]

Ir vienu, ir kitu atveju pamatinis tautos tapatumo elementas yra etninis substratas, ateinantis iš priešistorinių laikų ir pasižymintis ypatingu išliekamumu istorinio laiko slinktyje. Galima teigti, kad iš visų sociumo komponentų – ūkio sanklodos, politinės organizacijos, teisinės sistemos, kultūros – etniškumas istoriškai kinta lėčiausiai. Ypač svarbi, jei ne svarbiausia, tautiškumo tęstinumo gija yra gimtosios kalbos tęstinumas. Nuo Martyno Mažvydo laikų, 1547 m. išleidusio pirmąją lietuvišką knygą, neatpažįstamai pasikeitė socialinė tautos struktūra, individo padėtis visuomenėje ir gyvenimo būdas, taip pat kultūra ir pasaulio samprata, tačiau dabartiniam lietuviui yra pakankamai suprantama tos knygos kalba. Individas, užmiršdamas savo tautos kalbą, atsiduria kitakalbės kultūros areale, o tai keičia ir tautinės priklausomybės sąmonę. Įrodymų apsčiai pateikia mūsų tautos istorija. Pradėję kalbėti vokiškai Mažosios Lietuvos lietuviai virsdavo vokiečiais, prie lenkų kalbos pereidami pietryčių Lietuvos lietuviai pradėdavo save laikyti lenkais. Esama ir kitokių atvejų, pavyzdžiui, airiai prarado savo kalbą, bet tautinės savimonės neprarado, o dabar stengiasi gaivinti protėvių kalbą. Kultūros, o ypač kalbos ir raštijos vaidmuo itin reikšmingas tautų, neturėjusių savo valstybės, formavimuisi. Pavyzdžiui, estai pripažįsta, kad jiems susiformuoti į naciją padėjo dainų šventės[50], pradėtos rengti nuo 1869 m. Mes panašiai galėtume vertinti lietuviškos periodinės spaudos, slapta platintos spaudos draudimo laikais, slaptos mokyklos „prie ratelio“ vaidmenį.

Istorijoje netrūksta įrodymų, kad apibūdintieji – vakarietiškas ir ry-

[48] Cit. pagal Skrupskelis I. Lietuviai XVIII amžiaus vokiečių literatūroje. – Roma, 1967. P. 60.
[49] Wandycz P. Laisvės kaina. – Vilnius: Baltos lankos, 1997. P. 142.
[50] Šiaurės Atėnai, 2003-12-06.

tietiškas – tautų formavimosi keliai dažnai susipina, vienas kitą papildo ir užbaigia. Ne vienos tautos istorinė raida skirtingais laikotarpiais yra judėjusi tai vienu, tai kitu keliu.

„Tautiškumo“ kriterijus paprastai apimdavo bendrą kilmę, kalbą, politines simpatijas ir teritoriją, skirtingais laikais akcentuojant skirtingus dalykus.“[51]

Senosios lietuvių kultūros tyrinėtojas archeologas Jonas Puzinas skiria tris istorinius lietuvių tautinės sąmonės – patriotizmo – kaitos tarpsnius: pagoniškąjį, valstybinį, tautiškąjį.[52] Reikėtų patikslinti, kad tautiškoji arba modernioji lietuvių tapatybė bei jos savimonė plėtojosi pagal rytietiškąjį (romantiškąjį) modelį – rėmėsi kalbine kultūrine tapatybe, istorinės atminties skaidrėjimu. Atkūrus nepriklausomą valstybę, ir 1918 m., ir 1990 m., tauta konsolidavosi ir pilietine bei valstybine, taigi vakarietiškąja prasme. Lietuvos piliečiai tampa lietuviais nepriklausomai nuo jų etninės kilmės, nors kažin ar lietuvių tauta būtų galėjusi būti „sukurta“, jeigu Vasario 16-osios Nepriklausomybės aktas būtų likęs tik popieriuje.

Vytautas Kavolis teigia, kad tauta šiais laikais funkcionuoja ir kaip archajiška bendruomenė, ir kaip modernus diferencijuotų grupių rinkinys, ir kaip postmoderni komunikacinių sąskambių erdvė. Kai kur vyrauja viena, kai kur kita tautos samprata. „Labiausiai modernizuotuose kraštuose „tautiškumas“ reiškia dalyvavimą visais trimis būdais“. Skirtingi dalyvavimo būdai kartais net padalija tautą į skirtingas savivokos stovyklas.[53] Savivokos skirtumų, be abejonės, galėtume rasti ir šiuolaikinėje lietuvių savimonėje, tačiau tai beveik netyrinėta sritis.

Tauta ir valstybė

Žmonijos istorija rodo, jog žmonių bendruomenės, pasiekusios tam tikrą civilizacijos laipsnį, savo gyvenimą organizuoja vienokiomis ar kitokiomis valstybingumo formomis. Tai reikia pasakyti ir apie etnines

[51] Wandycz P. Laisvės kaina. – Vilnius: Baltos lankos, 1997. P. 23.
[52] Puzinas J. Lietuvių tautinės sąmonės raida ir tautinės srovės susidarymo pradmenys / Lietuvių tauta, II. – Vilnius, 1998. P. 14–15.
[53] Kavolis V. Globalizacijos akivaizdoje // Metmenys, 1990. P. 58, 73.

bendruomenes, kurios, priklausomai nuo aplinkybių, telkiasi, vienijasi, kuria sąjungas, steigia savo valstybes, nors ne visoms etninėms bendruomenėms ar jų grupėms yra pavykę tai padaryti. Kai kurios nuo seno žinomos tautos (baskai, katalonai, škotai), neturi savo valstybių, kai kurios tautos gyvena keliose (kurdai, osetinai), kai kada politiniu pagrindu suformuotose (korėjiečiai) valstybėse.

Valstybės, kurių daugumą gyventojų sudaro tos pačios etninės kilmės ir ta pačia kalba kalbanti tauta, dažniausiai vadinamos tautinėmis valstybėmis. Tokios yra ne visos valstybės. Esama daugiataučių valstybių, tokia yra Rusija, Ispanija, Jungtinė Karalystė, Belgija, esama valstybių, neturinčių pagrindinės tautos (Singapūras) arba tauta mišriu etniniu pagrindu yra formuojama valstybės.

Tautinių valstybių pradėjo rastis, kaip jau minėta, moderniaisiais laikais, gerokai pagausėjo vėliau, po Pirmojo pasaulinio karo nusilpus ir pairus daugiatautėms imperijoms. Vasario 16-osios Nepriklausomybės Aktu paskelbtoji Lietuvos Respublika buvo tautinė valstybė, atkuriama lietuvių etninių žemių, o ne istorinės tradicijos pagrindu. Tautinė valstybė visą XX amžių buvo Europoje vyraujantis valstybingumo modelis.

Suirus daugiatautei imperijai – Sovietų Sąjungai ir daugiatautei Jugoslavijos Federacijai, tautinių valstybių Europoje dar padaugėjo. Į Europos Sąjungą susijungusios valstybės iš esmės yra tautinės valstybės. Įvairiuose pasaulio regionuose vykusias ar lig šiol tebevykstančias laisvės kovas įkvėpia ne kas kita, o tautinės valstybės sukūrimo idėjos. Išsilaisvinimas ir tautinės valstybės kūrimas yra suprantami kaip iš esmės tapatūs dalykai. Tai yra kai kurių tautų (pavyzdžiui, čečėnų, baskų, kurdų, tamilų) iki šiol nerealizuotas siekis, dėl kurio dešimtmečiais kovojama ir aukojamasi.

Tai suteikia pagrindą galvoti apie istoriškai nusistovėjusį ypatingą tautos ir valstybės tarpusavio ryšį, kurio pagrindu kuriami įstatymai, norminantys individo ir bendruomenės santykį. Valstybė, jeigu kalbame apie moderniuosius laikus, teisiškai apibrėžia individo priklausomybes ir laisves, tautiškumas įgauna pilietiškumo matmenį. Kaip pastebi A. Greimas:

„Valstybingumo idėja – tai tautos ir valstybės sąvokų sutapdinimas.“[54]

[54] Greimas A. J. Iš arti ir iš toli. – Vilnius: Vaga, 1991. P. 260.

Homogeniškose, gilių sukrėtimų nepertraukiamos istorinės raidos šalyse individas „įgyja“ tautinį ir valstybinį tapatumą savaime, jam nereikia rinktis ir spręsti. Kitaip atsitinka daugiakultūrinių visuomenių, paribio kultūrų regionų gyventojams, imigrantų, mišrių šeimų palikuonims, jiems dažniausiai tenka patiems spręsti, kokią tautybę pasirinkti.

Moderniojoje politikos filosofijoje daug kalbama apie prievartinį valstybės pobūdį, pateisinamą ir nepateisinamą jos prievartą, iš to plaukiantį blogį.

„Skiriamasis valstybės bruožas yra aukščiausias autoritetas. Autoritetas – tai teisė įsakinėti ir teisė reikalauti paklusnumo.“[55]

Reikalavimas laikytis įstatymų pasižymi ir prievartos elementu, bet kaip ta prievarta „veikia“, kiek ją jaučia piliečiai, priklauso nuo įstatymų, visuomenės pilietinio sąmoningumo, bendrosios politinės kultūros.

Visuomenės ir valdžios santykiai skirtingose valstybėse klostosi nevienodai, bet tai nemenkina valstybės svarbos tautiškumui. Pirmiausia dėl to, kad savoje valstybėje tauta turi palankiausias sąlygas išlaikyti ir ugdyti savo tapatumą, o kai kurioms tautoms tai yra ir būtina istorinio išlikimo sąlyga.

Dalyvavimas valstybės politiniame gyvenime, lojalumas jos įstatymams, rūpinimasis jos saugumu, gynimas grėsmės atveju – visa tai ugdo pilietiškumo ir tautiškumo dvasią. Tautiškumas ir juo grindžiama valstybingumo idėja įeina į aukštųjų, įkvepiančių ir skatinančių, vertybių rangą. G. W. F. Hėgelis rašė apie istorinį visuomenės raidos tikslą – tapti nacionaline teisine valstybe, kurioje visi lygūs prieš įstatymus. Tad ir tautų paskirtis – „susiformuoti į valstybes“, nes tik pasiekusios valstybingumo lygmenį tautos gali įnešti savo įnašą į viso pasaulio istoriją. Tauta yra visavertė tik tada, kai turi savo valstybę, nes tik taip ji tampa istorijos subjektu – aktyviu žmonijos istorijos dalyviu. Savos valstybės sukūrimas – tai tautos istorinis „išsipildymas“, to nepadariusios tautos yra istorine prasme nevisavertės. Tokiomis tampa ir valstybingumą ilgam praradusios, istoriškai pralaimėjusios tautos. Tą esame gerai patyrę, sovietinės okupacijos metais dažnas lietuvis skausmingai jautė savo tautinį nevisavertiškumą.

[55] Dahl R. A. Demokratija ir jos kritikai. – Vilnius: Amžius, 1994. P. 58.

Kas laukia tautinės valstybės?

Kaip aukštai bevertintume valstybės svarbą tautos būčiai, realybė yra tokia, kad pastaruoju metu vis daugiau kalbama apie tautinės valstybės silpimą, saulėlydį, jos istorinį praeinamumą. Vieni linkę tokiai perspektyvai pritarti, kitiems ji kelia nerimą ir norą ryžtingai priešintis. Tiesa, tai nelabai taikytina didžiosioms, santykinai vidutinėms ir mažoms valstybėms, vis dėlto daugėja požymių, rodančių, kad tai objektyvus ir nesulaikomas vyksmas.

Šiuolaikinėje literatūroje įtakingi požiūriai, teigiantys, kad kinta tautos ir valstybės ryšio pobūdis, o tai savo ruožtu koreguoja ir tautiškumą palaikančius veiksnius. Anthony Smithas knygoje „Nacionalizmas XX amžiuje“ kaip pagrindinius išskiria tokius tautinio tapatumo elementus: „mes–bendruomenės“ savimonė, susijusi su bendros istorinės teritorijos ir praeities atmintimi, bendra masinė kultūra, bendros pilietinės teisės ir priedermės, bendra ekonomika ir gyvenamoji teritorija. Dabar matome, kad integracija į Europą daug ką keičia: nacionaliniai įstatymai derinami su Europos Sąjungos įstatymais, nacionalinė pilietybė tampa ir europine, plečiasi legalaus darbo jėgos judėjimo galimybės, ekonomika vis labiau peržengia nacionalinį uždarumą, o nacionalinę valiutą keičia europinis piniginis vienetas.

Be to, globaliosios sąveikos lemia, kad daugėja sričių, kuriose jau ne individualios valstybės, bet įvairūs tarptautiniai politiniai ir finansiniai subjektai yra pagrindiniai sprendimų autoriai. Valstybė vis labiau nušalinama nuo ekonomikos, nes privatizuojamos ne tik valstybinės įmonės, bet ir viešosios sritys, tokios kaip transportas, švietimas, sveikatos apsauga, informacijos priemonės. Kompiuterinės komunikacijos peržengia nacionalinės valstybės kontrolės ribas ir „pranašauja naujos viršteritorinės komunikacijos epochos pradžią.“[56]

Kol kas niekas negali aiškiau pasakyti, kokie tautų valią įkūnijantys politiniai modeliai galėtų pakeisti tautines valstybes ir kaip tvarkysis ateities visuomenės.

Vienas iš tautinės valstybės silpnėjimo aspektų yra tai, kad keičiasi, kai kur tiesiog atkrinta, buvusi gynybinė jos funkcija. Karai tradiciniu supratimu – dėl valstybės sienų ir teritorijų, vadinamieji apkasų karai, darosi vis mažiau įmanomi, bent jau didelėje pasaulio dalyje. Taiką ir

[56] Castells M. Tapatumo galia. – Vilnius: Poligrafija ir informatika, 2006. P. 305.

nacionalinį saugumą dabar užtikrina ne tiek pačių valstybių stiprybė, kiek jų narystė tarptautinėse saugumo organizacijose, pavyzdžiui, NATO. Lietuvos saugumą dabar netiesiogiai saugo ir tie lietuviai kariai, kurie tarnauja tarptautinėse pajėgose toli nuo Tėvynės. Silpstant gynybinei tautinės valstybės funkcijai, darosi vis mažiau veiksmingas ir toks „patriotinio auklėjimo“ būdas kaip karo tarnyba, ypač dalyvavimas kovose.

Beje, tarnyba svetimose kariuomenėse gali ugdyti ir svetimą patriotizmą. Lietuvių grožinėje ir memuarinėje literatūroje galima rasti liudijimų, kad lietuviai, tarnaudami carinės Rusijos ir kaizerinės Vokietijos kariuomenėse, dažnai tapdavo ištikimais šių imperijų tarnais. Dabar lietuvių dalyvavimas tarptautinėse pajėgose kur nors Irake arba Balkanuose ugdo ne tik lietuviškąją, bet ir europiškąją savimonę, o jos viena kitą papildo ir sustiprina.

Tokie tautinės valstybės funkcijų pokyčiai teigia mintį, jog menkėja valstybės reikšmė tautiškumui. Laisvo individų judėjimo erdvės plėtra daro paslankius tautiškumo ir pilietybės ryšius. Lietuvai tapus Europos Sąjungos nare, neišvengiama tampa tai, kas gali būti vadinama pilietybės „persidengimu“. Lietuvos pilietis gali tapatinti save ne tik su Lietuva, bet ir su daug platesne Europos erdve, ypač jeigu su ta erdve sieja darbo arba asmeniniai ryšiai. Kai kurie teoretikai kalba apie postnacionalinę pilietybę, kuri neturėtų būti susieta su tautine valstybe.

„Svarbiausia nutraukti ryšius tarp pilietybės ir tautybės“[57], – tvirtina knygos „Europos išradimas“ autorius Gerardas Delanty. Tai siekis, į kurį orientuojasi Europos Sąjungos politika – pilietiškumas, nepaisantis tautiškumo, nors nesiliaujantys imigracijos į Vakarų šalis srautai stiprina ksenofobines nuotaikas, palankias tradicinei tautybės ir pilietybės ryšio sampratai, tačiau to nepakanka, kad keistųsi bendroji tendencija. Silpstant gynybinėms ir kitoms tautinės valstybės funkcijoms, auga kultūros svarba tautiškumo palaikymui. Valstybės dėmesys tautinio tapatumo puoselėjimui turi tendenciją vis labiau koncentruotis kultūros srityje.

Kyla ir toks klausimas: ar tautinės valstybės funkcijų siaurėjimas ir tautų kultūrinio kūrybinio potencialo sklaidymasis nereiškia, kad apskritai silpsta tautinė savimonė kaip fenomenas? Ar apie tą patį nekalba vertybių kaita, Vakarų šalių, į kurias orientuojasi Lietuva, visuomenių var-

[57] Delanty G. Europos išradimas. Idėja. Tapatumas. Realybė. – Vilnius: ALK, 2002. P. 218.

totojiškumas, kartu su globalizacija vykstantis kultūrų vienodėjimas? Gal tai reiškia nacionalizmų eros pabaigą?

Aiškaus atsakymo nėra, nors daug ką sako pats gyvenimas.

„Pavyzdžiui, škotų nacionalizmas neginčijamai egzistuoja“[58], – konstatuoja E. Gellneris. Tą patį sako ir savo valstybės neturinčių, bet ją turėti norinčių tautų siekiai, dažniausiai įvardijami kaip separatizmas. Tai liudija Šiaurės Airijos, Kaukazo, Balkanų tautų nacionalizmas, ne kartą įgavę kruvinų konfliktų ir „etninio valymo“ pobūdį. Ne visur tai vertintina kaip kokių nors intrigų padarinys. Naujausias tokios tendencijos gyvastingumo įrodymas – Kosovo valstybės atsiradimas ir labai greitas pripažinimas, atėjęs iš daugelio Vakarų sostinių.

Žlugus komunistinio globalizmo siekiams, kuriuos įkūnijo Sovietinė imperija, ypač norėjusi išrauti iš tautų sąmonės nacionalizmą, atgimė nacionalizmas ir nacionalinės valstybės.

„Komunistų partija nesugebėjo pakeisti tautinės valstybės tapatybės“[59]*,* – teigia įtakingas vokiečių filosofas Jurgenas Habermasas.

Netrūksta požymių, rodančių, kad atsigauna ir stiprėja savo ideologinės „formulės“ dar tebeieškantis rusų imperinio pobūdžio nacionalizmas. Nacionalizmas nebūtinai turi būti laikomas kruvinų konfliktų šaltiniu, o tokie konfliktai kalba prieš nacionalizmą. Jo naudai netrūksta ir kitokių argumentų: žmonių bendrumo jausmas, vietinis patriotizmas ir visuomeniškumas, pasitikėjimo, pripažinimo, pasididžiavimo poreikiai, kultūros tradicijų galia. Šių ir daugelio kitų dalykų bendras „vardiklis“ ir yra tautinis tapatumas. Taigi B. Andersonas pripažįsta:

„...taip ilgai pranašauta „nacionalizmo eros pabaiga“ dar negreit išauš.“[60]

Negreit išauš, o gal iš viso neišauš, ir tautinės valstybės pabaiga. Reikia įsigilinti į dar vieną, iš daugelio šiuolaikinių autorių darbų plaukiančią mintį:

---

[58] Gellner E. Tautos ir nacionalizmas. – Vilnius: Pradai, 1996. P. 77.

[59] Habermas J. Modernybės filosofijos diskursas. – Vilnius: ALK, Alma littera, 2002. P. 409.

[60] Anderson B. Įsivaizduojamos bendruomenės. – Vilnius: Baltos lankos, 1999. P. 18.

„...nacionalinė valstybė – tokia, kokia ji susiformavo moderniaisiais laikais – praranda galią, tačiau ne įtaką, o tai yra esminis dalykas.“[61]

Įtaka taip pat yra galia, tik ypatingos rūšies. Dabarties politiniame gyvenime tautiškumas išlieka kaip viena universaliausiai įteisintų vertybių.

[61] Castells M. Tapatumo galia. – Vilnius: Poligrafija ir informatika, 2006. P. 290.

LAIKAS IR INTERPRETACIJOS

Būti ar nebūti?

Modernioji lietuviškumo sąmonė pradėjo formuotis tuo dramatišku istorijos laikotarpiu, kai į XVIII amžiaus pabaigą sunyko, o netrukus ir visiškai nustojo egzistavęs Lietuvos valstybingumas Abiejų Tautų Respublikos (Lietuvos ir Lenkijos) pavidalu. Tautos socialinė struktūra liko nedaug tepakitusi, tačiau tauta nustojo buvusi istorijos subjektas. Kaip kaimyninių valstybių dalybų grobis Lietuva daugiau kaip šimtmečiui atiteko Rusijos imperijai. Oficialioji imperinė ideologija, kurią išreiškė ištara – „stačiatikybė, patvaldystė, tautiškumas“ – buvo nukreipta prieš tą asmens, tautos, valstybės santykį, kuris buvo susiformavęs Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje dėl renesansinio ir barokinio kultūrų poveikio, sankcionavo lietuviškojo valstybingumo tradiciją ir teikė argumentų polemizuoti su kaimyninių valstybių ideologinėmis nuostatomis.[62]

Rusijos sudėtyje Lietuva neturėjo net nominalių valstybingumo atributų, ilgainiui nustojo būti minima ir kaip administracinis vienetas. Tiesa, kurį laiką Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijos Rusijos sudėtyje dar oficialiai buvo vadinamos Lietuvos vardu, tačiau nuo 1831 m. Lietuvos vardas oficialiai nebevartojamas, o nuo 1863 m. Lietuvos teritorijos pradėtos vadinti Šiaurės Vakarų kraštu. Kitokio požiūrio laikėsi kai kurie Rusijos mokslininkai humanitarai. Jie Vilniaus, Kauno, Gardino, kai kada ir Suvalkų gubernijas vadino lietuviškomis gubernijomis, taip buvo daroma iki pat Pirmojo pasaulinio karo, bet tai neturėjo reikšmės realiai tautos būklei.

Panašią padėtį išgyveno ir ta etninė lietuvių ir prūsų teritorija, kuri po karų su kryžiuočiais pateko į Kryžiuočių ordino valstybę, vėliau pasivadinusią Prūsijos karalyste. Rytinė karalystės dalis maždaug nuo 1618 m. buvo oficialiai vadinama Lietuvos provincija arba tiesiog Lietuva (Prūsiškąja Lietuva, Mažąja Lietuva), 1736 m. pertvarkyta į Lietu-

[62] Plačiau žr. Kuolys D. Asmuo, tauta, valstybė LDK istorinėje literatūroje. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992; Genzelis B. Socialinės ir politinės minties raida Lietuvoje. Būti ar nebūti Lietuvai? – Vilnius: Margi raštai, 2005.

vos departamentą su centru Gumbinėje. Nuo 1818 m. departamentas pertvarkytas į Gumbinės apygardą ir Lietuvos vardo oficialiai nebeliko.

Nors Lietuvos vardas buvo ištrintas iš tuometinių Europos politinių žemėlapių, neišnyko iš kultūros. Vokiečių ir kitų tautų istorikus, kalbininkus, etnografus, poetus domino Lietuvos istorija, lietuvių kalba, tautosaka, tačiau į visa tai žiūrima tik kaip į senos, garbingos, bet jau nesulaikomai nykstančios tautos kultūrinio palikimo faktus, tautos išlikimui mokslinis ir kultūrinis interesai buvo gana abejingi.

Tauta buvo gyva ir brandino atgimimo jėgas, bet jos slypėjo tik tautos dalyje – kaimo bendruomenėse, kai kurių smulkiųjų bajorų dvareliuose, kur dar buvo išlaikyti etninio tautiškumo likučiai, prieraišumas gimtajai kalbai ir papročiams. Nuo tautos kaip visumos buvo atitrūkusi diduomenė, kaip tik tas sluoksnis, kuris kitose tautose buvo pagrindinis kultūrinių vertybių kūrėjas ir perteikėjas, valstybinio tautiškumo tradicijos tęsėjas.

Lietuvos ir Lenkijos Respublika žlugo tuo laikotarpiu, kai Vidurio Europoje, nuo Suomijos iki Graikijos, vyko gilūs visuomenės pokyčiai – hierarchišką feodalinę santvarką keitė veržlus kapitalizmas ir demokratiška buržuazinė kultūra, o luomine nelygybe ir privilegijomis apibrėžtas feodalines tautas („bajorų nacijas“) stūmė iš gyvenimo luomus atmetančios, laisvės ir lygybės principais besivadovaujančios „buržuazinės tautos“. Jos formavosi ir kilo į viešąjį gyvenimą, nedaug atsiliko ir lietuviai, moderniosios tautos susidarymas chronologiškai sutapo su nacionalinio išsivadavimo judėjimu.[63] Šį procesą, kaip ir visuomenės demokratėjimą Lietuvoje, labai stabdė šalies buvimas Rusijos imperijos sudėtyje.

Šioje painioje politinių, tautinių ir klasinių kontraversijų samplaikoje pradėjo skleistis, pradžioje kultūriniu ir socialiniu, vėliau ir politiniu aspektais modernioji lietuviškumo savimonė. Ji skleidėsi kaip nauji požiūriai, savitai ir naujai tuometinėje aplinkoje interpretuojantys praeities įvykius ir dabartį, naujai numatantys ateitį. Tai prieštaravo vyraujančioms ideologinėms nuostatoms, kėlė šalininkų nepasitenkinimą, virstantį atviru priešiškumu. Švietimo, pozityvizmo, romantizmo idėjų veikiamos mezgėsi polemikos socialiniais ir tautiniais klausimais. Kilo skirtingų interpretacijų sankirta, kurios objektas buvo Lietuvos ir lietuvių tautos praeitis ir dabartis. Atsirandančiai moderniajai lietuviškajai

[63] Lietuvių nacionalinis išsivadavimo judėjimas (iki 1904 metų). – Vilnius: Mokslas, 1987. P. 72.

tautos būties interpretacijai iš karto teko atlaikyti lenkiškosios, rusiškosios ir vokiškosios interpretacijų spaudimą. Ilgainiui aštrėdamos, jos retkarčiais įgaudavo tikros „kovos dėl protų“ pobūdį.

Lenkiškoji

Lietuvoje ir Lenkijoje dar iki padalijimų pažangesni bajorai užsimojo reformomis stiprinti žlugančią valstybę, kelti visuomenę iš socialinės depresijos. Respublikai atsidūrus svetimų valstybių sudėtyje, šie užmojai neišblėso, net sustiprėjo, įgavo naują turinį. Žlugusios valstybės jau nebuvo įmanoma reformuoti, tad susirūpinta saugoti ir stiprinti tautą, puoselėti viską, kas sudaro jos tapatumą: kalbą, kultūrą, papročius. Tauta jau buvo suprantama naujoviškai – atmetama bajoriška tautos samprata ir propaguojama idėja, kad visi šalies gyventojai, įskaitant ir žemesnius sluoksnius, sudaro naciją, todėl turi būti vertinami kaip lygiateisiai piliečiai. Visuomenės samprata sparčiai kito demokratėjimo linkme, itin svarbūs šiame procese tapo švietimas, gimtosios kalbos ugdymas. Buvusios respublikos teritorijoje tokia kalba buvo palaikyta lenkų kalba, pabrėžta, jog ji tinkamiausia telkti į vieningą naciją visus socialinius sluoksnius, todėl nacijos ugdymas praktiškai reiškė Švietimo idėjomis grindžiamą lenkų kultūros ir tautinės savimonės ugdymą. Taigi siekta išlaikyti buvusios Jungtinės Respublikos teritorijų vientisumą, konsoliduojant į vieną naciją visus sluoksnius. Kalbiniai ir etniniai skirtumai turėjo išnykti.

Lietuvoje tai reiškė tikrą lenkiškos kultūros ekspansiją. Tam ne mažos reikšmės turėjo tuometinių Rusijos carų palankumas lenkiškumui. XVIII amžiaus pabaigoje vadovaujantis Edukacinės komisijos reformomis mokyklose nuo lotynų, kaip dėstomosios kalbos, buvo pereita prie vietinės nacionalinės kalbos, ja Lietuvoje buvo pripažinta ne lietuvių, bet lenkų kalba. XIX amžiaus lenkų inteligentai, Švietimo idėjų propaguotojai, pasisakė už prievartinę polonizaciją, kuo greitesnį lietuvių ir lenkų dvikalbystės likvidavimą.[64] Išgarsintoji lenkų inteligentijos kultūrinė tolerancija lietuvių kalbos ir kultūros atžvilgiu pasireiškė atviru ir agresyviu nepakantumu. Dėl to Lietuvoje nebuvo įgyvendintas vie-

[64] Tazbir J. Procesy polonizacyjne w szlacheckiej Rzeczpospolitej // Kultura i Społeczeństwo. – Warszawa, 1987. Nr. 1. S. 30, 43.

nas pagrindinių Švietimo laikų mokyklinės sistemos reformos reikalavimų – mokyti vietine liaudies kalba.

Po nesėkmingų XIX amžiaus sukilimų, vykusių daugiausia lenkiškumo dvasia, uždarius Vilniaus universitetą lenkiškumo pozicijos Lietuvoje susilpnėjo. Nors rusų valdžia varžė ir lietuvišką, ir lenkišką kultūrą, lenkiškumo padėtis vis dėlto buvo geresnė, įvairiuose visuomenės, ypač bajorijos sluoksniuose, išsilavinimas ir kultūringumas tapatintas su lenkiškumu. Lietuvos bajorija, kalbiškai ir kultūriškai lenkėdama, neišvengiamai krypo į lenkiškos raštijos ir istorinės savimonės traukos lauką. Tiesa, bajorijos aplinkoje išsilaikė fragmentiška LDK istorinė atmintis, tačiau to nepakako formuotis į ateitį nukreiptai lietuviškai savimonei. Kalbinis bajorijos sulenkėjimas palaipsniui liovėsi buvęs vien luominio išskirtinumo atributas ir įgavo nacionalinės priklausomybės pobūdį.

Taigi nacijų susidarymo laikotarpiu dauguma Lietuvos bajorijos įsijungė ne į lietuvių, bet į lenkų naciją, nors ir išlaikė tam tikrą lietuviškumo, kaip „kraštiškumo“, savivoką, priėmė lenkišką Lietuvos istorijos, kultūros ir lietuvių tautos interpretaciją. Būdama nevienalytė atskirais klausimais, ta interpretacija buvo gana vientisa vienu požiūriu – lietuvių tautinio ir kultūrinio savitumo neigimu, pripažįstant jam tik regioninį savitumą. Lietuviai laikyti ne atskira tauta, o tik kitaip kalbančiais lenkais, į lietuvių kalbą žiūrėta kaip į neišlavintą, perdėm empirišką, neturinčią abstrakčių sąvokų, tinkančią tik kasdienei buičiai. Lietuvos, kaip savarankiškos šalies, istorinis kelias buvo laikytas visiškai baigtu, neturinčiu jokių ateities perspektyvų, vertingu tik kaip Lenkijos istorinio kultūrinio paveldo dalis. Tokį požiūrį išreiškė ir poetas Adomas Mickevičius, sakydamas, kad Lietuva yra visiškai praeityje ir gali atgimti tik dainoje, kaip poetinio įkvėpimo šaltinis.[65] Nors poetas yra išreiškęs ir kitokį požiūrį į lietuvius – ši tauta yra viena iš tų, kurios gyvuoja laukdamos.

Panašiai į Lietuvą žiūrėjo ir kiti lenkiškai rašantys poetai romantikai, nenumatydami lietuvių tautinio atgimimo, juo labiau kultūrinio pakilimo galimybės. Vėlesnėje pozityvistinės pakraipos lenkiškoje mokslinėje literatūroje ir publicistikoje neigiamas lietuvių vertinimas buvo dar aiškesnis. Apie lietuvius rašyta kaip apie neistorišką tautą, nesuge-

[65] Mickevičius A. Konradas Valenrodas. – Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1948. P. 86.

bančią konstruktyviai veikti, visiškai neturinčią asimiliacinės jėgos ir kūrybinės galios ir galinčią būti tik kitų tautų valdomą ir asimiliuojamą.

Tokie tuometinėje viešojoje nuomonėje vyravę stereotipai itin sunkino lietuviškosios sąmonės kilimą, todėl jau pačioje lietuvių tautinio atgimimo pradžioje kilo aštri lietuviško ir lenkiško požiūrių priešprieša. Atsilaikyti prieš lenkinimą, ilgainiui visiškai nuo jo „atsiplėšti“ buvo gyvybiškai svarbi modernaus lietuviškojo sąmonėjimo sąlyga. Ir vėliau dar ilgai lietuvių atgimimas reiškė vadavimąsi iš lenkiškų kultūrinių ir politinių (unijinių) įtakų. Priešprieša reiškėsi klasiniais, politiniais ir kultūriniais aspektais, tęsėsi visą XIX ir gerą pusę XX amžiaus ir padarė nemažą poveikį lietuviškam sąmoningumui. Iškilusis teisininkas Mykolas Romeris vėliau rašė, kad dauguma Lietuvos lenkų:

„[...] buvo aršiausi ir drauge pavojingiausi Lietuvių vykdomos Lietuvos valstybingumo programos priešai, kurie pagaliau ir pajėgė iš dalies šios programos vykdymą sustabdyti (Vilnius ir Lietuvos Rytai).“[66]

Lietuvai tapus nepriklausoma valstybe, lenkinimas ir lenkėjimas joje liovėsi, tačiau tęsėsi Lenkijos okupuotoje pietrytinėje Lietuvos dalyje. Kartu su rusinimu kurį laiką čia tebesitęsė ir sovietinės okupacijos metais. Lietuvių lenkinimas tebesitęsia Lenkijai priklausančioje pietinėje Sūduvoje – Seinų ir Punsko apylinkėse.

Rusiškoji

Lenkėjimas ir lenkinimas buvo ne vienintelė lietuvių savimonės augimą ir modernios nacijos formavimąsi sunkinanti aplinkybė. Carinė Rusija, kurios valdžioje Lietuva išbuvo 123 metus, stengėsi šalį paversti beveidžiu teritoriniu imperijos vienetu, o lietuvius – paklusniais pavaldiniais ir galiausiai asimiliuoti. Siekiant šio tikslo Lietuva buvo rusinama politiškai, teisiškai, administraciškai – naikintos buvusios visuomeninio gyvenimo struktūros. 1830 m. caro įsakymu neteko galios Lietuvos statutas, veikęs Lietuvoje nuo 1529 m., uždrausta nelaisviems valstiečiams siekti vidurinio ir aukštojo išsilavinimo, stoti į vienuolynus, nors tokio draudimo nebuvo Abiejų Tautų Respublikos įstatymuose, ap-

[66] Romeris M. Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos. – Vilnius: Mintis, 1990. P. 43.

ribojamos Katalikų bažnyčios ir vienuolynų teisės ir pan. Šalia politinio ir teisinio, vykdytas intensyvus kalbinis ir konfesinis rusinimas. Tuo tikslu 1864 m. uždrausta lietuviška raštija „lotyniškai-lenkišku“ raidynu ir įsakyta lietuviškus raštus spausdinti rusiškomis raidėmis – kirilica, o 1872 m. uždrausta lietuviška raštija ir gotiškomis raidėmis.[67]

Politines ir kultūrines represijas Rusijos valdžia stengėsi motyvuoti ideologiškai. Vienas iš motyvacijos būdų buvo tam tikra Lietuvos istorijos, kultūros, lietuvių kalbos interpretacija. Jos esmę nusakė teiginiai, kad Lietuva nuo seno yra rusiškos kultūros kraštas, kad senoji Lietuvos valstybė buvusi ne lietuvių, bet slavų tautų inspiruotas junginys, evoliucionavęs integracijos su Rusija linkme. Tik vėliau Lietuvą nuo jos atitraukė lenkai, sukatalikino ir pakreipė lotyniškosios Vakarų kultūros link. Dabar Rusijos valdžia ir nori grąžinti Lietuvą į jos „tikrąjį“ kelią. Tokie teiginiai ypač intensyviai propaguoti po 1863 m. sukilimo. Lenkiškoji interpretacija bent pripažino senosios Lietuvos, nors jau esančios „visiškai praeityje“, istorinį savitumą, o pagal rusišką interpretaciją Lietuva visada, praeityje ir dabar, tesanti tik dviejų pradų – rusiškosios ir lenkiškosios kultūrų – grumtynių arena. Neigdami lietuvius praeityje gebėjus kurti savo istoriją, rusų ideologai juo labiau nepripažino lietuviams teisės patiems spręsti dėl savo ateities.

Kiek kitaip buvo žiūrėta į lietuvių etninį savitumą ir jo svarbiausią komponentą – kalbą. XIX amžiaus pradžioje ta kalba buvo beveik nepastebima, bet po 1863 m. sukilimo, uždraudus lietuviškąją spaudą lotyniškomis raidėmis, kažkiek atsižvelgta į jos gyvybines reikmes, leista ribotai jos mokyti vienoje kitoje Suvalkijos mokykloje. Tai lėmė ne tiek kultūriniai, kiek politiniai motyvai – noras lietuvius atriboti nuo lenkiškų poveikių. Kai kurie rusų, kaip ir kitų tautų, mokslininkai pripažino lietuvių kalbos senumą ir mokslinę vertę, net kreipėsi į carinę valdžią prašydami palengvinti lietuvių kalbos būklę. Tai buvo šiokia tokia parama lietuvių inteligentams, kovojantiems dėl gimtosios kalbos teisių. Šios menkos valdžios nuolaidos kalbos atžvilgiu nereiškė, kad lietuviams pripažįstama platesnė kultūrinė autonomija. Visos mokyklos tuometinėje Lietuvoje buvo rusiškos, lietuviams numatyta tik viena perspektyva – susilieti su rusų tauta. Tokio požiūrio laikėsi ir dauguma rusų inteligentijos. Net ir liberalieji inteligentai smerkė ne asimiliacinę ca-

[67] Merkys V. Nelegalioji lietuvių spauda kapitalizmo laikotarpiu (ligi 1904 metų). – Vilnius: Mokslas, 1978. P. 35–46, 61.

rizmo politiką, o tik prievartinius tos politikos metodus arba apskritai buvo abejinga šiam klausimui.

Rusiškoji Lietuvos istorijos ir kultūros interpretacija, kaip ir prievarta brukama stačiatikybė, neturėjo šaknų Lietuvos kultūroje, beveik neturėjo ir vietinės kilmės šalininkų, todėl buvo mažai veiksminga. Įtakingumo požiūriu ši interpretacija negalėjo lygintis su lenkiškąja, kuri turėjo galingus vietinius sąjungininkus – sulenkėjusią dvarininkiją ir aukštąją dvasininkiją, tad nenuostabu, kad rusiškieji požiūriai neturėjo didesnio pasisekimo Lietuvos visuomenėje. Imperinei Rusijos ideologijai priešinosi ir liaudyje įsišaknijusi ir stiprėjanti lietuviškoji, taip ir daugiausia bajorijos palaikoma lenkiškoji sąmonė, taigi priešinimasis buvo platus, nors ir nevieningas. Nuo stačiatikybės, kaip vieno iš imperinės ideologijos ramsčių, įtakos sergėjo tvirta autoritetingos Katalikų bažnyčios laikysena. Žemaitijoje Bažnyčia savo religinę veiklą sėkmingai derino su liaudies švietimu ir blaivinimu, pureno kultūrinę dirvą tautiniam atgimimui.[68] Nei lietuviškai, nei lenkiškai kalbančiose Lietuvos visuomenės dalyse nesusidarė prestižiškas ir patrauklus rusiškos kultūros įvaizdis. Iš svetur atnešta ir iš viršaus peršama kultūra, kaip žinoma, negali padaryti didesnio poveikio, jeigu netampa vertybe, dvasinės traukos dalyku. Lenkiškos ir vokiškos kultūrų prestižiškumas neabejotinai spartino lietuvių nutautėjimą vienoje ir kitoje Nemuno pusėje.

Nors caristinis rusinimas neįstengė asimiliuoti lietuvių, nepadarė tokių neatitaisomų nuostolių kaip lenkinimas, vis dėlto ilgai trukę varžymai ir represijos lietuvių kultūrai turėjo sunkių ir toli siekiančių padarinių. Pats skaudžiausias smūgis per vargus kylančiai lietuvių kultūrai buvo lietuvių kalbos diskriminavimas viešajame gyvenime, spaudos uždraudimas. Tai nutraukė 300 metų turinčią lietuviškosios raštijos lotyniškais rašmenimis tradiciją, ilgam pristabdė natūralų tautos kultūrėjimo ir sąmonėjimo vyksmą.

Vokiškoji

Kur kas sunkesnę socialinę ir tautinę priespaudą kentė ta lietuvių tautos dalis, kuri buvo Prūsijos valdžioje. Aptariamuoju laikotarpiu lietuvių kalbai ir kultūrai susiklostė grėsminga situacija. Jau nuo kryžiuo-

[68] Plačiau žr. Šenavičienė I. Dvasininkija ir lietuvybė. Katalikybės atsinaujinimas Žemaičių vyskupijoje XIX a. 5–7-ajame dešimtmetyje. – Vilnius, 2005.

čių nukariavimo laikų XIII amžiaus prūsams ir lietuviams (lietuvininkams) čia buvo taikoma įstatymais įteisinta, skrupulingai vykdoma klasinės priespaudos ir tautinės asimiliacijos politika. Lietuvoje lenkėjimas apėmė daugiausia bajoriją ir daug mažiau žemesniuosius socialinius sluoksnius, o Prūsijoje lietuvių kilmės bajorų buvo nedaug ir tie patys anksti suvokietėjo. Administracinės nutautinimo priemonės buvo kreipiamos tiesiai į valstiečius, baudžiauninkus, jų aplinkoje, sunkiau negu Lietuvoje galėjo išsilaikyti liaudies menas ir tautosaka – etninės kultūros pamatas.

Lietuvių padėtis Prūsijoje ypač pasunkėjo po 1709–1711 m. bado ir maro, nusinešusių maždaug vietinių gyventojų gyvybių, kai ištuštėjusį kraštą užplūdo iš įvairių Vokietijos sričių atvykę kolonistai.[69] Pastariesiems ir vietiniams gyventojams lietuviams Prūsijos valdžia taikė nevienodus įstatymus, kolonistams teikė įvairias privilegijas, o lietuvių teises ribojo, ekonomiškai ir teisiškai jie buvo stumiami į žemiausius visuomenės sluoksnius.[70] Neišsiveržus iš šių sluoksnių kultūrinio tautinio sąmoningumo kilimas buvo neįmanomas, o išsiveržti iš šių sluoksnių buvo galima tik virstant vokiečiais.

Nepaisant asimiliacinių Prūsijos valdžios tikslų, čia atsivėrė ir kai kurios lietuvių kultūrinio darbo galimybės, geresnės nei Lietuvoje, susijusios su Reformacijos prigijimu. Lietuvoje katalikybės skleidėjai, daugiausia atvykę iš Lenkijos, nejautė pareigos prabilti į liaudį jos kalba, tuo tarpu Prūsijoje liuteronizmui tarp lietuvių skleisti ir juos kreipti į tikėjimą rengti kunigai, mokantys lietuvių kalbą. Nuo pat pirmosios lietuviškos knygos – Martyno Mažvydo katekizmo – išspausdinimo čia buvo nuolat rengiamos ir leidžiamos religinio (katekizmai, giesmynai, maldaknygės) ir pasaulietinio (elementoriai, žodynai, gramatikos, tautosakos rinkiniai) turinio knygos. XVIII amžiaus pirmojoje pusėje jų čia išleista net kelis kartus daugiau negu Lietuvoje[71], be to, jos buvo geriau parengtos. Prūsijoje nuo XIX amžiaus pradžios buvo leidžiami ir lietuviški liuteronų evangelikų laikraščiai. Tai daryti skatino protestantiz-

[69] Plačiau žr. Vileišis V. Tautiniai santykiai Mažojoje Lietuvoje. – Kaunas: Politinių ir socialinių mokslų institutas, 1935. P. 122–132.

[70] Matulevičius A. Prūsijos valdžios socialinės ekonominės ir teisinės lietuvių nutautinimo priemonės // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. – Vilnius: Mokslas, 1975. Serija A. T. 2 (51). P. 116.

[71] Lietuvos TSR Bibliografija. Knygos lietuvių kalba. – Vilnius: Mintis, 1969. T. 1. P. XII.

mas, atmetęs feodalizmui būdingą niekinantį požiūrį į tautines kalbas ir realizavęs savo principinį požiūrį, kad būtina tikėjimo sąlyga yra katekizmo ir Biblijos skaitymas gimtąja kalba. Tokia kultūrinė veikla reiškė tam tikrą viešą lietuvių kalbos teisių pripažinimą ir šiek tiek palaikė lietuvių kultūrinį tautinį sąmoningumą. Prūsijoje sukurtoji lietuviška raštija buvo reikšmingas lietuvių humanitarinės kultūros raidos etapas.

Vis dėlto lietuviai, būdami pusiau beteisiai, negalėjo kelti kultūrinių tikslų, skirtingų nuo tų, kuriuos leido arba kėlė pačios Prūsijos valstybinės institucijos ir liuteronų bažnyčia. Valstybės tikslas buvo politinėmis ir kultūrinėmis priemonėmis paversti nevokiškai kalbančius piliečius savo ištikimais pavaldiniais, skiepyti jiems pagarbą kaizeriui ir liuteronų bažnyčiai. Liuteroniška raštija ugdė religingumą ir buvo priešiška lietuviškai liaudies kultūrai, dainoms, papročiams, drabužiams, papuošalams, vadino juos pagoniškais, ragino jų atsisakyti. Dauguma lietuviškos raštijos buvo lietuviška tik savo kalba, bet vokiška savo politine kultūrine orientacija, jos skaitytojai virsdavo lietuviškai kalbančiais vokiečiais, linkusiais lengvai atsimesti ir nuo gimtosios kalbos.

Suprantama, kad tokia kultūrinė veikla negalėjo būti dvasine atsvara tautiniam ir dvasiniam lietuvių engimui, pati netgi buvo to engimo mechanizmo dalis. Pavienių ir lietuvių, ir vokiečių kilmės inteligentų (J. Bretkūno, D. Kleino, P. Ruigio, K. Milkaus, pagaliau K. Donelaičio) pastangos puoselėti lietuvių kalbą ir ginti jos teises praktiškai beveik neduodavo rezultatų.

Lietuvių padėtis dar pasunkėjo po Vokietijos susivienijimo 1871 m. Valstybei rūpėjo integruoti į vieningą naciją įvairių šalies regionų gyventojus, tam turėjo pasitarnauti vokiečių kalba ir kultūra. Buvo vaduojamasi iš prancūzų kultūros įtakos, orientuojamasi į liaudies kultūrą, joje ieškoma vokiškumo ištakų. 1874 m. vokiečių kalba buvo paskelbta vienintele įstaigų ir viešojo gyvenimo kalba, sistemingai įgyvendinamas Bismarko lozungas: „Viena valstybė – viena kalba“. Tai skaudžiai atsiliepė lietuvių kalbai, ji buvo šalinama iš teismų, mokyklų bei kitų valstybinių įstaigų (Lietuvoje analogiškas procesas vyko lenkų, vėliau – rusų kalbos naudai). Be mokyklų, jaunus lietuvius labai vokietino tarnyba Vokietijos kariuomenėje, taip pat teismai, administracinės įstaigos.[72]

[72] Vydūnas. Sieben Hundert Jahre deutsch-litauischer Beziehungen. – Tilsit, 1932. S. 322.

Kiek pakantesnė lietuvių kalbai buvo liuteronų bažnyčia. Tą lėmė ne tik šios konfesijos tikėjimo samprata, bet ir tai, jog nemažai dvasininkų buvo lietuvių kilmės, artimiau bendravo su liaudimi, geriau suprato jos poreikius. Praeityje iš dvasininkų buvo kilę daug lietuvių raštijos darbuotojų, bažnyčioje buvo susidariusi šiokia tokia pakantumo lietuvių kalbai tradicija. Tą pakantumo reikšmę menkino dvasininkų priešiškumas lietuvių liaudies kultūrai, pasaulietinei kultūrai apskritai. Tuo ypač pasižymėjo nuo bažnyčios atsiskyrusi pietistinė susirinkimininkų sekta, kuri tvirtai laikėsi gimtosios kalbos ir, stiprėjant germanizacijai, „savo pusėn patraukdavo daugybę suvokietinta bažnyčia bei jų kalbos nemokančiais kunigais nepatenkintų lietuvių.“[73] Neoficialusis, kaip ir oficialusis, liuteronizmas, nors ir laikėsi lietuvių kalbos, lietuvių kultūrai atliko tą neigiamą vaidmenį, kad Prūsijos lietuvius konfesiškai ir kultūriškai atribojo nuo Lietuvos lietuvių, trukdė formuotis bendrai nacionalinei kultūrinei savimonei.

Religinį ir kultūrinį lietuvių vokietinimą lydėjo vokiškoji šovinistinė lietuvių tautos, jos kultūros ir istorijos interpretacija, viešai propaguojama ir metodiškai brukama lietuviams kartu su vokiškojo patriotizmo skiepijimu. Svarbiausias tos interpretacijos akcentas buvo lietuvių, ypač Prūsijoje gyvenančių, žeminimas, jų kūrybinių gebėjimų neigimas. Pagal kitą, tariamai tolerantišką tos interpretacijos akcentą, lietuviai savo būdo bruožais, ypač darbštumu, taip pat tautosaka ir tautodaile iš esmės nesiskiria nuo vokiečių, todėl turi su jais visiškai susilieti.

Nuo valstybės šovinistinės politikos labai skyrėsi pažangių vokiečių kultūrininkų požiūriai į lietuvių kalbą ir kultūrą. Garsūs kalbininkai, literatai palankiai žiūrėjo į lietuvių kalbą, ją labai vertino, ne kartą viešai ją gynė. Kaip pavyzdį galima paminėti liuteronų kunigo Z. Ostermejerio 1817 m. vokiškai parašytą knygelę „Ar patartina išstumti lietuvių kalbą ir lietuvius sulieti su vokiečiais“[74], kurioje smerkiama vokiečių kolonizatorių politika, pabrėžiama gimtosios kalbos reikšmė kiekvienai tautai. Apie lietuvių liaudies dainas labai palankiai atsiliepė iškilūs rašytojai G. E. Lesingas, J. G. Herderis. Vokiečių kalbininkai iškėlė ir įtvirtino lietuvių kalbos reikšmę kalbotyroje, atkreipė į ją kitų šalių kalbininkų dėmesį. Juos lietuvių kalba domino ne tik dėl jos senumo ir turtingumo, bet ir

[73] Bagdonavičius V. Filosofiniai Vydūno humanizmo pagrindai. – Vilnius: Mintis, 1987. P. 19.

[74] Lietuvių literatūros istorija. – Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957. T. 1. P. 311.

dėl to, jog tai, jų nuomone, greit išnyksianti kalba. Vokiečių mokslininkų 1979 m. Tilžėje įkurtos Lietuvių literatūrinės draugijos periodiniame leidinyje rašoma:

„Lietuvių kalba, labai svarbi kalbos mokslui, sparčiai nyksta. Vokiečių, lenkų, rusų ir latvių kalbų drauge spaudžiama, ji neilgai begyvuos. Su ja nyksta ir savitumas tos tautos, kuri vienu metu viešpatavo Europos šiaurėje.“[75]

Praktiniai lietuvių kalbos išlikimo, juo labiau jos ugdymo klausimai nerūpėjo.

Dėl visų šių aplinkybių Prūsijos lietuviai sparčiai vokietėjo. Dinamiško kapitalizmo sąlygomis buvo neįmanoma išlaikyti tautiškumo nykstančios liaudies kultūros pagrindu, buitinio bendravimo aplinkoje. Rytų Prūsijos kaimuose ir miesteliuose gausėjo žmonių, kurie savo tautiškumą apibūdindavo taip: „Mano tėvai buvo greičiausiai lietuviai, tačiau aš esu vokietis“.[76] Lietuvių tautos plotas tolydžio mažėjo, traukėsi į šiaurę, Nemuno link.

Vis dėlto Mažosios Lietuvos lietuvių savimonė buvo gyva, o į XIX amžiaus pabaigą pradėjo stiprėti, reikštis nepriklausoma nuo valdžios kultūrine veikla. Siaurėjant lietuvių kalbos plotui ir mažėjant lietuviais save laikančių žmonių skaičiui, stiprėjo, deja, ne visur, likusiųjų sąmoningumas, noras išlaikyti tautinį savitumą. Ta veikla neperžengė leidžiamų ribų, kėlė daugiausia vietinės reikšmės klausimus, retai tepakilo iki bendresnių kultūros uždavinių. Trukdė konservatyvumas, inteligentų trūkumas. Stokodamas platesnio kultūrinio akiračio, kultūrinis lietuvių judėjimas neišsivystė į bendresnį nacionalinį judėjimą, kartais net sunkiai siejosi su Didžiosios Lietuvos lietuvių tautiniu judėjimu. Neigiamai atsiliepė šimtmečius trukęs istorinio kelio skirtingumas, tikybos, medžiaginės gerovės, pagaliau, rašmenų skirtumai, tarpusavio nepasitikėjimas.

Lietuvių kultūrinė veikla suaktyvėjo XX amžiaus pradžioje, atsirado atsidavusių lietuvių teisių gynėjų ir kultūros kūrėjų, tokių kaip poetai ir publicistai Jurgis Zauerveinas, Fridrichas Bajoraitis, dailininkas

[75] Cit. pagal: Julius Vidzgiris. Lietuva po 100 metų nuo „Aušros“ pasirodymo // Į Laisvę, 1983. Nr. 88 (125). P. 48–63.

[76] Vydūnas. Sieben Hundert Jahre deutsch-litauischer Beziehungen. – Tilsit, 1932. S. 339.

Adomas Brakas, rašytoja Ieva Simonaitytė, filosofas Vydūnas. Tolesnę plėtrą nutraukė nacizmas Vokietijoje, Antrasis pasaulinis karas ir jo padariniai.

Prūsijos lietuvių, kaip tautinės bendrijos, kaip ir pačios Prūsijos likimas liūdnas ir tragiškas. Jie išnyko iš istorijos ir tik nedidelė šiaurinė dalis – Klaipėdos kraštas – galėjo įsijungti į pagrindinės lietuvių dalies teritoriją. Prūsijos lietuvių, kaip ir prūsų, likimas tragiškas dar ir tuo, kad istorinės aplinkybės neleido jiems palikti ryškesnio pėdsako kultūroje. Tiesa, per keletą šimtmečių čia produktyviai pasireiškė ne vienas talentingas lietuvių kultūros kūrėjas, tačiau jų veikla dažniausiai neturėjo lygiaverčių tęsėjų ir sekėjų. Be to, reikia pripažinti, kad lietuvių kultūros tėkmėje buvo realizuota tik palyginti nedidelė Prūsijos lietuvių istorinės patirties ir kūrybinių galių dalis. Dauguma lietuvių su savo gabumais ir talentais įsiliejo į vokiečių kultūrą, joje išsklido ir ištirpo, nepalikę net pėdsakų, primenančių jų baltiškąją kilmę.

Besikurianti lietuviškoji

Aptariamuoju laikotarpiu lietuvių kultūra, kaip ir visa tauta, buvo atsidūrusi labai sunkioje situacijoje, galima sakyti, buvo priartėjusi prie savo istorinės pražūties ribos. Tuometinėse lenkiškoje, rusiškoje, vokiškoje lietuvių kultūros interpretacijose lietuviškumas nebuvo laikomas savita etnokultūrinių reiškinių visuma, jos nenumatė lietuvių tautai ateities perspektyvų, nepripažino netgi teisės į ateitį. Tai plaukė ne tik iš kaimynų ekspansionistinių nuostatų. Lietuvių tautos perspektyvų neįžvelgė ir dauguma demokratinės, reformistinės pakraipos veikėjų, savo negatyvizmą rėmusių Švietimo, pozityvizmo, iš dalies ir romantizmo, idėjomis. Buvo manoma, kad dėl pažangos yra visiškai pateisinamas ir net pageidautinas mažų tautų įsiliejimas į didesnių tautų kultūras. Nepalankumas mažesnių tautų kalboms ir kultūroms itin būdingas Švietimo pasaulėžiūrai, vertinusiai jas kaip paskutines feodalinio susiskaldymo ir uždarumo liekanas, kliūtį veržliai ateities civilizacijos plėtotei. Tokie požiūriai palaikė kultūrinę terpę, spartinusią lietuvių kalbos nykimą.

„Keturios kalbos – vokiečių, lenkų, gudų ir rusų – varžėsi, kuri daugiau lietuvių asimiliuos. Tik Lietuvos miestuose ir miesteliuose vyra-

vusi žydų kalba neturėjo jokių asimiliacinių kėslų.“[77]

Kiek kitaip į mažesnes tautas žiūrėjo dauguma romantizmo ideologų, pripažįstančių etninio ir kultūrinio savitumo vertę. Tokias pažiūras propagavo vokiečių romantikai, tarp jų išsiskyrė J. G. Herderis, apie kurį kalbėta ankstesniame skyriuje. Tuometinės idėjinės srovės neteikė konceptualių priemonių, leidžiančių numatyti pavergtų ir nusilpusių tautų atgimimą ir kultūrinę plėtrą. Lietuvių tautos atgimimas atrodė labai mažai tikėtinas, panašiai kaip šiais laikais daugeliui Vakarų politologų atrodė neįmanomas, o, vadovaujantis taikos, stabilumo ir pažangos sumetimais, net ir nepageidautinas Lietuvos ir kitų dviejų Baltijos valstybių išsilaisvinimas.

Savaime suprantama, kad tokiomis aplinkybėmis lietuvių tautinis sąmoningumas ir jo kultūrinė raiška plėtojosi lėtai ir daugeliu atžvilgių vėluodama. Lemiamas atgimimo veiksnys buvo tai, kad liaudyje išsilaikė pagrindinės etninio tapatumo duotybės. Nepaisant politinės ir kultūrinės priespaudos, baudžiavos vargų, karų ir badmečių, baudžiauninkai ir laisvieji valstiečiai, kaip ir praeityje, kalbėjo gimtąja kalba, dainavo savo melodingas dainas, audė raštuotas drobes, drožė rūpintojėlius. Pusiau stichiškas, plačiau nereflektuojamas prisirišimas prie savo gimtojo krašto, plečiantis švietimui, transformavosi į sąmoningą kalbos ir tradicijų puoselėjimą. Gausėjo išsilavinusių asmenų, nesitenkinančių vyraujančiais stereotipais, gebančių ir drįstančių į švietimą ir kultūrą, į žmonių santykius ir save žvelgti naujais, „savais“ požiūriais. Formavosi „sava“ tautos praeities interpretacija. V. Mykolaitis-Putinas apie tai rašė:

„Tikra tiesa, kad jeigu mes nebūtume turėję savo istorijos, tai būtų reikėję ją pramanyti. Iš tiesų iš dalies ji ir buvo pramanyta. Gal ne patys faktai, bet faktų interpretavimas, jų nušvietimas buvo atliktas tautinės garbės reikalui ir nukeltas iš mokslinės kritinės į auklėjamą patriotiškai emocinę plotmę.“[78]

Taip buvo „atrandamas“ modernusis lietuviškasis tautiškumas, besiskiriantis nuo unijinio (lenkiškojo), žiebėsi lietuviškos savimonės

[77] Vidzgiris J. Lietuva po 100 metų nuo „Aušros“ pasirodymo // Į Laisvę, 1983. Nr. 88 (125). P. 57.

[78] Mykolaitis V. Garbinga senovė literatūroj ir praeities skriaudos tikrovėj // Darbai ir Dienos, III. – Kaunas, 1935. P. 5.

liepsnelė, jos akiratyje pradėjo rastis bei naujomis prasmėmis ryškėti objektyvieji tautiškumo atributai, kuriuos svetimieji požiūriai buvo nuvertinę arba linkę visai nepastebėti. Tos duotybės iš bemaž bevardės „etninės medžiagos“ transformavosi į lietuviškojo tapatumo kūną, tauta pradėjo vis platesniais aspektais „atradinėti“ ir kurti save pačią, modeliuoti savo ateitį.

Tolesnė sąmoningumo plėtra kilo į profesionaliosios humanitarinės kultūros lygmenį, tačiau humanitarinė inteligentija, nukentėjusi per 1863 m. sukilimą ir nuo represijų, labai sunkiai tegalėjo rastis. Trūkumą kompensavo iš liaudies kilę kunigai, mokytojai, gydytojai, inžinieriai, taip pat kai kurie smulkiosios bajorijos atstovai. Tuo ypač pasižymėjo Žemaitijos bajorai, kurių dauguma buvo išlaikę gimtąją kalbą.[79]

„Tų individų, daukantų ir poškų, ivinskių ir stanevičių lūpomis prabilo lietuvių liaudis, panaudodama jų energiją ir valią, jų protą ir jausmus, išreikšti savo interesą, savo evoliuciją ir turinį.“[80]

Kultūrinė veikla neįėjo į jų profesines pareigas, tai buvo laisvai prisiimamas darbas, apsisprendimas darbuotis lietuviškos kultūros labui.

Besikuriančios nacijos savimonė pradiniu savo turiniu kilo kaip bendras istorinio tautos esamumo ir kultūrinio individualumo suvokimas. Pirmiausia tai pradėjo reikštis kaip kalbos savimonė, į kalbą liaujamasi žiūrėti tik kaip į bendravimo ir minčių perdavimo priemonę, ji laikoma pastoviausiu tautinio tapatumo elementu, ypatinga ženklų sistema, koduojančia ir perteikiančia daugelio kartų patyrimą. Didžiosios ir Mažosios Lietuvos lietuviai inteligentai buvo giliai įsisąmoninę J. G. Herderio mintį: nors valstybė ir pražūva, tauta išlieka, jei ji išlaiko skirtingą kalbinę tradiciją. Jie matė, jog išstumiama iš viešojo gyvenimo kalba nuskursta ir praranda gyvastingumą, mažėja ja kalbančių žmonių skaičius, jie pradeda kalbėti kitomis kalbomis, kartu įeina į kitų tautų kultūros arealus. Nykstant tautos kalbai, nyksta ir pati tauta. Tai glaustai nusakė Jonas Basanavičius pirmajame „Aušros“ numeryje:

„Lietuva pamažu nyksta, nes nyksta jos kalba.“[81]

---

[79] Maciūnas V. Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje. – Kaunas, 1939. P. 68.
[80] Romer M. Litwa. Studyum o odrodzeniu narodu litewskiego. – Lwow, 1908. P. 222.
[81] Aušra, 1883. P.1.

Gimtoji kalba tampa paskutiniąja riba, kurios negalima peržengti. Žadinant tautos atgimimą, būtina skiepyti pagarbą ir meilę gimtajai kalbai, ugdyti jos turtingumo, grožio, muzikalumo pajautimą. To siekiant, būtina kalbą švarinti ir gryninti, plėsti jos vartojimo sritį, kelti iš nuosmukio ir įvairinti ja rašomą raštiją.

Literatūrinės kalbos susidarymas buvo laikomas vienu svarbiausių tautos formavimosi veiksnių. Apie šiuos uždavinius rašyta „Aušroje“, „Varpe“ ir vėlesnėje spaudoje, kurioje telkėsi lietuvių grožinės literatūros kūrėjai, publicistai, mokslinių žinių populiarintojai. Kalbos savimonė kilo į bendresnį, kultūros filosofijos lygį. Jaunas filosofas Romanas Bytautas pabrėžė tautos kultūros ir kalbos savitumo ryšį, pirmaeile lietuvių kultūros reikme laikė lietuvių kalbos filosofijos kūrimą.[82]

Kartu su kalbiniu, ryškėjo ir istorinis lietuvių savimonės komponentas, kaip poreikis pažinti savo tautos praeitį, savuoju požiūriu nušviesti ženklesnius įvykius ir asmenis, užmegzti su jais perimamumo ryšį. Tai buvo ir priešinimasis asimiliacinio pobūdžio interpretacijoms, o kartu ir savarankiškos interpretacijos užuomazga.

Prieinamiausias istorinės atminties klodas slypėjo dvasinėje liaudies kultūroje: dainuojamoje tautosakoje, padavimuose ir legendose. Ši istorinė atmintis tautinio atgimimo laikotarpiu dar buvo gyva ir turtinga, jos nereikėjo gaivinti. Nuo XVIII–XIX amžiaus sandūros kartu su romantizmu Europoje pradedama naujai žiūrėti į liaudies kūrybą, įžvelgiant joje unikalią estetinę vertybę. Romantizmas rado atgarsį ir lietuvių tautiniame judėjime.

„Dėmesys etnografijai Europoje skatino surasti lietuvį Lietuvoje su jo pagoniškąja praeitimi ir pagoniškosios kultūros reliktų pilna dabartimi.“[83]

Praleisdama vėlyvojo feodalizmo, kuriame vyravo sulenkėjusi bajorija, palikimą, lietuviškoji istorinė savimonė krypo į ankstesnius – kunigaikščių, kovų su kryžiuočiais – laikus. Ta praeitis imponavo senosios Lietuvos valstybingumu ir galybe, karine jėga ir kovingumu, veikusiais daugiau vaizduotę ir jausmus negu protą, buvo daugiau romantiško didžiavimosi, negu kritinio žinojimo objektas. Tai nemenkino idėjinio

[82] Plačiau žr. Sverdiolas A. Kultūros filosofija Lietuvoje. – Vilnius: Mintis, 1983.
[83] Jonynas A. Lietuvių folkloristika. – Vilnius: Mokslas, 1984. P. 295–296.

praeities vaizdinių poveikio, žadino tikėjimą, jog tai, kas buvo praeityje, nepaisant pralaimėjimų ir nuosmukių, gali kažkiek atgimti ir ateityje.

Šalia romantizuotos poetinės vizijos, gyvavusios lietuvių raštijoje beveik visą XIX amžių, vyko ir moksliniai Lietuvos istorijos tyrimai, grįsti šaltinių paieškomis ir mėginimais kritiškai juos vertinti. Iš to meto istorikų išskirtinas Teodoras Narbutas, savo lenkiškai rašytoje 9 tomų „Lietuvių tautos istorijoje“ aprašęs, nors gana nekritiškai ir mėgėjiškai, lietuvių tautos kelią nuo seniausių laikų iki 1572 m. Tai buvo pirmoji XIX amžiaus parašyta atskira nuo Lenkijos Lietuvos istorija, joje išdėstytas antiunijinis požiūris į Lietuvos praeitį.

Naują Lietuvos istorijos tyrimo etapą pradėjo Simonas Daukantas, savo veikalus rašęs jau gimtąja kalba. Veikaluose „Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių“, „Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“ ir kituose jis aprašė Lietuvos praeitį iki Liublino unijos, nors „Būde...“ 1569 metų data peržengiama. S. Daukanto, kaip ir daugelio kitų to meto istorikų, darbuose atsispindėjo šviečiamosios ir romantinės idėjos, bet tai netrukdė užimti ryškią konfrontacijos su svetimomis, ypač lenkiškomis ir vokiškomis, Lietuvos istorijos interpretacijomis. Svarbiausi krašto praeities įvykiai vertinami lietuvių tautos išlikimo, jos būdo išsaugojimo požiūriu. Ypač neigiamai jis vertino Liublino uniją, laikė ją visų Lietuvos nelaimių šaltiniu, lietuvių kultūros irimo pradžia.

Tuo pačiu metu gimtojo krašto istoriją intensyviai tyrinėjo būsimasis Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius, 1848 m. išleidęs Vilniuje dvitomį veikalą „Žemaičių vyskupystė“, rašytą gimtąja kalba. Darbo tikslu autorius laikė nušviesti Katalikų bažnyčios Žemaitijoje istoriją, bet, siekdamas objektyvumo, gausiai pateikdamas etnografinės ir kultūrinės medžiagos, jis parašė ne tik bažnytinės, bet ir pasaulietinės istorijos požiūriu vertingą veikalą. Nors ir nepolemizuodamas su polonistiniais požiūriais, Valančius parašė neabejotinai tautinės pakraipos veikalą.

Žemaičiai S. Daukantas ir M. Valančius atliko tuometinėmis sąlygomis unikalų darbą – gimtąja kalba parašė pirmuosius tautos istorijos veikalus, išreiškiančius bundančios lietuvių tautinės savimonės požiūrius. Vien rašyti mokslo veikalus lietuviškai anuomet buvo tikras moralinis žygdarbis. S. Daukanto veikaluose buvo išreikšti tokie esminiai tuometinės lietuvių savimonės parametrai kaip kalbos savimonė, istorinė atmintis, moralinė atsakomybė už tautos likimą. Tai lietuvių savimonę ne tik pakėlė į tiems laikams nebūdingą aukštumą, bet ir nubrėžė beveik

visam šimtmečiui tos savimonės paradigmą. Vėliau, XIX–XX amžiaus sandūroje, lietuvių istorinė savimonė profesionalėjo ir skaidėsi į šiuolaikines disciplinas, apimančias netyrinėtas ir mažai tyrinėtas gimtojo krašto istorijos sritis.

XIX amžiaus pabaigoje, plečiantis lietuvių tautiniam judėjimui, istorinės savimonės potekstėje formavosi politinė savimonė ir apytikriai skaidėsi į kairę ir dešinę. Šios pakraipos skyrėsi viena nuo kitos kai kuriais sąmoningumo akcentais.

„Tuometinei kairei būdingos priemonės buvo empirinis mokslas ir nauja visuomenės organizacija, dešinei – gimtoji kalba, įsitvirtinę papročiai, tradicinės visuomenės formos... Pasaulėžiūriškai kairė artimesnė sekuliarinėms, dešinė – religinėms ideologijoms“[84], – apibendrino atgimimo laikotarpio lietuviškąjį sąmoningumą tyrinėjęs Vytautas Kavolis, teigdamas, kad ne visi individai tilpdavo į šią schemą. Skirtumai atsispindėjo ir politinėse programose, kuriose išsirutuliojo pagrindinis tautos siekis – nepriklausomos valstybės atkūrimas.

[84] Kavolis V. Sąmoningumo trajektorijos. Lietuvių kultūros modernėjimo aspektai. – Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 1986. P. 26.

LAISVĖS DVIDEŠIMTMETIS

Prisikėlimas

Tautinio atgimimo idėja buvo įgyvendinta 1918 metų vasario 16 dieną Lietuvos Tarybai paskelbus, kad atkuriama nepriklausoma Lietuvos valstybė ir prasidėjo naujas tautos moderniosios istorijos laikotarpis. Laisvės siekiančios tautos savimonė transformavosi į išsilaisvinusios, savo laisvę įsisąmoninančios, ja naudotis besimokančios tautos savimonę. Prisikėlimas ir išsilaisvinimas tapo pagrindiniais tapatumo savimonės akcentais. Simbolinė to išraiška buvo laikinojoje sostinėje Kaune pradėta statyti didinga Prisikėlimo bažnyčia, išreiškianti tautiškumo ir tikėjimo vienybę, liudijanti daug daugiau negu politinis tautos prisikėlimas. Tai kalbėjo apie tautos savigarbą ir pasitikėjimą savimi, nes prisikėlimu buvo mestas iššūkis ne tik tuometiniam pasauliui, bet ir nenusakomai ateities atvirybei. Didžiuotasi laisve, pasiekta per kovą, savanorių ryžtą ir aukas, kurias simbolizavo pirmųjų karių, kritusių kovose – Prano Eimučio, Povilo Lukšio, Antano Juozapavičiaus – vardai. Į aukas žiūrėta kaip į kainą, kurią neišvengiamai tenka mokėti už laisvę. Pergalių, pasiektų kovose prie Radviliškio, Širvintų, vaduojant Klaipėdą, vaizdiniai ugdė patriotizmą su karingumo atspalviu. Panašaus pobūdžio patriotizmas buvo būdingas ne tik lietuvių, bet ir visų Pirmojo pasaulinio karo baisumus patyrusių ir ant griuvėsių atkūrusių savo nepriklausomybę tautų mentalitetui.

Nepriklausomybės kovų vaizdiniai gyvai siejosi su artimąja istorine atmintimi, kurios šaltiniai buvo tėvų ir senelių pasakojimai apie knygnešių gadynę, baudžiavą ir dvarų prievaizdų bizūnus, dar senesnius 1863 metų sukilimo („lenkmečio“) epizodus, baudėjų kazokų žiaurumą. Šią atmintį papildė miglotos ir padrikos žinios apie tolimąją praeitį, didžiųjų kunigaikščių laikus, senovės lietuvių kovas su kryžiuočiais. Apie visa tai buvo rašyta populiarioje literatūroje, laikraščiuose, žurnaluose jaunimui, mokykliniuose vadovėliuose, kalbėta šventiniuose renginiuose.

Pagarbi praeities atmintis nebuvo kliūtis kritiškai vertinant dabarties būklę, suvokiant teisingumo ir lygybės įgyvendinimo reikmes. Pirmaeilė reikmė tuometinėmis sąlygomis buvo bežemių aprūpinimas žeme. Tai

padaryti buvo galima apkarpant dvarininkų žemės valdas, skiriant dalį dvarų žemės jos neturintiems, pirmenybę teikiant nepriklausomybės kovų savanoriams. Tai padaryta įvykdžius žemės reformą pagal kunigo Mykolo Krupavičiaus pasiūlytą projektą, kuriuo buvo siekiama „teisingiau paskirstyti žemės valdymą bei jos naudojimą“.[85]

Praeitis ir Vilniaus tema

Šiuolaikiniame moksliniame diskurse romantizuota praeities atmintis nėra aukštinama, laikoma savotišku nebrandumo požymiu, mitinės mąstysenos („didvyrių laikai“) reliktu. Romantizuotas požiūris turi vieną privalumą – dabartį su praeitimi sieja emociškai. To sunku tikėtis iš nešališkai vertinančios, jeigu tai apskritai įmanoma, mokslinės istoriografijos. Emociškumas yra itin reikšmingas bendruomeninio ryšio aspektas.

Tautai kai kuriais istorijos momentais būna ypatingai svarbu suvokti ryšį su savo praeitimi, ieškoti joje ne tik emocinio pobūdžio atramos taškų. Tai gali būti tokie įvykiai, kaip valstybės pradžia, krikštas, epo herojų žygiai, lemtingi įvykiai. Jų atmintis, ypač jeigu atkuriama įtaigiomis meno ir kitokiomis kultūros formomis, telkia tautą, teikia pasitikėjimo, padeda tautai aiškiau suvokti savo vietą žmonijos žemėlapyje.

„Visa, kas neturi šaknų praeityje, pasmerkta žūčiai“[86], – teigė Ch. Ortega i Gasetas, apibūdindamas naujausią ispanų tautos istoriją.

Vienaip ar kitaip savo praeitį romantizavo visos išsivadavimo siekiančios XIX amžiaus Vidurio ir Rytų Europos tautos. Algirdas Greimas taip aiškina gręžimosi į praeitį reikšmę:

„Atgimstančiai tautai reikia pirmiausia pačiai sau įrodyti savo aukštas dvasines vertybes, savo teisę į egzistenciją, ir tik vėliau jų pagalba ugdyti tautinę sąmonę, kuri yra būtina prielaida valstybinės minties susiformavimui.“[87]

---

[85] Maldeikis P. Prelatas Mykolas Krupavičius / Atspaudas iš Lietuvos Katalikų Mokslų Akademijos Metraščio. – Roma, 1983. T. IV. P.394.
[86] Ortega i Gasetas Ch. Masių sukilimas. – Vilnius: Mintis, 1993. P. 109.
[87] Greimas A. Iš arti ir iš toli. – Vilnius: Vaga, 1991. P. 341.

Romantinės gaidos istoriniame tautos savimonės diskurse susilaukia priekaištų dėl šališkumo, polinkio idealizuoti įvykius ir jų herojus, išleidžiant iš akiračio praeities prieštaringumą, nutylint tai, kuo dera ne didžiuotis, bet apgailestauti ir pripažinti kaltę. Priekaištai pagrįsti, bet kai kurie dalykai, jeigu ir pamirštami, tai neilgam. Objektyvumo siekiantis kritiškumas anksčiau ar vėliau perdėlioja akcentus. Idealizuojantis šališkumas sunkiai išvengiamas, kada tam tikros aplinkybės iššaukia tautos sąmonėje gynybinę nuostatą.

Kaip tik tokia nuostata buvo būdinga tarpukario lietuvių savimonei, nes, kartu su politine kova dėl atkurtos valstybės įtvirtinimo, vyko ir interpretaciniai debatai dėl praeities ir dabarties, XIX amžiaus kovos dėl protų tąsa. Ta praeitis, iš kurios buvo semiamasi stiprybės, buvo Lietuvos didžiųjų kunigaikščių laikai, Lietuva „nuo jūrų iki jūrų“, kovos su kryžiuočiais, Žalgirio pergalė. Ką anų laikų įvykiai ir asmenys reiškė tarpukario lietuviams, rodo 500 metų nuo Vytauto Didžiojo mirties minėjimo iškilmės 1930 metais, vykusios miestuose ir miesteliuose, nepaprastas Vytauto, kaip ir kitų Lietuvos kunigaikščių vardų, populiarumas. Vėlesnieji laikai, ypač Liublino unija, buvo vertinami neigiamai, kaip nuosmukio, atvedusio prie valstybingumo praradimo pradžia. Toks požiūris visiškai suprantamas, žinant daugumos sulenkėjusių dvarininkų priešiškumą Lietuvos valstybei, juo labiau prisimenant ir baudžiavos laikus. Be to, manau, istorikai sutiks, jog per laikotarpį nuo tarpukario iki dabar istoriografija gerokai pažengė ir galimybių naudotis šaltiniais, ir konceptualiųjų priemonių bei vertinimo kriterijų požiūriais. Savotiškas tarpukario lietuvių istorinės savimonės invariantas buvo istoriko Adolfo Šapokos „Lietuvos istorija“. Nesiimant ką nors konkrečiai spręsti apie jos šališkumus, tai istorikų profesionalų darbas. Galima teigti, kad joje išreikšta tuometinė lietuviškoji tautos istorijos interpretacija.

Iš šališkumų vaduojamasi tada, kai bręstanti savimonė orientuojasi į universalesnius kriterijus, plečia savo teorinį akiratį ir metodologinių priemonių įvairovę. Ta linkme lietuvių savimonė kito ne tiek tarpukario laikotarpiu, kiek vėliau, išeivių istorikų darbuose. Kartu augo ir savimonės savikritiškumas. Tai neatima galimybės didžiuotis savo tautos istorija, priešingai, gali tam teikti naujų argumentų, ypač jeigu pažvelgiama lyginamuoju požiūriu.

Įsidėmėtinas Vytauto Kavolio, kuriam negalėtume prikišti kritiškumo stokos, lietuvių istorijos vertinimas, nuomonė išsakyta, tiesa, ne tarpukario laikotarpiu, bet jau dabartiniu metu – po Kovo 11-osios:

„Lietuvių istorija turi savyje didingumo, drąsos, užsimojimų stambesnį formatą negu latvių ir estų ir tas paskatina lietuvius ir šiandien stipriau, ryžtingiau laikytis savo šiandieninėje situacijoje. Tai šiuo atveju lietuviai yra gana laimingi savo santykyje su istorija: jie turi istoriją, kuri yra palyginti švari su kitų kraštų, europinių kraštų istorijomis ir taip pat pakankamai turtingą savo didingumu, savo užmojais, kad išsauktų, paskatintų, padrąsintų, suteiktų dvasinės paspirties.

Lietuvos istorija „nepasižymi didelėmis niekšybėmis, lietuviai niekada nesielgė su kitais blogiau, negu su saviškiais“, „...būtų galima pripažinti, kad lyginant su kitomis Europos šalimis, lietuvių istorija yra palyginti moraliai švari.“[88]

Pagarba kunigaikščių Lietuvai ir ryšys su ja buvo dvasinis, ne teisinis, tarpukario Lietuvos Respublika savo teisę į nepriklausomą valstybingumą grindė ne LDK valstybingumo tradicija, „bet pasiremdama 1918 m. W. Wilsono įtvirtintu tautų apsisprendimo principu.“[89]

Esminė kliūtis platesniam ir dalykiškesniam sąlyčiui su praeitimi buvo tai, kad sostinę Vilnių ir pietrytines etnines lietuvių žemes su gausiais istoriniais paminklais buvo okupavusi Lenkija.

Sostinės okupacija ir ryžtas ją atgauti buvo labai reikšmingas tuometinę lietuvių savimonę telkiantis ir nukreipiantis veiksnys. Tai tapo bene svarbiausiu nacionaliniu uždaviniu, kurio įvykdymas turėjo užbaigti tautos prisikėlimą. Buvo gyva ir platesnio tautos prisikėlimo idėja, turint galvoje ne tik suslavėjusias pietrytinės Lietuvos sritis, bet ir baigiančią suvokietėti Mažąją Lietuvą. Tautinės pakraipos spaudoje kalbėta ir apie iliuzišką misiją – gaivinti ir prikelti nutautusias baltų gentis. Tokie siekiai apibrėžė ne tik politikų ir ideologų veiklos kryptį. Kiekviename valsčiuje ir dažname kaime veikė Vilniaus vadavimo sąjungos skyriai, buvo rengiamos Vilniaus dienos, skaitomos paskaitos. Net pokario partizanų spaudoje buvo svarstomos pietrytinių etninių žemių ir Karaliaučiaus krašto atgavimo galimybės.

---

[88] Kokie bus ateities horizontai? Arvydo Reneckio interviu su Vytautu Kavoliu 1990 metais // Metmenys, 80, 2001. P. 102–103.

[89] Norkus Z. Apie antrąjį Kijevą, kurio taip ir nebuvo: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė lyginamosios istorinės imperijų sociologijos ir tarptautinių santykių teorijos perspektyvoje // Politologija, 2007. Nr. 1. P. 19.

Pilietiškumas

Iš esmės svarbus lietuvių savimonės brendimo aspektas buvo tai, kad tautiškumas imamas sieti su nepriklausoma valstybe kaip laisvės įkūnijimu ir istorinio teisingumo sąlyga. Lietuvio sąvoka, lig tol įvardijusi tik etninę kultūrinę priklausomybę, įgauna lietuviško pilietiškumo matmenį. Modernusis lietuviškumas susiejamas su nepriklausoma tautine valstybe. Taip buvo įkūnytas XIX amžiaus tautinio atgimimo idealas – lietuviai liovėsi buvę kaimyninių valstybių – Rusijos ar Vokietijos – ir tapo savos valstybės piliečiais. Pilietiškumą ugdė mokykla, karinė tarnyba, politinės partijos, visuomeninės organizacijos. Platiems tautiečių sluoksniams nepriklausomybė pamažu tapo savaime suprantama ir vienintele priimtina valstybingumo forma. Tautinis kultūrinis patriotizmas pasipildė valstybinio patriotizmo aspektu. Kaip savos valstybės pilietis lietuvis ėmė jaustis esąs lygiavertis su kitų Europos valstybių piliečiais. Ta savijauta stiprėjo gausėjant jaunų žmonių, baigusių mokslus Vakarų Europos universitetuose ir vakarietiškai tvarkomose Lietuvos aukštosiose mokyklose. Buvo sukurta gera švietimo sistema, išugdyta pareiginga valdininkija, veikli policija, kuriai talkino Šaulių sąjunga. Tarp jaunimo tautinę ir kultūrinę veiklą plėtojo ir pilietinę sąmonę ugdė Ateitininkų, Skautų, Jaunalietuvių, Jaunųjų ūkininkų, Pavasarininkų organizacijos. Tai sudarė kultūrinę prielaidą formuotis lietuviškai europietiškos priklausomybės savimonei, vaduotis iš provincialaus uždarumo ir menkavertiškumo komplekso.

Ypač paskutiniais trečiojo dešimtmečio metais sutvirtėjo žmonių pasitikėjimas savimi ir savo tauta, tautiškumo puoselėjimas suvokiamas kaip viena svarbiausių pilietinių priedermių.

„Manau, kad būdingiausias nepriklausomos Lietuvos gyvenimo bruožas buvo savos žmoniškosios vertės pajautimas, menkavertystės komplekso išnykimas ir per keliolika metų įvykęs nusikratymas ne tik išoriškai matytais carinės okupacijos palikimais, bet ir vidiniais nenatūraliais varžtais“[90], – praėjus maždaug ketvirčiui amžiaus po nepriklausomybės praradimo teigė pasipriešinimo abiems okupaciniams režimams dalyvis Karolis Drunga išeivijoje surengtame svarstyme „Nepriklausomoji Lietuva šiandieniu įvertinimu“.

[90] Metmenų laisvieji svarstymai. – Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1993. P. 260.

Nepriklausomybės metais gausėjo bandymų savikritiškai pažvelgti į save, apibūdinti tautos charakterį ir būklę, numatyti ateities kelius. Raiškus tokio bandymo atvejis buvo žurnalo „Naujoji Romuva“ 1939 m. surengta anketinė apklausa, tema „Lietuvių tauta ir jos ateitis“. Anketoje rašoma:

„Norėdami būti gyvi, išsaugoti savo kūrybos originalumą ir apginti savo valstybės savarankiškumą, turime gerai save pažinti, turime susidaryti savo ateities programą ir visomis jėgomis vykdyti savąjį pašaukimą.“[91]

Anketoje, kuri buvo išsiuntinėta įvairių pažiūrų ir profesijų žmonėms, prašoma atsakyti į klausimus apie tai, koks yra lietuvių charakteris, kokia lietuviškosios kūrybos individualybė, kaip įsivaizduojama Lietuvos ateitis. Atsakymai į klausimus patvirtina išaugusį lietuvių pasitikėjimą savimi, siejamą su tautiečių teigiamų bruožų apibūdinimu, taip pat ir susirūpinimą dėl tokių tautinio charakterio neigiamybių kaip servilizmas, pavydas, tingumas, savanaudiškumas, taip pat nuolankumas ir prisitaikėliškumas, pasireiškiantys palūžus užsispyrimui. Platesniam ir adekvatesniam šių neigiamybių, kaip ir teigiamybių, apibūdinimui reikėtų pasitelkti platesnį socialinį kontekstą, leidžiantį numatyti, kaip šie tautos bruožai gali pasireikšti iš esmės keičiantis aplinkybėms, kai, pavyzdžiui, užsispyrimas yra tik „užsispyrimas“, kai jis palūžta, kai palaužiamas jėga.

Vienybė

Svarbus tarpukario Lietuvos tautinės savimonės akcentas buvo tautinės vienybės idėja. Ji savaime, nebūtinai akivaizdžiai, slypi pačioje modernaus, tai yra pofeodalinio, tautiškumo sampratoje, pagal kurią tautą sudaro visų sluoksnių gyventojai. Vienybės kaip tarpusavio priklausomybių visumos suvokimas yra būtina tautos kaip pilietinės visuomenės buvimo sąlyga. Savo ištakomis ši idėja siekė tradicines kaimo bendruomenes, kuriose buvo gyva žmonių tarpusavio ryšio pajauta, nuolat išgyvenama kaimynų talkose ir šventiniuose įvykiuose, įpareigojanti pa-

[91] Lietuvių tauta ir jos ateitis // Naujoji Romuva, 1939. Nr. 14/15–25/26.

dėti kaimynui sunkią valandą, bėdoje atsidūrusiam tautiečiui. Visa tai dar buvo gyva nepriklausomos Lietuvos kaime.

Vienybė buvo vienas iš pagrindinių ideologinių tautinio atgimimo akcentų, skambėjęs Vinco Kudirkos „Tautiškoje giesmėje“, tapusioje Lietuvos himnu. Nepriklausomoje valstybėje tautinė vienybė transformavosi į pilietinę vienybę, joje formaliai atitolta nuo etninio kultūrinio tautiškumo, pakilta virš etninių, kultūrinių, konfesinių skirtumų. Pilietinės vienybės lygmeniu lietuvių tauta transformavosi į Lietuvos tautą, apimančią visus pilietybės statusą turinčius nepriklausomos valstybės gyventojus. Taip tradicinė lietuviška pakanta ir tolerancija kitų tautų ir religinių bendruomenių nariams įgavo pilietinę apibrėžtį.

Socialinių santykių srityje vienybė buvo suprantama kaip socialinis solidarumas, pasireiškiantis tautą sudarančių socialinių sluoksnių tarpusavio sutarimu. Minint Lietuvos Nepriklausomybės 20 metų sukaktį filosofas Izidorius Tamošaitis 1938 metais rašė:

„Kiekvienas mūsų tautą sudaręs elementas: kaimiečiai ūkininkai, darbininkai ir miestiečiai buržujai turi savo uždavinius atlikti. Pirmas ir svarbiausias uždavinys yra visų šių trijų mūsų tautos elementų sintezė, harmonija, arba darnumas..., tarp trijų socialinių klasių turi būti darni pusiausvyra.“[92]

Apie praktinį tautos vienybės idėjos įgyvendinimą liudijo piliečių ir valstybės santykis, kuris klostėsi gana prieštaringai. Lietuvos Taryba vasario 16-ąją paskelbė „atstatanti nepriklausomą, demokratiniais pamatais sutvarkytą Lietuvos valstybę“, tačiau parlamentinės demokratijos laikotarpis truko neilgai. Jį nutraukė 1926 metais įvykęs valstybinis perversmas, įtvirtinęs valdžioje tautininkų autoritarizmą su prezidentu Antanu Smetona priešakyje. Perversmas ir jo padariniai iki šiol vertinami prieštaringai. Tai sustabdė demokratijos plėtrą, sutelkė vienose rankose viešosios nuomonės kontrolę, o tai savo ruožtu vedė į piliečių ir valstybinės valdžios tarpusavio susvetimėjimą, silpnino politinius ir moralinius valstybės pamatus. Dėl to filosofas Stasys Šalkauskis įspėjo prezidentą A. Smetoną laišku, kuriame rašė, kad tarp valdžios ir visuomenės veriasi pavojinga praraja ir tai gali turėti tragiškų padarinių valstybės li-

[92] Tamošaitis I. Tautos vienybės kelias / Lietuva 1918–1938. – Kaunas: Šviesa, 1990. P. 21.

kimui. Kita vertus, autoritarizmas suteikė šalies politiniam gyvenimui stabilumo. Tai buvo naudinga ūkio ir kultūros kilimui, nes jauna demokratija pasirodė esanti silpna, kairiesiems sunkiai sekėsi administruoti, plito netvarka, reiškėsi kai kurių sluoksnių antivalstybinis nusiteikimas.

Valdžios autoritarizmas kėlė įvairių politinių pažiūrų piliečių nepasitenkinimą, labiausiai jį reiškė kairiosios pakraipos inteligentai. Tuo sumaniai naudojosi Sovietų Sąjungos pasiuntinybė ir atitinkamos tarnybos, pogrindyje veikusi komunistų partija. Vienas įtakingiausių komunistų veikiamos kairiosios inteligentijos centrų buvo Vytauto Didžiojo universitetas. Jame veikė draugija, skirta Sovietų Sąjungos tautų kultūrai pažinti, o tai praktiškai reiškė simpatijų Sovietų Sąjungai propagavimą, tautiškumo ir krikščionybės puolimą. Susidarė dviprasmiška situacija – drausta ir persekiota visa, kas komunistiška, bet legalu – kas sovietiška.[93]

Valdžia nesugebėjo ar nesiryžo užgniaužti komunistinės propagandos židinių, nes nenorėjo aštrinti santykių su Sovietų Sąjunga, kuri buvo viena iš nedaugelio šalių, palaikiusių Lietuvą jos konflikte su Lenkija dėl Vilniaus.

Nepaisant visų politinių ir pasaulėžiūrinių konfrontacijų bei socialinių skirtumų, tautinės vienybės idėja neprarado prasmės ir paveikumo. Tai parodė lietuvių pasipriešinimas nacių ir sovietiniams režimams, vienijęs įvairių socialinių sluoksnių ir profesijų asmenis. Sovietinės okupacijos metais tautinės vienybės idėja buvo smarkaus ideologinio puolimo taikinys, nes prieštaravo marksistinei klasių kovos teorijai. Universitetų dėstytojai ir mokyklų mokytojai buvo šalinami iš darbo apkaltinti buvus „vieningos srovės“ teorijos kultūroje šalininkais.

Katalikybė

Tarpukario laikotarpiu ypač svarbus buvo konfesinis, o tiksliau – krikščioniškasis lietuviškos savimonės aspektas. Jį apibūdinant reikia prisiminti kai ką iš tolimesnės praeities. Krikščionybės (katalikybės, o vėliau ir protestantizmo) atėjimas iš Vakarų, kaip žinoma, nukreipė Lietuvos visuomeninį gyvenimą ir kultūrą vakarietiška linkme ir sustabdė

[93] Tamošaitis M. Kultūrbolševizmas Lietuvoje XX a. ketvirtajame dešimtmetyje // Parlamento studijos: mokslo darbai, 2005. Nr. 4. P. 98.

jau anksčiau pradėjusią plisti rytietiškų (bizantiškų) apeigų krikščionybę. Katalikybė atnešė ne tik Vakarų Europoje priimtą religinį žmogaus būties įprasminimo būdą, bet ir atvėrė kelią vakarietiškiems kultūros ir meno (gotikos, renesanso, baroko) stiliams, kurie iki šiol apibrėžia Lietuvos kultūros raidos savitumą. Vienuolynai ir prie jų steigiamos mokyklos, jėzuitų įkurtas Vilniaus universitetas ir daug kitų veiksnių lėmė, kad Lietuvos kultūrinis gyvenimas galutinai įsiliejo į vakarietiškos (lotyniškos) kultūros arealą.

Krikščioniškoji pasaulėžiūra ir jos pagrindu kuriama kultūra nustelbė baltiškąją („pagoniškąją“) pasaulėžiūrą, suteikė naują turinį visų socialinių sluoksnių lietuvių dvasiniam gyvenimui, ypač giliai suaugo su kaimo žmonių pasaulėjauta, papročiais ir buitimi. Bažnytinės ir šeimos šventės, pamaldos, išpažintis, atgaila buvo reikšmingi ne tik tiesiogine konfesine prasme, bet ir kaip veiksmingi moralinės sąmonės ugdymo būdai. Vargonų muzika ir giesmės, pamokslų iškalba, bažnytinė tapyba ugdė kaimo žmonių meninę estetinę pajautą, supažindino su profesionaliojo meno pradmenimis. Kunigas, parapijos klebonas buvo įtakingas dvasinis autoritetas. Gotikiniai ir barokiniai bažnyčių bokštai, kryžiai pakelėse ir sodybose tapo neatsiejami lietuviškojo kraštovaizdžio, miestelių architektūros elementai.

Vis dėlto krikščioniškas lietuvių sąmonės europėjimas buvo sudėtingas ir prieštaringas. Dėl tam tikrų istorinių aplinkybių kartu su katalikybės įsitvirtinimu Lietuvoje stiprėjo prasidėjusi, matyt, dar iki krikšto, lenkiškos kultūros įtaka Lietuvoje. Dvasininkija, ypač aukšto rango, ne tik tikėjimo tiesas skelbė, bet, kaip ir tuometinė lenkėjanti diduomenė, buvo lenkų kalbos ir kultūros skleidėja. Tai buvo vienas iš veiksnių, stabdžiusių lietuvių kalbos ėjimą į viešąjį gyvenimą, slopinusių lietuviškojo sąmoningumo augimą. Visa tai, ir dar prisimenant kovų su kryžiuočiais ir kalavijuočiais laikus, davė pagrindo lietuvių tautinio atgimimo patriarchams – Jonui Basanavičiui, Jonui Šliūpui ir kitiems labai kritiškai atsiliepti apie krikščionybę, iš dalies ir apie vakarietišką kultūrą apskritai, kaip priešišką lietuvių kultūriniam tapatumui.

Katalikiškos dvasininkijos aplinkoje visada buvo gyva ir lietuviškojo sąmoningumo gija, kuri ypač sustiprėjo prasidėjus tautiniam atgimimui. Po carinės Rusijos represijų, kurias užtraukė du XIX amžiaus sukilimai, kai pasauliečiai inteligentai, nepriėmę stačiatikių tikėjimo, sunkiai gaudavo Lietuvoje darbą, katalikų dvasininkija buvo viena iš gausiausių, labiausiai išsilavinusių inteligentijos grupių. Iš jos išaugo daug talentin-

gų asmenybių, aktyviai ir kūrybiškai įsitraukusių į lietuvišką šviečiamąją ir kultūrinę veiklą. Tai reiškė pasipriešinimą lietuvių lenkinimui ir rusinimui. Pakanka prisiminti M. Valančiaus, A. Baranausko, Maironio vardus.

XX amžiaus pradžioje carinės Rusijos valdžia liovėsi draudus lietuvišką spaudą lotyniškais rašmenimis ir prasidėjo sparti lietuviškos raštijos ir kitų kultūros sričių plėtra, katalikiškoji dvasininkija buvo itin veikli. Tarp kaimo žmonių buvo populiari katalikiška spauda, kurioje buvo nušviečiami ne tik tikėjimo dalykai, bet aptarinėjami ir aktualiausi to meto švietimo, kultūros, politiniai klausimai. Formavosi kūrybiškai veikli katalikiškos pakraipos pasaulietiška inteligentija.

Tai buvo siekis atitrūkti nuo daugiau kaip šimtmečio nelaisvės palikimo, kurį žymėjo spaudos draudimas, baudžiava, rekrūtai, beteisiškumas. Iniciatyvumo ir atsidavimo pavyzdys – filosofas profesorius Pranas Dovydaitis, katalikiškų organizacijų (ateitininkų, pavasarininkų) kūrėjas, mokslo filosofas, filosofijos ir teologijos žurnalų – „Logos“, „Kosmos“, „Soter“ ir kitų steigėjas ir redaktorius.

Katalikų inteligentai, tęsdami dar carinės priespaudos laikais pradėtą kultūrinę ir socialinę veiklą, labai aktyviai įsitraukė į nepriklausomos Lietuvos kūrimą, lietuvio, kaip valstybės piliečio, ugdymą. Tai jie darė su plačiu užmoju – per mokyklas, spaudą, visuomenines organizacijas. Bendroji veiklos kryptis – „atsiplėšimas nuo Rytų“ ir „posūkis į Vakarus“.[94]

Pastarosios aplinkybės lėmė, kad tarpukario Lietuvoje katalikybė buvo įtakinga kultūrinė ir idėjinė jėga.

Nors lietuviai konfesiniu požiūriu yra ne tik katalikai, bet ir protestantai, tada, kaip ir dabar, dalis tautiečių buvo religiniai indiferentai arba laikėsi ateistinių pažiūrų, buvo susiformavęs lietuvio kataliko, Lietuvos tradiciškai katalikiškos šalies įvaizdis. Katalikybė, kaip ir bet kuri kita pasaulinio masto religija, teigia tam tikrą tikėjimo, pamaldumo ir išganymo, žmogaus santykio su pasauliu ir kitais žmonėmis sampratą, skiepija atitinkamas moralės normas. Šiuo požiūriu esama katalikybės ir protestantizmo skirtumo. Protestantizmas teigia, kad pats asmuo savo tikėjimu tiesiogiai kreipiasi į Dievą, taip pabrėždamas lemiamą asmeninio apsisprendimo vaidmenį tikėjime, ugdant individualistišką, veiklią ir

[94] Eretas J. Dvi generacijos mūsų krikščioniškosios kultūros tarnyboje. – Roma, 1972. P. 9, 24.

reiklią sau asmenybę. Katalikybėje yra kitaip – pripažįstama bažnyčios ir dvasininkų, kaip tarpininkų tarp tikinčiojo ir Dievo, svarba išganymui, taip ugdoma asmenybė, orientuota į bendruomeninį gyvenimą, labiau pasitikinti autoritetais ir aplinkybėmis, negu savo jėgomis. Tai formavo, kaip kartais teigiama, tokius lietuvių mentaliteto bruožus kaip bendruomeniškumas, konservatizmas, taikymasis prie aplinkybių ir konformizmas, iniciatyvos stoka. Į tokį apibūdinimą reikia žiūrėti kaip į gana paviršutinišką ir jau atgyvenusį stereotipą, be to, vienoks ar kitoks tautos mentalitetas skirtingomis aplinkybėmis gali pasireikšti labai skirtingai.

Kaimas ir miestas

Nors nepriklausomoje Lietuvoje augo ir modernėjo miestai, juose telkėsi kultūrinis gyvenimas ir tuometinės civilizacijos pasiekimai, vadinamoji miesto kultūra sudarė palyginti nedidelį tautos kultūros sluoksnį. Kaip ir lig tol, Lietuva buvo iš esmės kaimo, bažnytkaimių, miestelių, dvarų ir dvarelių šalis, todėl to meto kultūroje vyravo kaimo motyvai. Tai buvo padarinys tos istorinės aplinkybės, kad lietuvių tautinis atgimimas buvo kilęs daugiausia iš kaimo, iš apsišvietusių ūkininkų aplinkos, nes miestai buvo kosmopolitiški, o persiėmę lenkiškumu ir kultūros vertybėmis turtingi dvarai ignoravo kvietimus dirbti drauge tautinio atgimimo labui. Pastaroji aplinkybė buvo viena iš priežasčių, dėl kurios tuometinėje lietuvių savimonėje nerado vietos bajoriškosios Lietuvos tradicija, dvarai su savo kultūra menkai tedalyvavo šalies visuomeniniame gyvenime.

Lietuvių inteligentija, dažniausiai pirmoji karta „nuo žagrės“, nors ir baigusi Lietuvos ir Vakarų Europos šalių universitetus, palaikė su tėviške glaudžius ryšius ir vertino savo kaimišką kilmę. Grožinėje literatūroje, tapyboje vyravo kaimo tematika ir gamtovaizdžiai. Miesto kultūra sparčiai augo, bet jos branduolį sudarė miesto aplinkoje modifikuojami kaimo motyvai, vyravę bendrame kultūros kontekste.

„Pasidarė madinga smerkti miestą, idealizuoti kaimą. Vyravo nuomonės (ar reikalavimai), kad valdžia pakreiptų ūkinio ir kultūrinio gyvenimo svorio centrą kaimo labui.“[95]

[95] Metmenų laisvieji svarstymai. – Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1993. P. 263.

Lietuvos įvaizdyje į pirmąjį planą kilo kaimo gamtovaizdis, su medžiuose skendinčiomis sodybomis, vyraujantis socialinis lietuvio įvaizdis – ūkininkas artojas ir šienpjovys, geros kaimynystės ryšiais susijęs su daininga kaimo bendruomene. Kaimo žmogaus tipą vaizdavo ir rūpintojėlis, simbolizuojantis vargų slegiamą artoją, kuris nedvejodamas eina ginti Tėvynės, iš čia jo dvasinis ryšys su tolimos praeities karžygiais. Tai nebuvo atitrūkusi nuo tikrovės simbolika, ją įkūnijo Nepriklausomybės kovų savanoriai, pokario partizanai.

Apibendrinant galima pasakyti, kad tarpukario nepriklausomybės dvidešimtmetis yra labai reikšmingas laikotarpis moderniojoje Lietuvos istorijoje. Tvirtai nusistovėjo pagrindiniai lietuviškojo tapatumo aspektai – lietuvis Lietuvos pilietis, lietuvis katalikas, rečiau – liuteronas, lietuvis ūkininkas ir pan. Tai buvo tvirta dvasinė atrama nacistinės ir sovietinės okupacijų metais. Visose nacionalinės kultūros srityse padėti tvirti pamatai, atsikratyta daugelio svetimų stereotipų ir interpretacijų. Dauguma lietuvių tapatino save su savo valstybe – nepriklausoma Lietuva, ja didžiavosi, buvo pasiryžę ją ginti. Tik pilietiškai sąmoningoje visuomenėje galėjo maždaug dešimtmetį trukti karas po karo.

SOVIETINIS TOTALITARIZMAS IR GENOCIDAS

Kiekvienais metais tolsta nuo mūsų okupacinė praeitis, nyksta iš žmonių sąmonės jos atmintis. Ta praeitis – tai daugiau kaip penkiasdešimties metų laikotarpis, kurio pradžia ir pabaiga ne vienu atžvilgiu gerokai skyrėsi. Šiuo laikotarpiu augo ir brendo dvi trys žmonių kartos, kiekvienos jų atmintyje išliko skirtingos pragyventų metų patirtys ir įspūdžiai. Dar labiau tolsta nuo mūsų to laikotarpio pradžia, tai yra pirmoji sovietinė okupacija (1940–1941) ir pirmasis antrosios dešimtmetis (1944–1954), kuriuos prisimena jau tik vyriausios kartos žmonės. Tai buvo juodžiausi stalinistinio totalitarizmo metai, parodę, kas ištiktųjų yra sovietinis komunizmas ir kas laukia jo valdžion pakliuvusių tautų. Norint geriau suprasti, ką okupacija atnešė antrąjį nepriklausomybės dešimtmetį baigiančiai Lietuvai ir jos gyventojams, sovietinį režimą ir jo ideologiją reikia apibūdinti plačiau.

Totalitarizmas

Sovietinis komunizmas, „...prasidėjęs 1914 m. ir pasibaigęs Maskvoje 1991 m.“[96], taigi išsilaikęs 77 metus, palaipsniui kito liberalėjimo ir švelnėjimo linkme. Tai reiškė ne kokybinę santvarkos modifikaciją, o tik lėtą vidinį krikimą, kuris galiausiai ir pasibaigė Sovietų Sąjungos subyrėjimu. Per visą savo gyvavimo laikotarpį sistema išlaikė pagrindinius bruožus, vadovavosi tomis pačiomis ideologinėmis nuostatomis, siekė tų pačių hegemonistinių tikslų, rėmėsi tomis pačiomis prievartos struktūromis ir jose dirbančiais žmonėmis.[97] Per visą savo gyvavimo laikotarpį sovietinis komunizmas buvo apibūdinamas vienpartinės diktatūros, planinio ūkio ir griežto centralizmo, uždaros visuomenės ir valstybės pirmumo, materialistinės pasaulėžiūros ir karingojo ateizmo kaip oficialiosios ideologijos, negailestingos klasių kovos kulto bei kitais, iš pasta-

[96] Juodoji komunizmo knyga. – Vilnius: Vaga, 2000. P. 10.
[97] Ten pat. P. 32.

rųjų plaukiančiais politiniais ir ideologiniais principais. Vaizdo pilnatvei dar reikia pridėti rusiškojo imperinio mentaliteto dominavimą.

Išvardytieji dalykai, išreikšdami pagrindinius komunistinės doktrinos elementus, nestokojo ir deklaratyvių humanistinių akcentų, tokių kaip lozungai apie demokratiją, dirbančių žmonių išlaisvinimą, darbo aukštinimą, tautų draugystę ir taiką ir pan. Apie tikrąjį santvarkos pobūdį bylojo ne deklaratyvioji doktrinos išraiška, o tai, kaip ta doktrina buvo praktiškai įgyvendinama. Šiuo požiūriu žiūrint, atsiskleidžia milžiniška praraja tarp to, kas buvo viešai skelbiama, ir to, kas buvo iš tikrųjų daroma. Sovietinės doktrinos ir praktikos bruožų visumą išreiškia totalitarizmo sąvoka, rodanti sovietinį komunizmą buvus to paties tipo kaip ir nacizmas politiniu reiškiniu, o Sovietų Sąjungą – buvus Trečiojo Reicho įpėdine Rytuose.[98]

Tikrovėje visa tai reiškė, kad sovietinis valstybės valdymo būdas buvo paremtas prievarta, nes diktatūra yra valdžia, kuri remiasi tiesiogine prievarta, bet ne įstatymais, o prievarta Sovietų Sąjungoje kartais virsdavo teroru. Akademikas Aleksandras Jakovlevas, savo laiku buvęs vienu iš M. Gorbačiovo pradėtos „perestroikos“ politikos įkvėpėjų, sovietinę valdžią ir valdymo būdą apibūdina tiksliau, sakydamas, kad Sovietų Sąjungą valdė diarchija, dvi konkuruojančios institucijos – kompartijos politinis biuras ir KGB. Pastaroji dažniausiai vyravo.[99] Ne be šios institucijos valios centralizuotas planavimas nesiribojo ekonomika, bet buvo taikomas ir vykdant plataus masto represijas. Kiekviena sritis, kiekviena apygarda pagal nustatytas kvotas „privalėjo, suimti, ištremti ar sušaudyti tam tikrą skaičių žmonių, priklausančių „priešiškiems“ socialiniams sluoksniams“.[100] Bet koks viešas savo teisių gynimas ar protestas vertinti kaip priešvalstybinė veikla, už kurią grėsė griežtos bausmės net sušaudant. Tokio pat likimo buvo galima sulaukti ir už darbo disciplinos pažeidimą ar net anekdotą. Lietuva tai patyrė jau pirmosios sovietinės okupacijos metais.

Privačios nuosavybės suvalstybinimu, kaip viena iš planinės ekonomikos prielaidų, siekta ne vien iš pagrindų keisti ūkio struktūrą, bet ir daug platesnių socialinių, politinių tikslų. Susijęs su privačios nuosavybės atėmimu vadinamųjų išnaudotojiškų klasių naikinimas praktiškai reiškė ekonominį, politinį, dažnai ir fizinį ištisų socialinių sluoksnių gy-

[98] Juodoji komunizmo knyga. – Vilnius: Vaga, 2000. P. 39.
[99] The complicated Road. – Riga, 2002. P. 26–31.
[100] Juodoji komunizmo knyga. Vilnius: Vaga, 2000. P. 28–29.

ventojų naikinimą. Išnaudotojų klasei buvo priskirti ne tik iš tiesų stambūs žemvaldžiai, fabrikantai ir finansininkai, bet ir ūkininkai, pasiturintys ir vidutiniokai, nes, remiantis leninizmu, valstietis yra „dvilypės prigimties“ – darbo žmogus ir kartu privatus savininkas, taigi, ir išnaudotojas. Represijomis siekta sunaikinti pastarąją valstiečių prigimties pusę. Tai praktiškai reiškė valstietijos kaip klasės naikinimą. Vyresnės kartos Lietuvos žmonės dar prisimena, kaip antrosios okupacijos pradžioje stambesni, tvarkingesni ūkininkai buvo vadinami niekinančiu „buožės“ vardu, apkraunami nepakeliamomis pyliavomis ir mokesčiais, po to dar „nubuožinami“, tai yra atimamas turtas, galiausiai tremiami į Sibirą, likusieji prievarta suvaromi į kolūkius (kolchozus). Nenoras stoti į kolūkius galėjo būti viena iš trėmimo priežasčių.

Taip Lietuvoje buvo sunaikintas ekonomiškai ir socialiai aktyviausias kaimo gyventojų sluoksnis. Žvelgiant plačiau, taip buvo suardyta nuo seno nusistovėjusi kaimo ūkinė ir bendruomeninė sandara, o kaimas dar tuo metu, kaip ir nepriklausomybės bei nacistinės okupacijos metais, buvo pagrindinis socialinis tautos sluoksnis, ūkinės gerovės šaltinis, tautiškumo ir dvasinės atsparos pamatas. Iš kaimo kilęs jaunimas gausiausiai išėjo į partizanus, kaip ir nacių okupacijos metais į Vietinę rinktinę. Dėl to kaimo gyventojai skaudžiausiai kentėjo nuo okupacinės kariuomenės ir savų išdavikų – stribų – savivalės. Su kolektyvizacija atėjo ūkio nuosmukis ir nuskurdimas, pirmaisiais metais tekdavo dirbti beveik nieko negaunant už „darbadienius“, patiriant beteisiškumą. Tai ardė kaimo bendruomenės gyvenimo būdą ir žmonių mentalitetą, daugelį palaužė morališkai. Buvęs savarankiškas ir iniciatyvus ūkininkas tapo beteisiu kolūkiečiu („kolchozninku“).

Buvo sunaikintas ir visoks smulkusis verslas, vadinamieji spekuliantai buvo gaudomi ir teisiami. Privačios nuosavybės panaikinimas buvo ne tik ekonominio, bet ir politinio bei dvasinio žmonių pavergimo būdas, nes visi piliečiai buvo sulyginti: nuskurdinti, tapo ekonomiškai nesavarankiški ir priklausomi nuo valdžios.

Atėmęs materialinį žmogaus savarankiškumo pagrindą – privačią nuosavybę – komunizmas stengėsi sunaikinti ir dvasinę žmogaus atramą – religinį tikėjimą. Komunizmas formavo žmogų, kuris yra materialiai nuskurdintas, bet to jau beveik nepastebi, nes visi sulyginti skurdu, yra visapusiškai priklausomas nuo valdžios, bet priima savo priklausomybę kaip normalią būseną, net palaiko tuos, kurie jį nuskurdino ir supančio-

jo, leidžiasi manipuliuojamas ir patikliai priima melą.[101]

Komunistinis totalitarizmas nuo fašistinio skyrėsi, be kitų dalykų, tuo, kad suardė ekonomiką, nuvertino darbą, su šaknimis išrovė privačią nuosavybę, kaip savotišką „pirminę nuodėmę“, tariamą visokio socialinio blogio, pirmiausia, išnaudojimo, ištaką. Fašistinis, kaip ir nedemokratiški dešinieji politiniai režimai, neatima iš žmonių nuosavybės, bent jau tai daro siauresniu mastu, neuždraudžia smulkaus verslo, nesuardo normalios ūkio struktūros pamatų. Tokiems režimams žlugus, demokratija atsigauna ir ekonomika normalizuojasi greičiau, nes šio vyksmo netrikdo painūs nuosavybės atgavimo ir privatizacijos keliai, kuriuose klimpsta pokomunistinės šalys ir kurie iki šiol yra viena iš Lietuvos žmonių susipriešinimo priežasčių.

Nepaisant skirtumų, visoks totalitarizmas destruktyviai veikė visuomenę, ardė žmonių tarpusavio santykius, palietė kiekvieno žmogaus gyvenimą. Studijos apie nacistinį ir bolševikinį totalitarizmus autorė H. Arendt, rašo, kad totalitarinių režimų visuomenėms būdinga socialinių ryšių stoka, socialinė atomizacija[102], individualizacija, izoliuotumas, vienišumas.

„Totalitariniai sąjūdžiai yra atomizuotų, izoliuotų individų masinės organizacijos.“[103]

Šios visuomenės yra ne visuomenės, ne pilietinės atsakomybės ryšiais susisaisčiusios žmonių bendrijos, o tik žmonių masės, o masės žmogus yra nupilietintas ir nuasmenybintas individas.

Tarpusavio izoliuotumas daro žmones bejėgius, priklausomus nuo valdžios, žmogus kaip asmuo paverčiamas paprasčiausiu valdžios manipuliuojamu daiktu, visi tampa beasmeniai, beveidžiai ir vienodai nebereikalingi.

„Totalitariniu auklėjimu visada buvo siekiama ne įdiegti įsitikinimus, o sunaikinti sugebėjimą apskritai suformuoti kokius nors įsitikinimus.“[104]

---

[101] Kuzmickas B., Astra L. Šiuolaikinė lietuvių tautinė savimonė. – Vilnius: Rosma, 1996. P. 34.
[102] Arendt H. Totalitarizmo ištakos. – Vilnius: Tyto alba, 2001. P. 315.
[103] Ten pat. P. 321.
[104] Ten pat. P. 449.

Totalitarizmas suardo pilietinę visuomenę, visuomenės gyvenimas suvalstybinamas, o pilietinės visuomenės nebuvimas yra totalitarizmo, ir fašistinio, ir komunistinio, atsiradimo prielaida ir išsilaikymo sąlyga.

Sovietinis totalitarizmas turėjo ir istorines prielaidas, slypinčias Rusijos istorijos savitume. Rusų autorius V. K. Kantoras rašo:

„...iki XVIII amžiaus pabaigos Rusijoje nebuvo visuomenės, buvo tik valstybė.“[105]

Esminė aplinkybė, palaikanti žmonių tarpusavio izoliuotumą totalitaristinėse visuomenėse, buvo visuotinio įtarumo, sekimo, įskundinėjimo aplinka, kai draugai, kaimynai, giminaičiai, net sutuoktiniai nebuvo saugūs nuo tarpusavio įtarimų ir įskundinėjimų. Režimas skverbėsi ir naikino privatų gyvenimą. Tas, kuris neskundė savo kaimyno ar bendradarbio, pats tapdavo įtartinas. Kaimynų, bendradarbių ir net giminaičių skundimas buvo laikomas lojalumo režimui įrodymu, o dažnais atvejais ir gyvenimo išsaugojimo sąlyga, todėl buvo lengva sugriauti asmeninę moralę ir nuasmenybinti tokius žmones,

„kurie negalvojo apie nieką, išskyrus asmeninio gyvenimo išgelbėjimą.“[106]

A. Jakovlevas, kalbėdamas apie sovietinį režimą, teigia, kad 80 proc. represijų buvo daroma dėl skundų, tik 20 proc. pagal nurodymus „iš aukščiau“. Visi žmonės vieni į kitus žiūri kaip į galimus skundikus, visi jaučiasi bet kada galį būti įskųsti, niekas nėra tikras, kad ir pats netaps skundiku. Slaptųjų agentų ir skundų praktika buvo įdiegta ir lageriuose. Tai labai sunkino nuteistųjų, gyvenančių nežmoniškomis sąlygomis, galimybes vienytis ir ginti savo teises. Buvusio rusų disidento žodžiais tariant, dabartinė rusų visuomenė yra kontūzyta Lubiankos.

Totalitarizmo reiškinį būtų nelengva paaiškinti vien politinėmis ar ekonominėmis aplinkybėmis, klasiniais ar rasistiniais motyvais. Bendra nacistiniam ir bolševikiniam totalitarizmams yra tai, kad vienas ir kitas kilo iš Pirmojo pasaulinio karo, nusinešusio milijonus aukų ir pakirtusio pasitikėjimą žmoniškumu, griuvėsių. Juose tuo pačiu metu susikūrė ra-

[105] Кантор В. К. Ценности гражданского общества и личность. – Москва, С. 27.
[106] Arendt H. Totalitarizmo ištakos. – Vilnius: Tyto alba, 2001. P. 335.

dikalios, neapykanta ir panieka asmenybei persunktos ideologijos ir jas atitinkantis žmogaus tipas. Bolševizmas skiepijo negailestingos „klasių kovos“ sąmonę, „pasaulinės komunizmo pergalės“ utopiją, nacizmas propagavo vienos rasės pranašumo prieš kitas, „naujos tvarkos“ mitus. Abiem atvejais diegiama neapykanta – klasinė ar rasinė.

Bolševizmo, kaip ir nacizmo, ideologijos pasižymėjo populizmu, joms buvo imlios kai kurios žmonių grupės, kurios teikė ne tik pasekėjus, bet ir uolius nusikaltimų vykdytojus. Tyrinėtojai teigia, kad nacistinė ideologija sulaukė didžiausio nusivylusių, nerandančių vietos gyvenime, skurstančių, turinčių asmeninių problemų ir jaučiančių nevisavertiškumą žmonių palaikymo. Bolševizmo pasekėjai taip pat dažniausiai buvo skurstantys ir vargstantys, įskaitant ir degraduojančius asmenis. Nuo bolševizmo reikia skirti marksizmą kaip socialinę kapitalizmo teoriją, kuri taip pat orientavosi į dirbančių ir vargstančių žmonių mases. Ją bolševikai, savaip interpretavę, siekė įgyvendinti teroro metodais.

„Varguomenė kaip kenčiančiojo žmogaus bendrija renkasi marksistinę filosofiją ne dėl jos „mokslinio turinio“, kaip tvirtina marksizmo teoretikai, bet dėl žmogiškos nuotaikos – būti kančios dalininke ir kartu pastanga kančios būklei pašalinti“[107], – teigė filosofas Antanas Maceina.

Taigi totalitarizmų atsiradimo šaknys galiausiai nueina į kapitalistei visuomenei būdingus turto ir neturto, prabangos ir skurdo, galios ir bejėgiškumo kontrastus. Verti dėmesio partizano karininko kunigo Justino Lelešiaus-Grafo apmąstymai. Jis kelia klausimą, iš kur Lietuvoje atsirado tiek daug išdavikų, ir atsako taip:

„Iš kur Lietuvoje atsirado tiek daug išgamų, parsidavėlių?

Prieinu išvadą, kad biednuomenės socialinė padėtis mūsų Nepriklausomybės laikais jiems buvo nepakenčiama. Jeigu už pusę lito darbininkas turėjo kirsti žydui per dieną malkas, tuo tarpu jis matė prabangoje skęstančius Kauno ponus. Darbininkas su savo šeima kentė badą, tuo tarpu kita žmonių dalis ruošė ištaigingus balius, kuriuose dažnai keldavo net naktines orgijas. Tą visą matė darbe beskęstantis darbininkas. Jo galvosenoje bujojo neapykanta buržuazijai. Tokių užmirštų ir varge

[107] Maceina A. Filosofijos kilmė ir prasmė. – Roma, 1978. P. 107.

skęstančių šeimų buvo ne viena. Jos būrėsi viena prie kitos vis į didesnius ratelius. Budri bolševikų akis tą didelę bedugnę tarp biednuomenės ir pasiturinčios visuomenės greitai panaudojo savo juodiems darbams. Juos traukė į komunistinius ratelius. Maskva, nors pati skendo neturte, bet tam pinigų negailėjo.“[108]

Vis dėl to būtų neteisinga teroristinį visuomenės „valdymo“ būdą laikyti vien dvidešimtojo amžiaus totalitaristinių režimų išradimu. Kaip žinoma iš istorijos, Prancūzų revoliucijos metu jakobinai vykdė vadinamąjį revoliucinį terorą „revoliucijos priešams“, buvo sukūrę tuo tikslu specialius komitetus, o Rusijoje XVI amžiuje buvo įsteigta *Opričnina*, kurios paskirtis buvo sekti ir represuoti, žudyti ir konfiskuoti caro valdžios priešininkų turtą.

„Neatsitiktinai N. A. Berdiajevas pavadino Ivano Rūsčiojo imperiją pirmąja totalitarine rusų imperija.“[109]

Taigi dvidešimtojo amžiaus politiniai režimai, taikę teroristinius valdymo būdus, turėjo savo istorinių pirmtakų ir Vakarų, ir Rytų Europoje.

Komunizmas yra sudėtingesnis už fašizmą reiškinys, netelpantis į „homo sovieticus“ ar kitokius politologų siūlomų terminų rėmus. Tariamu savo moksliškumu, kapitalizmo negerovių kritika, turtinės nelygybės ir išnaudojimo panaikinimo pažadais komunizmas yra itin klastingas ir pavojingas. Daug ką sako tas faktas, kad komunistinė ideologija savo laiku Vakaruose buvo patraukusi nemažai kairiosios ir liberaliosios pakraipos inteligentų, mačiusių komunistinėje utopijoje tinkamą alternatyvą kapitalizmo neigiamybėms. Tuo mokėjo pasinaudoti komunistinė propaganda, net stalinistinio teroro metais efektyviai mulkinusi naivius Vakarų intelektualus. Dešimtys garsių rašytojų, menininkų, profesorių savo laiku liaupsino ir gynė sovietinę santvarką, žavėjosi Stalinu, tuo tarpu „darbininkų ir valstiečių“ šalyje, milijonai žmonių gulaguose mirė nuo bado ir nepakeliamo vergiško darbo.

Veikė, matyt, ne tik propaganda, bet ir sunkiai paaiškinamas totalitarinių sąjūdžių patrauklumas menininkams avangardistams, nepaisant

[108] Lelešius-Grafas J., Baliukevičius-Dzūkas L. Dienoraščiai. – Kaunas, 1994. P. 109.
[109] Кантор В. К. Ценности гражданского общества и личность. – Москва, 2001. С. 35.

to, kad Hitleris ir Stalinas persekiojo kai kurių pakraipų menininkus. Į tai yra atkreipusi dėmesį H. Arendt, bandžiusi įžvelgti priežastis, dėl kurių galėjo susidaryti intelektualinio elito ir minios sąjunga.[110] Apie analogišką reiškinį Lietuvoje – dalies kairiųjų inteligentų simpatijas bolševizmui kalbėta ankstesniame skyriuje. Negalima nepaminėti, kad komunistinis totalitarizmas yra daug mažiau tyrinėtas negu fašistinis, kuris yra ne tik įvertintas ir pasmerktas, bet ir moksliškai įvairiapusiškai aprašytas. Akademiniai sluoksniai, labai dėmesingi fašistiniam totalitarizmui,

„[...] vis dar nekalba apie komunistinę katastrofą, kuri per 80 metų palietė kone trečdalį žmonijos visuose keturiuose žemynuose.“[111]

Gal dėl to, kad komunizmas žlugo, palyginti neseniai ir kitaip, negu fašizmas? O gal to priežastimi reikėtų laikyti tam tikrą dalies intelektualų dvasinį ryšį su komunistine utopija? Tai atskiro svarstymo tema.

Taikant totalitarizmo terminą sovietinei sistemai apibūdinti ir kartu siekiant didesnio tikslumo, reikia pabrėžti, kad režimas, kaip buvo pastebėta pradžioje, keitėsi liberalėjimo linkme. Reikšmingesni kitimo etapai – „atšilimas“, „sąstingis“ ir „pertvarka“ – režimą taip pakeitė, kad vėlyvojo sovietmečio politika daugelyje sričių tapo sunkiai palyginama su stalinistiniu totalitarizmu. Vis dėlto kaip tik šiuo laikotarpiu buvo suformuoti pagrindiniai sovietinio totalitarizmo principai.

Fizinis ir dvasinis naikinimas

Lietuva XX amžiuje išgyveno dviejų totalitaristinių valstybių – Sovietų Sąjungos ir nacistinės Vokietijos – okupacijas, kurių metais lietuvių tauta buvo naikinama etnine ir pilietine, kultūrine ir ekonomine prasmėmis. Buvo fiziškai naikinamos kai kurios Lietuvos gyventojų grupės.[112] Nacistiniai okupantai ir vietiniai jų talkininkai 1941–1944 metais sušaudė ir badu numarino apie 200 000 žydų, tai sudarė apie 94 procen-

[110] Arendt H. Totalitarizmo ištakos. – Vilnius: Tyto alba, 2001. P. 332.
[111] Juodoji komunizmo knyga. – Vilnius: Vaga, 2002. P. 31–32.
[112] Damušis A. Lietuvos gyventojų aukos ir nuostoliai Antrojo pasaulinio karo ir pokario 1940–1959 metais. – Chicago (IL): Į laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti. Lituanistikos tyrimo ir studijų centras, 1988. P. 18.

tus Lietuvos žydų bendruomenės. Sunaikinta sena ir savitumu pasižymėjusi Lietuvos žydų (litvakų) kultūra. Daugelio lietuvių pastangos rizikuojant savo gyvybe padėti žydams buvo per menkos bent sumažinti žudynių mastą. Koncentracijos stovyklose buvo kalinami ir naikinami lietuvių inteligentai, kunigai, ūkininkai, daugiausia antinacistinio pasipriešinimo dalyvių, kitų tautybių Lietuvos gyventojai. Tai savo prisiminimuose aprašė rašytojas Balys Sruoga („Dievų miškas“) ir kunigas Stasys Yla („Žmonės ir žvėrys Dievų miške“).

Pirmosios ir antrosios sovietinės okupacijos metais buvo planingai naikinama tremiant, žudant, kitaip represuojant veikliausi ir labiausiai išsilavinę tautinio tapatumo savimonės reiškėjai.[113] Nukentėjo visų profesijų žmonės: mokytojai, dvasiškiai, verslininkai, kariškiai, įstaigų vadovai, politinių organizacijų nariai, žurnalistai, profesoriai. Su ypatingu nuoseklumu buvo vykdomas LKP sprendimas likviduoti „buožiją“ kaip klasę, tai yra sunaikinti pažangiausius ūkininkus. Per trumpą laiką buvo suardyta nepriklausomybės metais susidariusi socialinė tautinio tapatumo sandara, sunaikinti jos kūrėjai – ūkinis ir kultūrinis kaimo ir miesto elitas, sutraukyti tradiciškai nusistovėję bendruomeniškumo ryšiai. Istorikas Arvydas Anušauskas, remdamasis archyviniais dokumentais ir liudytojų prisiminimais daro išvadą:

„[...] sovietinis komunistinis Lietuvos gyventojų naikinimas pirmiausia buvo nukreiptas prieš lietuvių tautą kaip vienintelę valstybingumo idėjos puoselėtoją.“[114]

Tauta labiausiai nukentėjo stalinistiniu laikotarpiu, bet naikinimas nesiliovė ir vėliau, represijoms sušvelnėjus, nors keitėsi jų pobūdis. Dauguma ištremtųjų ir nuteistųjų, ištvėrę vergiško darbo, bado ir pažeminimų metus, buvo pradedami išleisti į laisvę, bet faktiškai ir toliau paliekant pusiau beteisiai. Lietuvos komunistinė valdžia pasistengė, kad buvusiems politiniams kaliniams ir tremtiniams nebuvo leidžiama grįžti į Lietuvą, o grįžusiems neleista apsigyventi tėviškėse. Jie nebuvo priimami į darbą, jų vaikams ir giminaičiams trukdyta stoti į aukštąsias mokyklas. Grįžusieji rado jau nebe tą Lietuvą, kurią prisiminė ir apie kurią

[113] Plačiau žr. Anušauskas A. Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais. – Vilnius: Mintis, 1996.
[114] Ten pat. P. 404.

svajojo tremtyje, kaimuose neberado ūkininkų, tik skurstančius kolūkiečius, neberado bendruomenių, tik įbaugintus individus.

Okupacijos staigiai nutraukė atgimusios tautos ūkio ir kultūros raidą, sunaikino jos laimėjimus, sustabdė tapatumo sąmonės modernėjimą. Fizinį žmonių naikinimą nuo pat pirmųjų sovietinės okupacijos dienų lydėjo dvasinis naikinimas, pasireiškęs pirmiausia tam tikros idėjinės pakraipos autoritetingų ir kūrybingų asmenybių trėmimu ir persekiojimu. Tuo neapsiribojant buvo naikinamos ir slopinamos materialios ir idėjinės tautos sąmonės apraiškos. Pirmiausia buvo draudžiama viską, kuo pasižymėjo nepriklausomybės metais brendusi tautinė savimonė – tautinės vienybės idėja, lietuvio kaip savos valstybės piliečio sąmonė, istorinių įvykių, ypač Nepriklausomybės kovų atmintis, vakarietiška kultūros orientacija, katalikybė. Buvo atmetamos ir neigiamos tos moralinės, religinės, kultūrinės vertybės, į kurias buvo orientuojamas tautiškumas, tai įvardijant „buržuaziniu nacionalizmu“, „buržuazine kultūra“, „buržuazine morale“, „keliaklupsčiavimu prieš Vakarus“ ir pan. Naikinti tautos prisikėlimo ir nepriklausomybės paminklai ir simboliai, peržiūrėti bibliotekų ir muziejų fondai, sudarinėti draudžiamų knygų sąrašai, steigti vadinamieji specialieji fondai, į kuriuos patekti buvo galima tik gavus leidimą. Spaudoje, radijuje, knygų leidyboje įvesta griežčiausia cenzūra.

Tikslas buvo vienas – visapusiškai atriboti žmones nuo viso to, kas galėjo būti idėjinė atspara komunistinei ideologijai ir žmonių „perauklėjimui“. Nei mokytojas, nei gydytojas, nei kuris kitas protinį darbą dirbęs žmogus neturėjo pasirinkimo – jeigu norėjo eiti savo pareigas, turėjo besąlygiškai pripažinti komunistinę ideologiją. Kiekvienas Lietuvos gyventojas atsidūrė prieš alternatyvą – likti ištikimam savo įsitikinimams, bet dėl to prarasti galimybę tęsti savo profesinę veiklą, neretai rizikuojant ir savo bei šeimos narių laisve, arba ir toliau dirbti savo darbą, bet tylėti apie savo pažiūras, o tai daugmaž prilygo jų atsisakymui ir galėjo būti vertinama kaip išdavystė. Jokių tarpinių variantų, jokių išlygų. Režimui nepakako to, kad žmogus tyli ir ramiai dirba savo darbą. Visų profesijų specialistai, o ypač geresnieji ir pareigingesnieji, buvo raginami stoti į komunistų partiją, moksleiviai ir studentai be išlygų verčiami stoti į komjaunimą, raginami viešai pasisakyti prieš „buržuazinę ideologiją“ ir „nacionalizmą“, verbuojami į slaptuosius agentus, kitaip morališkai prievartaujami. Kiekvienam tekdavo ne kartą apsispręsti ir ne visada tai būdavo daroma pagal sąžinės balsą.

Tai buvo daugiau tik išorinė, ideologinė dvasinės prievartos pusė. Žmonės greitai išmoko išsisukinėti, apsimetinėti, užsisklęsti savyje – prabilo natūralus savisaugos instinktas. Totalitarinė dvasinė prievarta siekė daug giliau – suvaržyti savarankišką mąstyseną apskritai, nuslopinti valią ir iniciatyvą, sugniuždyti asmens orumą ir savigarbą, kitaip tariant, naikinti tai, kas sudaro žmogaus, kaip laisvos ir moralinę atsakomybę jaučiančios asmenybės, branduolį. Tokią asmenybę turėjo pakeisti „naujasis“ žmogus, tai yra indoktrinuotas ir lengvai manipuliuojamas individas, mąstantis ir vertinantis pagal ideologinius stereotipus. Vienas iš tokio „perauklėjimo“ būdų buvo, kaip jau minėta, visuotinio sekimo ir skundimo atmosfera, kurioje niekas, įskaitant ir pačius represijų vykdytojus, nesijautė saugus.

Bet ir toks individas buvo nuvertintas, įstaigose, įmonėse, mokyklose pabrėžtas kolektyvo pirmumas, nors kolektyvai taip pat nebuvo savarankiški, jais buvo manipuliuojama, jie buvo atidžiai stebimi iš vidaus ir išorės. Kolektyvizmo principas buvo tik papildomas individo kontrolės būdas. Ekonominė individo nuvertinimo priemonė buvo, kaip jau minėta, privačios nuosavybės nusavinimas, visus sulyginant skurdo ir beteisiškumo pagrindu.

Dvasinis genocidas yra ne tik žmogaus kaip asmenybės, bet ir tautos, kaip pilietinės visuomenės, naikinimas paverčiant ją atomizuota ir beveide individų mase. Fiziškai tauta buvo naikinama laikantis tam tikrų socialinių ir politinių „kriterijų“ – represuojami „išnaudotojai“ ir pan., o ideologinės dvasinio naikinimo priemonės buvo taikomos visapusiškai.

Materializmas ir ateizmas

Manipuliavimo protais priemonė buvo sovietiniams piliečiams privaloma oficialioji materialistinė pasaulėžiūra. Filosofinė jos išraiška buvo sudogmintas ir sovietinei tikrovei adaptuotas marksizmas, kurio esminė dalis buvo vienpusiškas deterministinis visuomenės ir kultūros raidos aiškinimas. Visaip propaguojama, stropiai sergstint protus nuo bet kokių alternatyvių („idealistinių“, „buržuazinių“) idėjinių įtakų, ši pasaulėžiūra ilgainiui „nusėdo“ daugelio žmonių sąmonėje, nes, kaip teigė Nobelio premijos laureatas poetas Czeslawas Miloszas:

„[...] visais laikais egzistavo poreikis supaprastintos pasaulėžiūros, kurią būtų galima sutalpinti į katekizmą ar populiarią brošiūrėlę.“[115]

Išskirtinė marksistinės pasaulėžiūros dalis buvo „mokslinis“ ateizmas. Pakelti į savotiškos valstybinės religijos rangą ir diegiami nuo pat vaikų darželio materializmas ir ateizmas turėjo auklėti žmogų, atsikračiusį „religinių prietarų“ ir išpažįstantį materialistinę pasaulėžiūrą kaip mokslišką ir vienintelę teisingą. Moksliškumo sąvoka ideologinės propagandos sumetimais buvo itin aktyviai eksploatuojama, kartu pateikiant ideologizuotą mokslo raidos viziją. Organizuotas platus ateizmą ir mokslo žinias populiarinančių paskaitų tinklas, sistemingai rengtos ateizmo konferencijos, mokyklose steigti rateliai. Tam tarnavo „Žinijos“ draugijos veikla – visa tai darė poveikį žmonių, ypač jaunimo, mąstysenai.

Būtų klaidinga galvoti, kad ateizmo propagavimas buvo laisvamanybės tradicijas tęsianti šviečiamojo pobūdžio veikla. Paprasta laisvamanybė režimo ideologų netenkino. Siekta daugiau – sunaikinti religiją kaip išskirtinį dvasinį reiškinį, o svarbiausia – sunaikinti Bažnyčią. Nors ir nebuvo nueita taip toli, kaip, pavyzdžiui, komunistų valdomoje Albanijoje, kur buvo sunaikinti visų konfesijų maldos namai ir dvasininkai, vis dėlto buvo naudojamas ištisas represinių priemonių arsenalas, nukreiptas prieš Bažnyčią, tikinčiųjų bendruomenes ir pavienius tikinčiuosius. Inteligentai, tarnautojai rizikuodavo sulaukti didelių nemalonumų, jeigu paaiškėdavo, kad lanko Bažnyčią, krikštija vaikus, su bažnytinėmis apeigomis tuokiasi, laidoja artimuosius. Mokytojai būdavo įpareigojami prižiūrėti, kad vaikai nevaikščiotų į bažnyčias, nelankytų šventų mišių. Bažnyčios buvo uždarinėjamos, kai kurios paverstos muziejais (Vilniuje, uždarytoje Šv. Kazimiero bažnyčioje 1961 m. įsteigtas Ateizmo muziejus, Šv. Jonų bažnyčioje – Mokslo muziejus ir pan.), varžoma likusiųjų religinio pobūdžio veikla, siekiant ją kontroliuoti ir manipuliuoti. Panašiai elgtasi ir su kitų konfesijų išpažinėjais. Ypatingų represijų imtasi prieš katalikų dvasininkus. Tam tikra prasme buvo tęsiama carinės Rusijos vykdyta antikatalikiška veikla. Nesitenkinant išviršiniu spaudimu, Bažnyčią stengtasi griauti iš vidaus, infiltruojant į tikinčiųjų bendruomenes agentus, bandant užverbuoti kunigus.

[115] Milosz Cz. Gimtoji Europa. – Vilnius: Regnum fondas, 2003. P. 109.

Antireliginė akcija buvo kreipiama ir į kultūrą – grožinę literatūrą, tapybą ir kitas meno šakas, menininkų darbą atidžiai stebint, ar jų kūriniuose neatsispindi krikščionybės idėjos ir simboliai. Akivaizdus atvejis – nugriautos ant Vilniaus Arkikatedros Bazilikos stovėjusios šventųjų skulptūros. Iš bibliotekų ir muziejų buvo išimama, naikinama arba suslepiama specialiuosiuose fonduose ne tik konfesinė, bet ir kitokia literatūra religine tematika. Iš kultūros diskurso nyko tokios sąvokos kaip „Dievas“, „malda“, „siela“, „nuodėmė“, „atgaila“, „atpirkimas“, „išganymas“, išreiškiančios krikščioniškąją žmogaus būties sampratą.

Ateistinės pasaulėžiūros skiepijimas slopino idealiąją žmonių elgesio motyvaciją apskritai, iš žmonių sąmonės buvo ištrinamos tokios moralinės paskatos kaip gailestingumas, atleidimas, susitaikymas, artimo meilė. Ateizmas buvo perdėm negatyvistinė ideologinė doktrina, kurios paskirtis – įrodinėti ir įtikinėti, kad „Dievo nėra“, kad religija yra „liaudies opijus“, o bažnyčia – „išnaudojimo įrankis“. Tai buvo tąsa tos funkcijos, kurią pasaulėžiūros srityje turėjo atlikti materializmas, prisiskiriantis sau teisę mokslo vardu neigti dvasinę tikrovę kaip substancinį pradą, neigti idealizmą kaip pasaulėžiūrą.[116]

Daug ką sako tai, kad ateistinėje propagandoje nebuvo tenkinamasi argumentuojamais teiginiais, bet buvo stengtasi įdiegti žmonėms neapykantą Bažnyčiai, kunigams, tikintiesiems. Komunistų partijos nutarimuose, raginančiuose be paliovos stiprinti ateistinę propagandą, būdavo pabrėžiama, kad ateizmas, kaip ir materializmas, turi būti karingas, kartu reiškiant nepasitenkinimą dėl to, kad inteligentija yra „tik abejinga“ religijai, bet nėra jai priešiška, nėra nusiteikusi jos neapkęsti ir su ja „kovoti“.

Atkaklus religijos neigimas ir įnirtingas Bažnyčios persekiojimas sunkiai paaiškinami vien politiniais motyvais. Ar totalitarizmas ir religija iš principo neigia vienas kitą – svarstytinas klausimas. Totalitaristinė politinė valdžia gali dažniausiai nesikišti į religijos dalykus arba stengtis panaudoti religiją savo tikslams. Šių dienų realybė yra religinis totalitarizmas islamiškojo fundamentalizmo pavidalu. Bolševikai nesitenkino politiniu žmonių pavergimu, jie siekė daug daugiau – paneigti dvasišką pradą žmoguje, kartu ir nelygstamą asmens vertę, ką pabrėžia krikščionybė, taip suardant giliąją asmenybės integraciją ir palaužiant jos dvasi-

[116] Vytėnas P. Materialistinis nužmoginimas // Tėviškės žiburiai, 1986. Nr. 16, 17, 18, 19, 20.

nį atsparumą. Tikintis į Dievą žmogus yra dvasiškai tvirtesnis ir laisvesnis, todėl ir mažiau priklausomas nuo politinių institucijų. Tai buvo visiškai nepriimtina sovietinei valdžiai, siekusiai totalaus piliečių paklusnumo, todėl Bažnyčia komunistinei pasaulėžiūrai buvo itin pavojingas varžovas. Sovietinis „naujasis“ žmogus turėjo būti toks individas, kuris tenkinasi elementariais kūniškais poreikiais, valstybine ideologija bei ideologizuota kultūra ir kurio sąmonėje nėra tokių „kertelių“, kurių nepasiektų valdžios kontrolė. Neveltui įžvalgesni politologai teigia, kad vienas iš komunizmo žlugimo veiksnių buvo tvirta moralinė popiežiaus Jono-Pauliaus II laikysena, įkvėpusi komunistų valdomų šalių tikintiesiems drąsos ir pasitikėjimo.

Sovietiniai ideologai taip pat puikiai suprato, kad religija yra itin svarbus tautinio tapatumo savimonę palaikantis veiksnys, kad visur Europoje tautiškumas formavosi vienokios ar kitokios religijos kontekste, ateizuoti žmonės mažiau atsparūs sovietizacijai ir rusifikacijai, todėl ateistinė propaganda skleista per glaudų sąryšį su „buržuazinio nacionalizmo“ kritika ir „proletarinio internacionalizmo“ skiepijimu.

Galima pagrįstai konstatuoti, kad ateistinė propaganda, kuriai buvo pajungta mokykla, spauda, radijas, televizija, Lietuvoje nebuvo per daug veiksminga. Ji beveik neturėjo poveikio kaime, kur dauguma žmonių kaip ir anksčiau buvo praktikuojantys katalikai. Vis dėlto be perstojo penkiasdešimt metų vesta propaganda veikė žmonių sąmonę – daugelis nureligėjo, tiksliau pasakius, padarinių turėjo tai, kad Bažnyčia buvo izoliuota nuo viešojo gyvenimo ir tik labai ribotai galėjo dirbti savo religinio pobūdžio darbą. Inteligentai, vidurinių ir aukštųjų mokyklų jaunimas į ateistinius renginius žiūrėjo atsainiai, dažnai su ironija ir pašaipa, bet tuo pat metu nedaug ką teisinga galėjo išgirsti apie krikščionybę, Bažnyčios ir dvasininkijos misiją. Tai ugdė religinį abejingumą. Jau kiek vėliau, vadinamųjų atšilimo ir sąstingio laikotarpiais, universitetuose atsirasdavo dėstytojų, kurie sugebėdavo ateizmo intencijas „neutralizuoti“, paskaitas paversdami savotišku religijotyrinio pobūdžio švietimu ir net karingojo ateizmo kritika.

Reikia pasakyti, kad prievartinę ateizaciją netiesiogiai palaikė savaiminis dabartinio krikščioniškojo pasaulio sekuliarėjimas, gerokai keičiantis žmonių vertybines orientacijas ir gyvenimo įprasminimo būdus. Nors sekuliarizmas ir politizuota ateizacija yra skirtingos kilmės dalykai, kai kuriais aspektais jų poveikis žmonėms sutapo. Ir vienas, ir kitas nusakralino pasaulį, matė jį tik kaip ištisai materialią tikrovę, teigė

religiją esant socialinės kultūrinės kilmės reiškiniu, propagavo vienokias ar kitokias socialines utopijas. Tarp jaunesnių žmonių įsitvirtino tokie sekuliarizuotos mąstysenos bruožai, kaip religinis indiferentizmas, moralinis reliatyvizmas, vartotojiškumas, pragmatizmas, hedonizmas.

Nureligėjimas paveikė ir tuos žmones, kurie nepriėmė ateistinės propagandos ir net palaikė Bažnyčią, bet daugiau dėl politinių motyvų, kaip vienintelę instituciją, nepavaldžią valstybei, taip reikšdami savo opozicinę nuostatą. Ne tik valstybinis ateizmas, bet ir kultūrinio pobūdžio veiksniai lėmė, kad daugeliui žmonių prarado religinio įprasminimo poreikį net tokios egzistencinės realijos kaip mirtis, kančia, nelaimė. Persekiojama Bažnyčia neturėjo galimybės atsiliepti į sekuliarizacijos iššūkius, negalėjo pradėti su sekuliarėjančiu pasauliu dialogą, kaip tai vyko atvirose demokratiškose šalyse.

Esant tokioms aplinkybėms gausėjo žmonių, kurių gyvenimo orientacija ribojosi tuo, kas jutimiška, medžiagiška, daiktiška, kuriems mažai ką reiškė ar nieko nereiškė idealieji motyvai. Tokią orientaciją palaikė ir gyvenimo sunkumai, nesibaigiantys buities reikmenų trūkumai. Tai skatino daiktų kultą, stūmė žmones į plačiai praktikuojamą ir valdžios beveik toleruojamą vogimą. Daug kam pagrindiniu gyvenimo orientyru tapo daugiau ar mažiau įsisąmonintas požiūris, kad neturi prasmės viskas, kas nėra medžiaginė gerovė, patogumas ir malonumai, nes reali yra tik „amžinai judanti materija“, nėra nieko aukštesnio ir švento. Hedonistinė nuostata, neatsveriama aukštesnės elgesio motyvacijos, buvo viena iš sparčiai plitusio alkoholizmo priežasčių, nes į šią ydą žmones stūmė ne tik jų pačių dvasinė tuštuma, bet ir savaip suprantamas malonumų troškimas.

Aštuntajame dešimtmetyje pradėta suvokti ir viešai pripažinti, kad ne tik kultūroje, bet ir visame gyvenime labai trūksta kažko aukštesnio, įprasminančio ir užpildančio. Tas „kažkas“ buvo įvardijamas kaip dvasingumas, manant, jog tai galėtų būti atsvara buitiniam materializmui ir daiktų kultui, o tai savo ruožtu buvo įvardijama kaip miesčioniškumas. Taip buvo netiesiogiai pripažįstama, kad materialistinė pasaulėžiūra, paneigusi dvasinį būties pradą, patiria krizę. Apie dvasingumo stoką prabilta rašytojų susirinkimuose, literatūros kritikų straipsniuose, etikų seminaruose, net komjaunimo konferencijose. Bandyta, nors ne labai sėkmingai, diskutuoti ir aiškintis, kas yra dvasingumas, kaip jį suderinti su materialistine pasaulėžiūra, kaip atgauti tai, kas prarasta. Požiūriai smarkiai skyrėsi. Vieniems atrodė, kad dvasingumas – tai gilūs jausmai,

kitiems – išmintis, tretiems vaizduotė, dar kitiems – rytietiška kontempliacija ar net kažkokia „materialistinė mistika“. Vieni buvo linkę ieškoti dvasingumo mene, kiti – moralėje, treti – gamtoje, tik nebuvo kalbama, kad dvasingumo šaltinis yra sąžinė, ištikimybė teisingumui ir tiesai. Negalėjo būti kalbama apie krikščionybę kaip dvasingumo šaltinį, todėl visi bandymai gaivinti dvasingumą buvo tik bevaisės dvasingumo imitacijos. Tuo tarpu tikrasis dvasingumas nebuvo pasitraukęs iš gyvenimo, buvo tik išstumtas iš viešosios aplinkos, telkėsi siauruose inteligentų rateliuose, šeimose, Bažnyčioje, taip pat anapus oficialiojo gyvenimo, ten, kur iki pat Atgimimo slapta darbavosi disidentai, pogrindžio literatūros leidėjai ir platintojai.

Lygiava

Tautos dvasią slopino ir visuomenės uždarumas, gyvenimo reglamentavimas, asmeninės savirealizacijos galimybių stoka, socialinė lygiava. Kolūkietis ir darbininkas, tarnautojas ir inteligentas žinojo savo galimybių ribas. Ryškesnė individuali saviraiška, originalumas, išsiskyrimas iš aplinkos, taip pat ir materialinės gerovės požiūriu, nesiderino su oficialiai deklaruojama „lygybe“ ir buvo sunkiai toleruojami. Kuo nors išsiskirti buvo netgi nesaugu. Tiesa, tuo pat metu klestėjo vadinamoji šešėlinė ekonomika su pogrindiniais turtuoliais, kurių gerovės šaltinis buvo valstybinės nuosavybės grobstymas ir korupcija, į kurią buvo įsitraukę ir nomenklatūros sluoksniai. Daugumos žmonių galimybių ribos galėjo būti apibūdinamos maždaug taip: nereikalaujantis didesnių pastangų darbas ir kuklus atlyginimas, kuklus butas, keletą metų stovėjus eilėje jam gauti, kolektyvinis sodas, taip pat palaukus eilėje, ir, kaip prabangos dalykas lengvoji mašina, valdžios malone gavus „paskyrą“, ir finalas – kukli pensija senatvėje. Įprastinis kasdienybės atributas – stovėjimas eilėse prie maisto produktų.

Taigi gyvenimo galimybės buvo minimalios, bet beveik garantuotos, socialinis saugumas daugeliui žmonių nekėlė rūpesčio, žinoma, jeigu esi lojalus valdžiai. Nomenklatūra, taip pat dalis mokslinio ir kūrybinio elito galėjo sau leisti daugiau, retkarčiais net išvykti į užsienį, bet tik įrodžius, kad esi „politiškai raštingas“ ir „moraliai atsparus“, o eilinis pilietis išvykti į užsienį, ypač į „kapitalistinį pasaulį“, ten pasidairyti ir palyginti, neturėjo jokių galimybių. Akiračio ribotumas buvo savotiškas

politinio lojalumo bruožas, pasaulio nematęs žmogus lengviau patiki propaganda, o tai valdžiai itin rūpėjo, todėl ir pasiekus palyginti aukštesnę materialinę gerovę, kas paprastai būdavo įmanoma tik „šešėliniais“ būdais, nekilo žmonių gyvenimo kokybė, nes žmogus negalėjo atvirai naudotis savo turtu, buvo apribota jo iniciatyva, be to, niekas nebuvo tikras, kad vieną dieną nebus „demaskuotas“ ir apkaltintas.

Dėl to dažnas individas jautėsi atsidūręs savotiškai prieštaringoje situacijoje: išoriškai varginamas buitinių sunkumų, jis tuo pat metu jautė vidinį neužimtumą, nuobodulį ir nepasitenkinimą, nes negalėjo produktyviai realizuoti savo jėgų, gerinti savo materialinės padėties. Tokia prieštaringa savijauta ilgainiui slopino asmenybės savarankiškumą ir veiklumą, juo labiau kad oficialioji propaganda be paliovos tvirtino, kad partija ir vyriausybė dieną ir naktį rūpinasi darbo žmonių gerove. Taip buvo leidžiama suprasti, kad lojaliam piliečiui nedera rodyti iniciatyvos, o tik laukti ir tenkintis tuo, ką pasiūlo valdžia. Pageidautinas tik „komandinis“ aktyvumas, atsiliepiant į valdžios skelbiamas pilietines akcijas, o savaimingumas – nepageidaujamas ir varžomas. Formavosi „sovietinis žmogus“, manantis, kad jo gyvenimo gerove rūpinasi ir privalo rūpintis valstybė, visuomenė, kolektyvas, bet ne jis pats, nors pats ir norėdamas nedaug ką galėjo padaryti.

Priklausomybė nuo valdžios, varžymai ir gyvenimo sunkumai darė savo. Net ir suprantant ideologijos melą ir neprarandant kritiško proto, buvo sunku rasti, kuo tą melą atsverti, nes nebuvo galimybių išgirsti objektyvesnių vertinimų, nebuvo su kuo palyginti. Esant tokiai dirbtinio neveiklumo būklei negalėjo būti ugdomos tokios individo savybės kaip savarankiškumas, veiklumas, iniciatyvumas, atsakomybė, be kurių sunkiai tegalima išgyventi dabar, laisvos rinkos visuomenėje. Klasinės neapykantos ir aklo pasitikėjimo valdžia propagavimo neįmanoma suderinti su konstruktyvia asmenybės saviraiška ir aukštesnėmis vertybinėmis paskatomis.[117]

[117] „Visi mėginimai pakeisti religinį tikėjimą ir patriotizmą klasinės neapykantos instinktais, materialinės gerovės ir kraštutiniu atveju asmeninės valdžios troškimu, atvedė ne į didvyriškumą ir pasiaukojimą, bet į bailaus įtūžio ir begėdiško grobimo veiksmus“. Изгоев А. Подопытный народ // Новое время, 1990. No. 44. С. 41.

Rusinimas

Sovietų Sąjungoje tautiškumas buvo oficialiai pripažįstamas, tautybė įrašoma į asmens dokumentus, šalyje išskirti nacionaliniai teritoriniai vienetai: sąjunginės ir autonominės respublikos, nacionalinės sritys ir apygardos, tautos turėjo didesnę ar mažesnę kultūrinę autonomiją. Tačiau tai nedaug ką sakė apie tikrąją tautų padėtį. Destruktyvų poveikį tautiniam sąmoningumui darė sovietinė tautų maišymo politika, vykdoma tai „klasinių priešų“ likvidavimo pretekstu, tai „liaudies ūkio“ plėtros motyvais, tai dangstant tautų draugystės ir internacionalizmo ugdymo lozungais. Stalinistiniu laikotarpiu ištisos tautos buvo deportuojamos iš jų etninių tėvynių, taip pratęsiant Rusijoje nuo senų laikų praktikuotą užimtų teritorijų gyventojų iškeldinimą iš gimtųjų vietų. Tai lietuviai patyrė ne tik per pirmąją ir antrąją sovietines okupacijas, bet ir carinės Rusijos priespaudos laikais, kai po sukilimų būdavo ištremiami ištisi kaimai. Vėliau, vadinamaisiais „atšilimo“ ir „sąstingio“ metais buvo plačiai vykdomas industrinis kolonializmas, respublikose statant milžiniškas įmones, kartu kaip darbo jėgą atkeliant rusakalbius gyventojus iš įvairių Sovietų Sąjungos vietovių. Tautų maišymo tikslui tarnavo ir vadinamas visasąjunginis jaunų specialistų skirstymas, darbininkų verbavimas „didžiosioms statyboms“, tarnyba sovietinėje armijoje ir pan. Prieraišumas gimtajam kraštui ir jo tradicijoms vertinti kaip ribotas „vietininkiškumas“, jam supriešinant šalies platybių romantiką. Tai išreiškė ir propagandinės dainos žodžiai: „mano adresas ne namas ir ne gatvė, mano adresas – Sovietų Sąjunga“.

Ir propagandos, ir prievartos bei kitokiais būdais vykdomo tautų maišymo tikslas buvo formuoti daugiatautę, tiksliau, betautę visuomenę, sudarytą iš pamiršusių savo etninę kilmę ir kultūrines šaknis individų, tai yra iš sovietinių kosmopolitų, nors kosmopolitizmas kaip reiškinys buvo smerkiamas. Daugiatautiškumas nebuvo tolygus daugiakultūriškumui, pastarąjį suprantant kaip kultūrinių individualybių įvairovę, kaip yra demokratiškose daugiatautėse šalyse. Visų Sovietų Sąjungoje gyvenančių tautų kultūros privalėjo nenukrypstamai laikytis materialistinės ateistinės pasaulėžiūros, marksistinio istorijos aiškinimo ir kitų ideologinių stereotipų. Vienas iš jų buvo rusų tautos – „vyresniojo brolio“ – istorinio vaidmens ir kultūrinio pranašumo pripažinimas, ypatingą reikšmę teikiant rusų kalbai.

Vadovaujantis šiais stereotipais, respublikose ribotas vietinių tautinių kalbų vartojimas, varžyta kultūrinė raiška, perrašinėjama jų istorija. Daugiatautė visuomenė, sovietinių ideologų supratimu, turėjo būti rusiškai kalbanti visuomenė, internacionalizmo propagavimas tarnavo rusifikacijai, paprasčiau tariant, buvo ne kas kita, kaip ideologinė rusifikacijos priedanga. Internacionalistu dažniausiai laikytas rusiškai kalbantis kitos tautos individas, į kalbančiuosius „savo kalbomis“ žiūrėta kaip į įtartinus nacionalistus ir pan. Rusifikacija buvo sudėtinis sovietinio žmogaus formavimo aspektas, atitrauktas ir atitrūkęs nuo gimtųjų kultūrinių šaknų individas buvo ne toks atsparus valstybinei propagandai, lengviau priėmė oficialųjį melą.

Rusų kalba, brukama per spaudą, radiją, kiną, mokyklas, laikyta kaip „visiems suprantama“ tautų bendravimo priemonė, kaip „didžiosios rusų tautos kalba“, buvo įtvirtinta daugelyje viešojo gyvenimo sričių ir praktiškai virto valstybine kalba, nors oficialiai tai nebuvo skelbiama. Lietuvių kalba buvo visiškai išstumta iš geležinkelio, oro uosto, daugelio įmonių ir įstaigų, kuriose per pasitarimus ir susirinkimus buvo kalbama rusiškai. Rusų kalba buvo brukama į mokslo ir švietimo sistemą. Mokslo akademijoje ir kitose mokslo įstaigose svarbiausi dokumentai rašyti rusiškai. Paskutinį dešimtmetį tik šia kalba galėjo būti rašomos arba turėjo būti į ją verčiamos disertacijos, net ir lituanistine tematika. Mokyklose sustiprintas rusų kalbos mokymas, rusų kalbos mokytojams pradėti mokėti priedai prie atlyginimų.

Lietuvių kalba atsidūrė silpnesniosios padėtyje, buvo pamažu stumiama iš viešojo gyvenimo, likdama humanitarinės kultūros, privataus ir šeimos bendravimo priemone. Tautiškai mišriuose žmonių susibūrimuose dažniausiai vyravo rusų kalba, dauguma lietuvių gerai kalbėjo rusiškai, tapo dvikalbiai, į lietuvių kalbą skverbėsi rusicizmai. Daugelis rusų imigrantų, ypač užimantys įmonių vadovų pareigas, Lietuvoje jautėsi ir elgėsi kaip užkariautojai, atvirai ignoravo ir niekino lietuvių kalbą, reikalaudavo kalbėti „visiems suprantama“ arba tiesiog „žmoniška kalba“.

Kalbinė rusifikacija ėjo kartu su kultūrine. Lietuviška spauda, grožinės bei mokslinės literatūros leidyba lietuvių kalba buvo ribojama, leidybiniai planai turėdavo būti aprobuoti Maskvoje, pažintis su pasauline kultūra, o taip pat ir lietuvių kultūros išėjimas į pasaulį, buvo įmanomi pagrindinai tik per rusų kalbą. Mokykliniuose vadovėliuose Lietuvos istorija buvo nušviečiama tendencingai, kaip Rusijos istorijos dalis, nei-

giamai vertinant viską, kas bylojo apie lietuviško valstybingumo tradiciją. Buvo numatytas, bet nespėtas įgyvendinti lietuviškų mokyklų rusinimas, atskirus dalykus dėstant rusiškai. Visais frontais vykdytas rusiškas kultūrinis kolonializmas. Kalbos ir kultūros požiūriais tauta pamažu rusėjo, buvo artėjama prie pavojingos dvikalbystės ribos. Geras rusų kalbos mokėjimas, nemokant Vakarų tautų kalbų, buvo vienas iš sovietizuotos sąmonės bruožų.

Ypač nepalanki lietuvių kalbai padėtis klostėsi pietryčių Lietuvoje. Čia vykdytas ne tik rusinimas, bet ir valdžios palaikomas lenkinimas, lietuviškumas buvo tiesiog slopinamas:

„Lietuviai buvo priversti savo vaikus leisti į nelietuviškas mokyklas, jautėsi lyg gyveną ne Lietuvoje. Ten, kur dar išliko lietuviškos klasės, lietuvybė buvo visaip persekiojama. Mokytojas, panorėjęs organizuoti kokį renginį lietuviškai, tuoj būdavo apšaukiamas „nacionalistu“ ar „sovietinės santvarkos priešu“.... Neapykanta lietuvių kalbai buvo tokia stipri, jog susirinkime ėmus kalbėti lietuviškai, visi atsistoja ir išeina.“[118]

Rusifikacijos, kaip ir kitų dvasinės prievartos būdų tikslas buvo ištrinti iš žmonių sąmonės tai, kuo pasižymėjo nepriklausomoje Lietuvoje susiformavusi tautinė savimonė ir įdiegti sovietinio tapatumo savimonę. Konkrečiau kalbant, tai reiškė pastangas vietoje lietuviškos pilietinės sąmonės įdiegti sovietinio piliečio sąmonę; tautos istoriją vertinti kaip klasių kovos istoriją, tautines vertybes ir tautinę ištikimybę pakeisti internacionalistiniu kosmopolitizmu ir sovietiniu patriotizmu, religinį gyvenimo įprasminimą – ateistine pasaulėžiūra. Iš lietuviškojo tautinio tapatumo turėjo likti, geriausiu atveju, tik išviršinė folklorinė atributika.

Pasiekti šių tikslų iki galo nepavyko, bet keletą dešimtmečių nenukrypstamai vykdyta sovietizacija daugumos Lietuvos žmonių sąmonėje paliko žymių pėdsakų. Didesnio ar mažesnio sovietizacijos poveikio sunkiai pavyko išvengti net ir tiems, kurie buvo prieš ją nusistatę, nes visi gyveno vienodomis – idėjinės ir kultūrinės izoliacijos, komandinės ekonomikos, rusifikacijos – sąlygomis. Mažai kas iš lietuvių virto rusakalbiais internacionalistais, bet daug kas „nulietuvėjo“, tapo abejingi

[118] Zinkevičius Z. Rytų Lietuva praeityje ir dabar. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993. P. 251.

tautinėms vertybėms, o kai kas virto „lietuviakalbiais rusais“. Buvo artėjama prie pavojingos tautinio abejingumo ribos. Nedaug kas tapo ištikimais okupacinės valstybės piliečiais, bet daug kas prarado pilietiškumo apskritai sąmonę, todėl dabar sunkiai suvokia, ką reiškia būti savos valstybės piliečiu. Mažai kas tapo įsitikinusiu materialistu, juo labiau karingu ateistu, bet daugelis nukrikščionėjo, tapo religiniais indiferentais, buitiniais materialistais. Dauguma nepriėmė sovietinio propagandinio melo, bet vis dėlto prarado gebėjimą nuo jo skirti ir vertinti tiesą. Dauguma išsaugojo savo asmeninį orumą ir savarankiškumą, bet prarado veiklumą, iniciatyvą, asmeninę atsakomybę. Tai bruožai, kurie apibūdino „socialistinės nacijos“ atstovus.

PASIPRIEŠINIMAS

Į okupacijos iššūkius lietuviai atsakė pasipriešinimu, antrosios sovietinės okupacijos metais virtusiu intensyvia partizanų kova, kuri iš pradžių buvo daugiau stichiška ir padrika, bet neilgai trukus įgavo organizuotą ir tikslingą pobūdį. Priešintis skatino nuo pirmųjų okupacijos dienų prasidėjusios represijos: suėmimai, kankinimai ir žudymai, trėmimai, persekiojimai, brutalus elementarių žmogaus teisių nepaisymas. Kartu ryškėjo ir svarbiausias priešinimosi motyvas – siekti atgauti laisvę, nepriklausomybę. Kaip tik šis siekis įkvėpė 1941 metų birželio sukilimą, kurio metu buvo paskelbta, kad atkuriama Lietuvos valstybės nepriklausomybė, sudaryta ir pradėjo dirbti Lietuvos laikinoji vyriausybė, kuriai tęsti darbą neleido nacių okupacija. Per visą jos laikotarpį valstybės atkūrimo viltis puoselėjo antinacinio pasipriešinimo dalyviai, ta viltis skatino jaunimą gausiai stoti į Vietinę rinktinę 1944 metais, tikintis atkurti Lietuvos kariuomenę ir gintis nuo antrosios sovietinės okupacijos.

Partizanų judėjimas prasidėjo nuo pat pirmųjų antrosios sovietinės okupacijos dienų, apėmė visą Lietuvą ir truko aštuonetą metų (1944–1952). Jame ypač veržliai pasireiškė nepriklausomybės metais brendęs tautinis valstybinis sąmoningumas, rodantis, kad valstybės idėja buvo tvirtai įaugusi į daugelio lietuvių sąmonę. Valstybinis mąstymas nebuvo svetimas ir paprastiems kaimo žmonėms. Partizanų spaudoje ir dokumentuose buvo aiškiai nusakytas galutinis kovos tikslas – išvaduoti Lietuvą ir atkurti nepriklausomą, demokratiškai besitvarkančią valstybę. 1949 m. vasario mėn. įvykusiame Lietuvos partizanų vadų pasitarime priimtoje Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos deklaracijoje buvo pažymėta:

[...] „sąjūdžio tikslas yra atstatyti laisvą, nepriklausomą, demokratinę Lietuvos Respubliką.“[119]

[119] Vaitiekaitis A. Valstybės vizija pasipriešinimo dokumentuose ir spaudoje / Laisvės kovų archyvas, 16. – Kaunas, 1996. P. 166.

Nepriklausomybės atgavimas buvo suprantamas ne kaip grįžimas prie to, kokia buvo prieškario Lietuvos Respublika: suvokti neigiami tuometinės visuomenės reiškiniai ir galvojama, kaip išsivadavus jų išvengti. Kūrėsi ir tikslesnė būsimos valstybės santvarkos bei socialinių reformų, taip pat sienų, užsienio politikos samprata. Partizanai per nepriklausomybės dvidešimtmetį buvo sutvirtėjusio lietuviškojo pilietinio tapatumo reiškėjai, pagrindinis jų rėmėjas – patriotiškai nusiteikęs Lietuvos kaimas.

Dabartinė istoriografinė refleksija kelia klausimą, kiek tikslingas buvo keletą metų trukęs, tūkstančius gyvybių kainavęs organizuotas ginkluotas priešinimasis. Tai svarstydami, turime atsižvelgti į esminį skirtumą – vienas dalykas vertinti tuometinius įvykius dabar, praėjus pusei amžiaus, žinant tų kovų baigtį ir tai, kas vyko po to, ir visai kitas dalykas vertinti gyvenant pačiame tų įvykių sūkuryje ar juose dalyvaujant, siekiant savo veiksmais paveikti ateitį.

Partizanai nebuvo naivūs, nesitikėjo įveikti priešą savo jėgomis, bet vylėsi, kad demokratiškos Vakarų šalys pagaliau susivoks ir ras būdų priversti sovietus pasitraukti iš Lietuvos, arba įvyks Vakarų ir Sovietų Sąjungos konfliktas, kuriuo bus galima tinkamai pasinaudoti, todėl tam reikėjo ruoštis, rodyti pasauliui savo ryžtą išsivaduoti. Buvo neaišku, kaip, nugalėjus nacistinę Vokietiją ir pasibaigus karui, plėtosis tarptautinė situacija, o kasdieninė tikrovė buvo tokia, kad ir paprasčiausias „sveikas protas“ sakė: „šitaip negali ilgai tęstis“. Įtaigus buvo nepriklausomybės kovų prisiminimas – tada valstybė atkurta pasinaudojus Pirmojo pasaulinio karo padariniais ir tautai parodžius politinę valią.

Partizano, kaip ir pogrindininko veikėjo, kelias buvo pasirenkamas laisvai, nors kai kas nuėjo į mišką verčiamas aplinkybių, nes „nebuvo kur dėtis“. Ir taip atsitikdavo dažniausiai dėl vienaip ar kitaip parodyto nelojalumo okupacinei administracijai, pavyzdžiui, dėl nenoro atlikti sovietinę karo tarnybą. Dauguma jaunuolių galėjo prisitaikyti, tęsti mokslą ir legaliai gyventi, nebūtinai kolaboruojant, tačiau rinkosi kovotojo kelią.

„Kuopa turėjo sunkumų su dideliu partizanų skaičiumi. Tai itin atsiliepė žiemos metu. Į partizanų eiles dėl bolševikinio persekiojimo ir teroro nuolat veržėsi nauji gyventojai. Ypatingai smarkiai į miškus pradėjo bėgti gimnazijų ir universitetų auklėtiniai. Į šią kuopą iš N. gimnazijos buvo atėjusi beveik visa septinta berniukų klasė... Tik trejetą iš jų

tesugebėjom palenkti grįžti į legalų gyvenimą“[120], – rašo priminimuose iškilusis Tauro apygardos partizanas Juozas Lukša-Daumantas.

Dėl savo įsitikinimų partizanai rinkosi geriau mirtį negu nelaisvę ar išdavystę.

Kovos sąlygos buvo labai sunkios, sovietinės represinės struktūros (NKVD, KGB) naudojo fizinio ir psichologinio kankinimo priemones, žuvusių partizanų kūnai buvo niekinami miestų ir bažnytkaimių aikštėse, slapta užkasami. Tai matydami partizanai dažnai rinkdavosi savižudybę, o ištvėrę kankinimus, patirdavo sunkias fizines ir psichines traumas. Kaip bevertintume atskirus tų kovų aspektus ir kokios bebūtų buvę konkrečios aplinkybės ar asmeninės priežastys, nulėmusios to ar kito partizano apsisprendimą, pagrindinis daugumos ryžto motyvas buvo priešinimasis okupantui, ištikimybė tautiškumui, kova už nepriklausomybės atstatymą.[121] Apie tautinį judėjimo pobūdį bylojo tai, kad jame, neskaitant atskirų atvejų, nedalyvavo kitataučiai.

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad į partizanų kovą daugeliu atvejų buvo įsitraukusios ištisos šeimos: broliai, seserys, pusbroliai, tėvai. Tai buvo daugiausia gausios ir vieningos šeimos, turinčios tvirtą tarpusavio prieraišumo ir tautinio sąmoningumo dvasią. Tokios šeimos buvo beveik ištisai išnaikintos, jų tragedijos yra aprašytos dokumentinėse apybraižose, grožinėje literatūroje.[122] Taip daug kur buvo nutrauktos gausių ir darnių šeimų tradicijos – viena giliausių tautos gyvastingumo šaknų.

Patriotinius kovos kelio pasirinkimo motyvus netiesiogiai nulėmė ir tuometinė istorinė perspektyva. 1945–1947 metais, aktyviausios partizanų kovos laikotarpiu, tebuvo praėjęs vos ketvirtis amžiaus nuo nepriklausomybės kovų, apie keturiasdešimt metų nuo spaudos lotyniškomis rašmenimis atgavimo. Tai trumpas laiko tarpas, palyginti su penkiasdešimt antrosios sovietinės okupacijos metais. Tada buvo dar vos per vidutinį amžių persiritę nepriklausomybės kovų dalyviai ir liudininkai, ne retenybė buvo sutikti ir buvusį carinių laikų knygnešį. Dar tebebuvo gyva tautinio atgimimo dvasia, kaimuose ir miesteliuose skambėjo dainos, nebuvo užmiršta maironiška tautiškumo dvasia. Romantiška aureolė su-

[120] Daumantas J. Partizanai. – Vilnius: Vaga, 1990. P. 172–173.

[121] Girnius K. Partizanų kovos Lietuvoje. – Vilnius: Mokslas, 1990. P. 107–119.

[122] Garmutė A. Išėjo broliai. – Kaunas, 1990; Garmutė A. Motinėle, auginai. – Kaunas, 1993; Pečiokaitė-Adomėnienė B. Penktas: nežudyk. – Kaunas: „Į Laisvę“ fondas, 1994.

po ir partizanus, buvo kuriamos ir dainuojamos dainos apie jų kovą ir žūtį.

Sovietinė propaganda, negalėdama nutylėti partizanų pasipriešinimo, jį šmeižė ir juodino. Stengėsi pokario kovas aiškinti kaip „išnaudotojų klasių pasipriešinimą“, primesdama joms komunistinį klasių kovos modelį, prilygindama pilietiniam karui, kai viena tautos dalis, skatinama klasinių motyvų, kovoja ir nugali kitą tos pačios tautos dalį. Propaguojant tokį požiūrį buvo kuriami kino filmai (V. Žalakevičiaus filmas „Niekas nenorėjo mirti“), grožinės literatūros kūriniai (M. Sluckio romanas „Laiptai į dangų“), kuriuose partizanų kovos buvo vaizduojamos kaip „brolžudiškas karas“, partizanai – kaip „buržuaziniai nacionalistai“, „liaudies priešai“, primityvūs žmonių žudikai ir prievartautojai, geriausiu atveju garbėtroškos, visiškai nutylint idėjinius motyvus. Kaip teigiami personažai buvo vaizduojami stribai, čekistai, sovietiniai pareigūnai, net neužsimenant apie trėmimus, NKVD dalinių vykdomus miškų ir kaimų šukavimus, miestelių aikštėse išniekintus partizanų lavonus ir pan.

Režimas buvo suinteresuotas naikinti tautą pasinaudojant jos pačios socialiniais kontrastais, ieškojo talkininkų ir jų rasdavo tarp bežemių, neturtingųjų kaimų ir miestelių gyventojų, neišskiriant asocialių ir kriminalinių elementų. Be to, rasdavo sąjungininkų ir tarp pasiturinčiųjų. Ilgametis Lietuvos komunistų partijos sekretorius Antanas Sniečkus, kaip žinoma, buvo stambaus Suvalkijos ūkininko sūnus. Tarp stribų buvo atsiduriama dėl įvairių priežasčių. 1944–1945 metais, dar tebevykstant karui, kai kur į stribus buvo galima stoti kaip į alternatyvą tarnybą sovietinėje armijoje. Padariusiems nesunkius kriminalinius nusikaltimus taip pat būdavo sudaromos galimybės rinktis – teismas ir kalėjimas, taigi, Sibiras, arba į stribus. Toliau jau tarnyba diktuodavo savo taisykles. Ne vienas iš atsitiktinai pakliuvusių į stribų eiles vėliau jas paliko, o kai kas net perėjo pas partizanus ir žuvo kovoje.

Jėgos buvo nelygios, dauguma partizanų žuvo kovose arba išduoti, buvo suimti, nukankinti, nuteisti, ištremti. Per palyginti trumpą laiką buvo sunaikinta daugiau kaip dvidešimt tūkstančių tautiškai sąmojingiausio ir ryžtingiausio jaunimo – ištisa savanorių kariuomenė. Tai neišmatuojama netektis, palikusi tautos sąmonėje gilų ir prieštaringą pėdsaką. Daugumos žmonių atmintyje išliko pagarba partizanų ištikimybei pasirinktam keliui, didvyriškumui, tragiškam likimui, apie ką liudijo ilgai skambėjusios liaudies dainos. Nė vienos dainos, neskaitant keleto

pajuokiančių posmų, neliko apie stribus. Ta kova ir jos baigtis paliko ir skaudžias nusivylimo, bejėgiškumo ir beprasmiškumo nuotaikas. Tikrovė buvo tokia, kad, nepaisant visų pastangų ir pasiaukojimo, laimėjo prievarta ir neteisingumas, okupacinis režimas įsitvirtino ir beatodairiškai įgyvendino savo siekius.

„Partizanų karas – tai lemtingiausias ir iškilmingiausias XX amžiaus Lietuvos istorijos momentas. Tai viso amžiaus kulminacija ir kartu skaudžiausias Lietuvos pralaimėjimas.... Partizanų karas surijo viską: visą tautinį švietimą ir patriotinį auklėjimą, visus Skautus, Ateitininkus ir Jaunuosius ūkininkus, visus brolių ir seserų padrąsinimus – viską.“[123]

Buvo vengiama apie tuos dalykus kalbėti, kaip gilią paslaptį žmonės saugojo atmintį apie žuvusius artimuosius, apie tai, ką matė ir žinojo. Dar svarbiau, kad daugelio žmonių požiūriu neteko prasmės ir idealieji kovos motyvai. Žmonės pavargo nuo nuolatinės įtampos, kratų ir pavojų, stribų ir enkavėdistų. Be to, ne visi partizanų veiksmai žmonėms atrodė pateisinami.

Šeštojo dešimtmečio pradžioje jau buvo akivaizdu, kad priešindamasis režimui nieko nepasieksi, tik savo galvą padėsi, artimiesiems bėdą užtrauksi. Šitai matydami daugelis suprato, kad lieka tik pragmatiško prisitaikymo prie esamosios tikrovės kelias. Prisitaikymas nereiškė susitaikymo. Partizanų spauda, ėjusi maždaug iki 1959 metų, stengėsi kreipti pasipriešinimą į dvasinį lygmenį, rūpintis tautos sąmoningumu ir morale. Šią kryptį vėliau tęsė kartu su disidentų judėjimu atsiradusi pogrindžio spauda („Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika“, „Aušra“ ir kt.), kurioje buvo nušviečiama tautos būklė pakitusiomis sąlygomis, rašyta apie tikinčiųjų persekiojimą, moralinį ir kultūrinį tautos naikinimą, socialinę padėtį, istorijos klastojimus ir pan.

[123] Gailius B. Partizanai tada ir šiandien. – Vilnius: Versus aureus, 2006. P. 169.

INTELIGENTAI IR KULTŪRA

Inteligentijos, ypač humanitarinės ir socialinės, padėtis ir santykiai su režimu buvo prieštaringi, ne vienu atveju ir tragiški tikrąja žodžio prasme. Tai buvo Lietuvos visuomenės prievartinės integracijos į Sovietų Sąjungos struktūras padarinys. Integracija tolydžio intensyvėjusi per antrąją sovietinę okupaciją keitė inteligentijos būklę ir profesinę struktūrą.

Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui pasaulis pasidalino į dvi priešiškas politines stovyklas, tarp kurių įsiplieskė „šaltasis karas“, lydimas įnirtingų varžybų ekonomikos, ginkluotės, mokslo ir technologijų srityse. Šios sritys itin intensyviai plėtotos Sovietų Sąjungoje, siekusioje „nugalėti kapitalizmą“. Tai pajuto ir Lietuva, ūkiui tapus integralia sovietinės sistemos dalimi.

Šeštajame dešimtmetyje prasidėjo Lietuvos industrializacija. Čia statytos didelės gamyklos, steigti įvairūs jas aptarnaujantys mokslinio tyrimo institutai ir konstravimo biurai, nors jų produkcija turėjo ne daug ką bendra su Lietuvos ūkio reikmėmis, buvo skiriama daugiausia sovietinės armijos ginkluotei stiprinti. Vėliau išaugo energetikos gigantai: Kauno HES, Ignalinos atominė elektrinė, Mažeikių naftos perdirbimo įmonė ir kitos įmonės. Vyko žemės ūkio mechanizacija, atsirado daug techninių naujovių, o tai keitė Lietuvos gyventojų darbo sąlygas ir buities aplinką. Skubotai plėtojamai pramonei pirmiausia reikėjo inžinierių ir kitokių technikos specialistų ir jų skaičius sparčiai augo.

Kitokia padėtis klostėsi kultūroje, humanitariniuose ir socialiniuose moksluose, kurie pagal sovietinę doktriną buvo „ideologinio fronto“ sritis. Sovietinis režimas, ypač daug dėmesio skyręs ideologijos ir pasaulėžiūros dalykams, skelbęs negailestingą kovą su „buržuazine ideologija“ ir „nacionalizmu“, jau per pirmąją okupaciją dalis Lietuvos inteligentijos patyrė, kaip ta „kova“ vyksta ir kas yra sovietinės represijos. Labiausiai nukentėjo dešiniųjų, tai yra tautiškosios ir katalikiškosios pakraipų inteligentai: profesoriai, publicistai, visuomenės veikėjai. Režimas smogė skaudžius smūgius ir kitų, taip pat ir kairiųjų, idėjinių pakraipų iškilesniems asmenims.

Apie tai iškalbingai byloja faktai. 1940–1941 metais ir vėliau buvo

areštuoti, ištremti, įkalinti lageriuose profesoriai: Vasario 16-osios Nepriklausomybės Akto signataras Pranas Dovydaitis – 1942 m. sušaudytas, Levas Karsavinas – 1952 m. mirė lageryje Komijos ASSR, Kazimieras Ambrozaitis – 1957 m. mirė Sibire, Izidorius Tamošaitis – 1943 m. mirė Rešiotų lageryje, Vosylius Sezemanas, Pranas Mantvydas po keletą metų praleidę lageriuose, grįžo palaužtos sveikatos, negalėjo dirbti pagal profesinį pasirengimą. Buvo suimtas ir sušaudytas aviacijos konstruktorius Antanas Gustaitis, lageryje žuvo vadybos mokslo Lietuvoje pradininkas Vytautas Graičiūnas, literatūros istorikas Ignas Skrupskelis, klaipėdiškis dailininkas Adomas Brakas mirė Altajuje, po keletą ar daugiau metų tremtyje praleido žurnalistai Juozas Keliuotis, Valentinas Gustainis, poetai Kazys Inčiūra, Antanas Miškinis, Kazys Jakubėnas, Paulius Drevinis. Ypatingų represijų imtasi prieš Katalikų Bažnyčią: vyskupas Vincentas Borisevičius suimtas ir 1947 m. sušaudytas, vyskupas Mečislovas Reinys 1953 m. mirė Vladimiro kalėjime, kelios dešimtys kunigų buvo suimti, ištremti, kai kurie žiauriai nužudyti.

Sąrašą būtų galima tęsti ir tęsti. Vienos labiausiai nukentėjusių gyventojų grupių per 1941 metų trėmimus buvo mokytojai, politinių partijų, visuomeninių organizacijų nariai. Nebuvo nė vienos kultūros srities, kuri nebūtų nukentėjusi nuo žmonių trėmimo ir kitokių represijų. Tai ir lėmė, kad Antrojo pasaulinio karo pabaigoje daug įvairių sričių inteligentų, gelbėdamiesi nuo raudonojo teroro, kartu su pabėgėlių banga pasitraukė į Vakarus.

Buvo naikinami tie inteligentai, kurie buvo tikri savo laiko šviesuoliai, kurių jaunystė dar atminė carinės Rusijos priespaudos ir spaudos draudimo laikus, kurie vaikystėje dar nelankė mokyklos gimtąja kalba, bet buvo pasišventę tautos savimonės žadintojai ir reiškėjai, savo idėjomis ir darbais formavę vakarietiškos pakraipos lietuvių tautinį tapatumą. Fizinis tokių kultūros asmenybių naikinimas buvo nuosekliai vykdyto fizinio ir dvasinio tautos genocido dalis. Okupacinės valdžios vadovai, matyt, gerai suvokė, kad kultūra gali tapti, pasak iškiliojo literatūrologo Vytauto Kubiliaus, paskutiniuoju rezistencijos ešelonu.

„Kuo labiau bus išdraskyti okupuotos šalies kultūros židiniai ir sunaikintos jos kūrybinės jėgos, tuo lengviau ištuštėjusioje erdvėje įsigalės sovietinio gyvenimo būdo ir kultūros standartai.“[124]

[124] Kubilius V. Rezistencijos ešelonai: paskutinysis – kultūra // Gairė – pilnutinė demokratija. – Kaunas: „Į Laisvę“ fondo Lietuvos filialas, 2001. P. 258.

Buvo nutrauktas ir ilgam pristabdytas atgimusios tautos tapatumo sąmonės modernėjimas.

Dalis inteligentų sovietinę okupaciją sutiko daugiau ar mažiau palankiai. Vienus taip elgtis skatino susikaupęs nepasitenkinimas prezidento Antano Smetonos ir valdančiosios tautininkų partijos autoritarizmu, kiti, laikydamiesi kairiųjų pažiūrų, buvo naiviai patikėję komunistinės propagandos pažadais, treti jau nuo seniau buvo komunistinio režimo šalininkai, slapta darbavosi, ruošdami dirvą jam ateiti.

„VDU studijavę komunistai sovietmečiu tapo pagrindiniais sovietų talkininkais. Užtektų paminėti tokias pavardes kaip Aleksandras Slavinas, Vladas Taurinskas, Juozas Bulavas, Jonas Zdanavičius, Michalina Navikaitė-Meškauskienė, Vladas Niunka ir kt.“[125]

Kairieji inteligentai sudarė dvidešimtuko, važiavusio į Maskvą „atvežti saulę“, daugumą. Tarp 1940 metais sveikinusių naująją valdžią gana daug buvo menininkų, ir priešingai, 1945 metais tarp tų, kurie veikė prieš okupacinę valdžią ir dėl to nukentėjo – perėjo tremtį, lagerius, kalėjimus – „menininkų bene mažiausias procentas“[126].

Ir pirmosios okupacijos metu, ir prasidėjus antrajai, kultūrinio gyvenimo vairas iš karto atsidūrė kai kurių kairiųjų inteligentų – režimo talkininkų rankose. Rašytojai Antanas Venclova, Petras Cvirka, Kostas Korsakas, Teofilis Tilvytis, Aleksandras Gudaitis-Guzevičius, Juozas Baltušis, Justas Paleckis buvo ištikimi okupacinei valdžiai, savo darbais padėjo ją įtvirtinti, vykdė valdžios nurodymus dėl kultūros ideologinės kontrolės, o kai kurie prisidėjo ir prie savo kolegų – kitų rašytojų represavimo. Panašiai buvo ir kitose sovietų okupuotose bei komunistų valdomose šalyse. Lietuva šiuo požiūriu nebuvo išimtis. Inteligentijai, kaip teigė H. Arendt, kažkodėl buvo priimtina komunistinė ideologija.

„Tai, kad modernioji inteligentija – „nelaimingasis Švietimo vaikas“ – yra ypatingai pavadi totalitariniams ir autoritariniams judėjimams, abejonių nekelia.“[127]

---

[125] Tamošaitis M. Lietuvos valdžios politika komunistų ir kairiųjų inteligentų atžvilgiu // Kultūros barai, 2007/10. P. 72.

[126] Mulevičiūtė J. Kultūros barai, 1990/3. P. 3.

[127] Šaulauskas M. Lietuva iki ir po 1990-ųjų: apie modernizaciją ir galvojimo būdą // Žmogus ir visuomenė, 1995/3. P. 27.

Socialinės ir dvasinės šio reiškinio priežastys yra atskiro apmąstymo objektas.

Kalbant apie sovietinę švietimo ir kultūros politiką apskritai, joje galima išskirti dvi, atrodytų, viena kitai prieštaraujančias nuostatas. Oficialioji nuostata skelbė, kad švietimas ir kultūra turi tarnauti liaudžiai. Praktiškai tai reiškė, kad išsimokslinimas, įskaitant aukštąjį, tapo plačiai prieinamas, bent jau formaliai, taip pat ir dėl to, kad buvo nemokamas, nors tai lyg ir savaime suprantama, žmones sulyginus neturto pagrindu. Tuo galėjo pasinaudoti daug jaunų žmonių, ypač tų, kuriems kelias į aukštąjį mokslą, esant kitokioms sąlygoms, būtų buvęs sunkiai įmanomas. Mokytis skatino ir atsiradusi papildoma motyvacija – suvalstybinus privačią nuosavybę, uždraudus smulkųjį verslą ir visokią privačią veiklą, labai susiaurėjo veiklos galimybių sritis. Siekti išsilavinimo daugeliui jaunuolių buvo bene vienintelis būdas „išeiti į gyvenimą“. Daug kam taip pat tai buvo palanki proga pasitraukti iš nepakeliomis pyliavomis, mokesčiais, „išbuožinimais“ varginamo kaimo, o vėliau – pabėgti nuo kolūkių pirmininkų savivalės.

Buvo ir kita sovietinės švietimo politikos pusė. Visų kategorijų mokyklos ir mokslo įstaigos, vertintinos kaip kadrų „kalvės“ ūkio plėtrai bei „socialistiniams pertvarkymams“, buvo pertvarkytos pagal SSRS švietimo ir mokslo sistemos reikalavimus, neteko turėtosios akademinės autonomijos ir tapo pavaldžios atitinkamoms ministerijoms Maskvoje. Visoje SSRS teritorijoje, visose respublikose veikė analogiškas švietimo, mokslo, kultūros įstaigų tinklas, tvarkomos ir finansuojamos centralizuotu būdu. Tas tinklas pamažu plėstas ir koreguotas, tačiau centralizmas nesikeitė. Švietimas ir mokslas buvo griežtai ideologiškai kontroliuojami, todėl, nelikus turtinių kliūčių siekti mokslo, atsirado daug kam neįveikiami politiniai ideologiniai barjerai. Priimant į aukštąsias mokyklas, buvo griežtai žiūrima, kokia stojančiojo klasinė kilmė, ar tarp artimų giminaičių nesama „liaudies priešų“, „išnaudotojų“, specialiose komisijose buvo tikrinamas politinis lojalumas. Lemiamas žodis dažnai priklausydavo, ypač pirmaisiais pokario metais, kokiam nors partijos ar komjaunimo aktyvistui.

Visų dėstomųjų dalykų programos buvo sudaromos Maskvoje nuolat tikrinant, kaip jų laikomasi, o tai varžė mokyklų savarankiškumą, trukdė skleistis profesūros kūrybiškumui, studentų neskatino rimčiau studijuoti. Dėl ideologizavimo ypač nukentėjo socialiniai ir humanitariniai mokslai. Šios disciplinos turėjo tarnauti oficialiajai ideologijai, jų

studijos negalėjo būti visavertės, neugdė kūrybiško mąstymo. Po Stalino mirties pasibaigus žmonių trėmimui ir atslūgus daugeliui represijų, daug kas keitėsi ir švietimo srityje: mažėjo politinių barjerų, mokytis galėjo ir represuotųjų bei tremtinių šeimų nariai, nors jie ne visada galėjo studijuoti norimą dalyką.

Tokia buvo bendroji padėtis. Nepaisant ideologinių ribojimų ir politinės kontrolės, dauguma norinčiųjų vis dėlto galėjo įstoti į aukštąsias mokyklas ir įgyti išsimokslinimą, todėl pamažu gausėjo įvairių profesijų inteligentų, augo mokslininkų gretos. Pirmenybė teikta gamtos ir technikos mokslams, kurių paskirtis buvo tenkinti industrializacijos ir karinės pramonės reikmes. Dauguma absolventų į mokyklos suolą atėję tiesiai „nuo žagrės“. Šiuolaikinėje lietuvių kultūroje tai buvo jau antroji ar net trečioji tokių pirmųjų „nuo žagrės“ banga. Jiems teko pamažu užpildyti kultūrinę „nišą“, susidariusią dėl to, kad daug senųjų inteligentų buvo ištremti, pašalinti iš darbo, pasitraukę į Vakarus. Kultūrinis gyvenimas pamažu atsigavo, pasipildė naujos kartos žmonėmis, kuriems reikėjo rasti jame savo vietą, kurie buvo nusiteikę ir esamomis sąlygomis įgyvendinti savo kūrybinę energiją. Prieškarinėmis sąlygomis ne vienas, kaip jau minėta, vargu ar būtų galėjęs tai padaryti. Ši aplinkybė yra labai svarbi norint suprasti, kodėl nemažai jaunųjų inteligentų palyginti nesunkiai prisitaikė naujoje tikrovėje ir ieškojo būdų savo kūrybinę saviraišką derinti su lojalumu režimui. Taigi vadinamasis klasinis motyvas neabejotinai vaidino svarbų vaidmenį.

Politinei jaunų inteligentų adaptacijai turėjo reikšmės ir tai, kad buvo smarkiai apnaikintas nepriklausomoje Lietuvoje susiklostęs kultūrinis kontekstas, pertrauktos mokyklinio ugdymo tradicijos, kuriose buvo raiškūs tautiškumo ir katalikybės motyvai. Moksleiviai ir studentai iš karto patekdavo į oficialiosios ideologijos aplinką ir ne kiekvienas rasdavo ką supriešinti jos spaudimui. Tai anaiptol nereiškia, kad buvo lengvai pasiduodama. Daug kur kūrėsi pogrindinės gimnazistų ir studentų rezistencinės grupelės, tačiau jos dažniausiai veikdavo neilgai, būdavo išaiškinamos, dalyviai atsidurdavo lageriuose. Pirmaisiais pokario metais nemažai moksleivių ir studentų buvo įsilieję į partizanų gretas.

Beatodairiška propaganda, ideologinė kontrolė ir kultūrinė izoliacija nepraėjo be pėdsako. Daug kas priėmė nuo mokyklos suolo diegiamos ideologijos pradmenis, patikėjo socializmu save įvardijančios santvarkos privalumais. Tokių įsitikinimų ugdymui tarnavo aukštosiose mokyklose dėstomi socialiniai ir humanitariniai mokslai, kuriuose, kaip

pasaulėžiūrą ugdančiose disciplinose, reikėjo laikytis marksistinės metodologijos. Pastaroji reikalavo aiškinti visuomenės reiškinius pirmiausia išryškinant tai, kas yra dėsninga, taigi būtina ir visuotina, kartu nuvertinant atskirumą, individualumą, savitumą, unikalumą. Į nuvertinamų reiškinių kategoriją pateko ir tauta, jos kultūrinis savitumas, istorija. Visuotinybės požiūris nuvertino ir žmogų kaip asmenybę, jo subjektyvumą, individualų likimą, nes individas laikomas tik „gamybinių jėgų ir gamybinių santykių“ vienetu, neturinčiu savyje nieko vertinga. Apie istorijos vyksmą kalbėta kaip apie dėsningą žmonijos judėjimą, varomą „istorijos motoro“ – klasių kovos, į socializmą ir komunizmą, o individualumo ir unikalumo akcentavimas yra tik kliūtis šiame istorijos kelyje. Tokia metodologija skiepijo standartišką mąstyseną ir slopino gebėjimą įžvelgti kultūrinių ir moralinių veiksnių vaidmenį visuomenės gyvenime. Tokioje kultūrinėje terpėje sparčiai daugėjo diplomuotųjų skaičius, bet daug lėčiau brendo inteligentiškumas.

Būtina pasakyti, kad pasaulėžiūrinių disciplinų, ypač filosofijos, dėstymas, buvo vis dėlto gana dviprasmiškas, galėjo ne tik skiepyti lojalumą režimui, bet ir ugdyti kritiškumą jo atžvilgiu. Tai priklausė nuo dėstytojo asmenybės, nuo to, kaip dėstoma – įrodinėjant deklaratyviomis frazėmis ar argumentuotais teiginiais, siekiant nuoseklaus mąstymo kokybės. Smarkiai skyrėsi dogmatiškas ir liberalesnis bei kūrybiškesnis minimų disciplinų dėstymas. Vis dėlto daug kas priėmė marksizmą kaip mokslišką teoriją jos dogmatišku variantu, ne kiekvienas klausytojas gebėjo suprasti jos utopiškumą. Kiek vėliau šios pakraipos inteligentijai pristigo įžvalgumo pastebėti tuos pokyčius, kurie leido kilti Atgimimui su Sąjūdžiu priešakyje, numatyti, kaip įvykiai klostysis toliau. Aktyvūs tų įvykių dalyviai ir kūrėjai buvo liberalesnės mąstysenos inteligentai.

Reikia taip pat pripažinti, kad Lietuvos aukštosios mokyklos buvo gana atsparios ideologiniam spaudimui, netapo „internacionalinės“, tai yra nebuvo surusintos, išlaikė tautiškumą, lietuvių kalbą. Šių mokyklų auklėtiniai, o ne atvykėliai iš Rusijos užpildydavo įmones ir įstaigas. Tai buvo ypač svarbu Vilniuje ir Klaipėdoje, šie miestai žymiu mastu vien dėl ten veikusių aukštųjų mokyklų tapo lietuviškesni nei kada nors anksčiau.

Inteligentijos būklė buvo gan prieštaringa ir kitokia prasme. Remiantis leninizmu, inteligentija yra socialinis tarpsluoksnis, neturintis savarankiško klasinio statuso, todėl tegalintis tarnauti vienų ar kitų klasių, pirmiausia valdančiųjų, interesams, todėl mokytojai, inžinieriai, gy-

dytojai bei kitų profesijų inteligentai, visi, kurių socialinė padėtis buvo apibūdinama terminu „tarnautojai“, labiau negu darbininkai ir valstiečiai priklausė nuo valdžios institucijų, buvo labiau susiję su oficialiąja ideologija. Labiausiai ideologizuojama inteligentijos dalis, kaip jau minėta, buvo humanitarinių ir socialinių mokslų specialistai, vertinta kaip ideologinio fronto darbininkai, turintys tarnauti „dirbantiesiems“.

Režimo keliamų tikslų įgyvendinimui taip pat turėjo tarnauti rašytojai, dailininkai, teatralai ir kita meninė kūrybinė inteligentija. Iš jos reikalauta ne tik lojalumo, bet ir aktyvios visuomeninės pozicijos, kurios stoka vertinama kaip smerktinas apolitiškumas. Inteligentams buvo priskiriama visuomenės auklėtojų, švietėjų, sąmoningumo skleidėjų priedermė. Toks požiūris, atmetus ideologinius akcentus, liudijo esant iš rusų klasikinės literatūros atėjusią inteligentijos visuomeninės misijos sampratą.

Didelį ideologinį spaudimą teko atlaikyti vyresnės kartos rašytojams, reikalauta, kad jie „persiauklėtų“, atsikratytų „buržuazinių pažiūrų“, taisytų pagal „redaktorių“ nurodymus savo kūrinius. Kiekvienas menininkas stovėjo prieš alternatyvą – taikytis prie režimo reikalavimų arba tylėti. Bet ir tylėjimas galėjo turėti neigiamų padarinių. Kai kam teko patirti areštus ir lagerius. Rašytojas Kazys Boruta buvo sovietinio saugumo suimtas, po trijų metų amnestuotas, bet ilgą laiką negalėjo nieko spausdinti. Valdžios nemalonę patyrė ir nacių konclagerį išgyveno rašytojas Balys Sruoga. Pačioje literatūroje ideologinės kontrolės funkciją turėjo atlikti kritika, kurios priedermė buvo auklėti ir mokyti rašytojus kaip reikia vaizduoti „tarybinę tikrovę“, demonstruoti politinį ideologinį budrumą. Nepalankus kritikos atsiliepimas apie kūrinį bet kuriam rašytojui galėjo užtraukti daug nemalonumų, prilygdavo savotiškiems „įskundimams“.

„Kritikos įskundimas buvo plačiai išplitęs, nes ideologinės institucijos į visus kritikos bei literatūrologijos tekstus žvelgė kaip į pranešimus apie jų aptariamų tekstų „tarybiškumą.“[128]

Rašytojas būdavo „įskundžiamas“, jeigu jo kūrinyje kritikas aptikdavo „atotrūkį nuo gyvenimo“, „šviesių spalvų“, „gyvenimo patoso“

[128] Rubavičius V. Sava sovietinė patirtis – suvokimas ir nutylėjimas // Kultūros barai, 2003/11. P. 18.

stoką, juo labiau jeigu įžvelgdavo tautinio sąmoningumo, „vietininkiškumo“ akcentus.

Nepaisant tokios situacijos, mokslas ir menas, kultūra apskritai turėjo visuomenėje gana aukštą prestižą ir buvo patrauklūs. Patrauklumą iš dalies nulėmė tai, kad jaunimas neturėjo galimybių imtis verslo arba kitaip plėtoti privačią iniciatyvą. Mokslininko, universiteto dėstytojo, menininko profesijos teikė stabilumo ir karjeros perspektyvą, buvo vertinamos ir gerbiamos. Rašytojų, dailininkų, kompozitorių ir kitos kūrybinės organizacijos turėjo autoritetą, jose buvo daugiau erdvės originaliai minčiai ir saviraiškai, jų nariai galėjo naudotis kai kuriomis privilegijomis. Režimo vadovybė stengėsi paversti kultūrą savo paklusnia tarnaite, nes puikiai suprato, kad raiškia meno kalba skleidžiama ideologija yra įtaigesnė už sausus politinius lozungus, tik ne visada pavykdavo pasiekti norimo efekto. Mokslas, iš dalies ir menas, buvo specifiškos ir gana uždaros sritys, jose net ideologinio spaudimo sąlygomis galiojo sava logika ir vertinimo kriterijai, kuriuos ne visada paveikdavo valdžios direktyvos.

Kultūrinis žmonių išprusimas kilo, augo kultūros poreikis, šimtus lankytojų sutraukdavo literatūros vakarai ir dailės parodos, pastačius naują spektaklį prie teatrų kasų susidarydavo eilės. Tas pat būdavo ir prie knygynų, pasirodžius naujam vertingesniam leidiniui, kuris iš karto tapdavo deficitine preke. Ypač daug skaitytojų dėmesio, sumišusio su kultūrinės rezistencijos motyvais, nusipelnė „Lituanistinės bibliotekos“ serijos leidiniai, kuriuos sudarė senieji lietuvių raštijos paminklai. Menas ir visa kultūra buvo orientuota į klasikinį palikimą, tai ugdė publikos estetinį skonį ir jautrumą meninei kokybei. Kultūros prestižą lėmė ir proziškesnės priežastys: gyvenimas buvo labai suvienodėjęs, trūko atvirumo ir įvairovės, jaučiamas dvasinis „neužimtumas“, savarankiškos raiškos galimybių stoka, todėl kiekvienas naujas kultūros įvykis bematant sulaukdavo dėmesio.

Savo „fasadine“ puse mokslas ir menas darniai įsikomponavo į oficialiosios ideologijos kontekstą. Netrūko grožinės literatūros kūrinių, išreiškiančių „tarybinės liaudies“ sąmonę ir vaizduojančių gyvenimą iš „klasinių pozicijų“. Kaip tipišką atvejį galima paminėti rašytojo Juozo Baltušio romaną „Sakmė apie Juzą“, kuriame stambus ūkininkas – „buožė“ – parodomas kaip išnaudotojas ir siurbėlė, o sūnus – nacionalistas ir žydšaudys. Vėliau, kitų iškilesnių rašytojų (Mykolo Sluckio, Alfonso Bieliausko) romanų personažai buvo dvasiškai sudėtingesni, tai –

„istorinių lūžių“ laikotarpio žmonės, graužiami bundančios sąžinės, išgyvenantys dėl tarpusavio santykių susvetimėjimo, kenčiantys kūrybines kančias ir pan. Buvo „atrastas“, ne be vakarietiškos literatūros poveikio, „vidinis monologas“, didžiuojamasi lietuviškojo sovietinio romano „mokykla“, nes ją reprezentuojantys kūriniai buvo verčiami į SSRS ir vadinamųjų liaudies demokratijos šalių tautų kalbas. Bet nebuvo kūrinių apie trėmimus, beteisiškumą, varginantį ir beprošvaistį kolūkiečio ar darbininko gyvenimą. Romualdo Granausko apysaka „Gyvenimas po klevu“ buvo reta išimtis. Nerado literatūroje atgarsio ir moralinės prisitaikymo dviprasmybės, net ir tada, kai apie daug ką jau buvo galima kalbėti.

Ir liberalėjimo sąlygomis bendrieji ideologiniai varžtai tebeveikė, kūrybinė inteligentija turėjo prie jų taikytis. Kas nesugebėjo ar nenorėjo buvo išstumti iš kultūrinio gyvenimo, negalėjo spausdinti savo kūrinių, dalyvauti parodose, įgyti mokslo laipsnius, buvo sekami, turėjo kitokių nemalonumų, todėl į kultūrą, įskaitant ir meno kūrybą, skverbėsi apsimetinėjimas, dviprasmiškumai ir veidmainystė, būdingi visam to meto viešajam gyvenimui. Iš tribūnų skambėjo frazės, aukštinančios darbą ir darbo žmogų, tarnavimą visuomenei, pilietinį sąmoningumą, tuo tarpu aplinkui klestėjo aplaidumas ir darbo imitavimas, piktnaudžiavimai tarnybine padėtimi ir „telefoninė teisė“, apgaudinėjimas ir vogimas. Tai buvo tapę savotiškomis kasdieninio gyvenimo normomis, ne tik viešoji nuomonė, bet ir valdžia gana pakanti tinginiams ir girtuokliams, jeigu tik jie nekalbėjo „ko nereikia“.

Visa tai liudijo apie moralinį nuosmukį ir pakrikimą. Viešajame gyvenime beprasmiais tapo žodžiai, įvardijantys esmines vertybes, tokias kaip „tiesa“, „teisė“, „dora“, „garbė“, „sąžinė“ ir pan. Iš viešojo diskurso tokie žodžiai neišnyko, tačiau žmonių gyvenime liko vis mažiau jais reiškiamo turinio. Kalbantysis apie šiuos dalykus rizikavo būti palaikytas demagogu ir kėlė nepasitikėjimą. Ciniko replikos pelnė daugiau pasitikėjimo negu teisuolio retorika, juo labiau tapo devalvuoti politinę reikšmę turintys žodžiai „laisvė“, „valstybė“, „demokratija“, „taika“, „tėvynė“ ir pan. Jie tik maskavo visiškai priešingus dalykus, kaip ir sovietinis herbas, vaizduojantis kūjį ir pjautuvą. Destruktyvų vaidmenį atliko religijos persekiojimas ir prievarta skiepijamas ateizmas. Išstūmus iš kultūrinio gyvenimo religiją, žmogus buvo vertintas kaip visiškai „šiapusiška“ būtybė, praradusi gilesniąją, transcendentinę savo būties dimensiją.

Kartu su vertybes įvardijančių žodžių tikrosios reikšmės praradimu, nyko pasitikėjimas ir menu, grožine literatūra, ne tik tekstų, bet ir potekščių tiesa. Tai smukdė visą humanitarinę kultūrą. Kartu su žodžio devalvacija nyko galimybė išreikšti ir apmąstyti esminius žmogaus kaip asmenybės gyvenimo klausimus, negalėjo būti atspindima tragiškoji tautos patirtis. Be to, žmonių sąmonėje dar tūnojo stalinistinių represijų atmintis, palaikanti netikrumo, nepasitikėjimo ir baimės jausmus. Teroras baigėsi, bet liko cenzūra, išorinė ir vidinė, kultūros žmonės nujautė arba tiesiog žinojo, kad yra „organų“ sekami, pasiklausomi, kad apie juos rašomi pranešimai.

Kūrybos tematika „smulkėjo“, buvo sukama į vidujiškumą, subjektyviojo autentiškumo paieškas, formą. Ankstyvuoju sovietiniu laikotarpiu tai vertinta kaip beidėjiškas formalizmas, vėliau jau buvo toleruojama. Galima iš dalies sutikti menotyrininkės J. Mulevičiūtės nuomone, kad Lietuvos menininkai septintam dešimtmety rezistenciją suvokė tik meninės formos srity. Jie susikūrė tam tikras, daugmaž pakenčiamas kūrybos sąlygas, atkovojo sąlyginę meninės formos laisvę ir tuo apsiribojo.

Retas menininkas savo kūrybinėmis intencijomis kilo aukščiau savo asmeninio reikšmingumo ir pripažinimo įtvirtinimo. Tai teikia pagrindą priekaištams, kodėl Lietuvoje taip mažai buvo rašoma „ne spaudai“, kodėl tiek nedaug inteligentų įsitraukė į disidentų judėjimą. Šį priekaištą iš dalies atremia paskutinių dviejų sovietmečio dešimtmečių pogrindžio leidiniai.

Paskutiniais brežnevinės stagnacijos metais kultūros ideologai jau mielai toleravo įvairias subjektyviojo „tikrumo“ paieškas ir išraiškas, neturinčiomis sąlyčio su skaudžiais tikrovės aspektais. Kūryboje buvo galima daug ką sau leisti, tik reikėjo vis dėlto neperžengti ribos, nepereiti į kitą vertybių dimensiją. Tam tikrų ribų laisvėjantis menas jau nebaugino režimo, nekėlė jam grėsmės.

„Atvirkščiai, jis stiprino iliuzijas, kad ir okupuotame krašte įmanoma pilnateisė kultūros kūryba, o socializmas palengva įgauna „žmonišką veidą.“[129]

[129] Kubilius V. Rezistencijos ešelonai: paskutinysis – kultūra / Gairė – pilnutinė demokratija. – Vilnius: „Į Laisvę“ fondo Lietuvos filialas, 2001. P. 260.

Dviprasmį gyvenimą gyveno ne tik prisitaikiusieji. Neprisitaikiusiųjų pozicija buvo taip pat gana dviprasmiška, ir kultūros, ir individualios saviraiškos požiūriu. Rezistencinių motyvų skatinamas nenoras dalyvauti viešojoje kultūroje vedė į „vidaus emigraciją“, atsiribojimą nuo oficialiojo gyvenimo, virtimą savotišku „kultūriniu snobizmu“. Stalino valdymo laikotarpiu tokie menininkai tyleniai buvo smerkiami ir prievartaujami, o paskutinį dvidešimtmetį toleruojami ir net parankūs režimui, nes nekėlė viešumon opių socialinių klausimų. „Romuvos“ jaunimo judėjimo radikaliojo – pogrindinio sparno nariai laikėsi nuostatos „neiti į melo kultūrą“, o tai praktiškai reiškė „jokios oficialios publikacijos“. Toks apsisprendimas leido būti dvasiškai laisvam, išlikti asmeniškai „švariam“, gal net jaustis teisuoliu, iš aukšto žiūrinčiu į „susitepusiuosius“. Bet buvo akivaizdi ir kitokia, ne itin džiuginanti prasmė:

„Lieki nemelavęs, bet lieki neįsibūdinęs.“[130]

Dalyvauti ar ne viešajame gyvenime buvo asmeninis pasirinkimo dalykas, bet vienoks ar kitoks atvejis vienodai dviprasmiškas. Pagrindinės tautos kultūrinės reikmės galėjo būti tenkinamos tik viešojoje erdvėje. Turėjo veikti mokyklos, teatrai, būti rengiamos dailės parodos, koncertai, leidžiami žurnalai, vykti sporto varžybos ir pan. Palyginus galima prisiminti, kad visų formų kultūrinis gyvenimas vyko nacių okupacijos metais. Atsiribojimas nuo tokios veiklos ribojosi su pilietiniu abejingumu ir liudijo apie savotišką dvasinį egoizmą. Juo labiau kad nusigręžimas nuo viešojo gyvenimo, kaip rezistencinių motyvų skatinamas veiksmas, režimui buvo mažai pavojingas, gal net parankus. Tai buvo savotiška saviapgaulė, negalėjo būti patraukliu pavyzdžiu.

Vėlyvuoju sovietmečiu plėtėsi ideologiškai neutralios meninės raiškos galimybės, kuriomis sėkmingai naudojosi talentingieji menininkai. Jie buvo ištikimi sau, sugebėjo išreikšti savo kūrybines galias per tai, kas leidžiama. Dėl jų tapyboje, teatre, skulptūroje, muzikoje, poezijoje atsigavo ir buvo tęsiamos geriausio nacionalinio meno tradicijos kaip išskirtinis tautinės saviraiškos komponentas. Reikia sutikti su menotyrininko ir poeto Alfonso Andriuškevičiaus nuomone, jog gyvendami laisvės sąlygomis galbūt būtume turėję kitokią negu dabar, įvairesnę ar mo-

[130] Naujasis židinys, 1994. P. 45–46.

dernesnę tapybą, skulptūrą, teatrą, bet kažin ar meniniu lygiu ji būtų vertingesnė už tą, kurią turime.

Ištikimybė formai, spalvai, garsui kaip ir asmeninėms kūrybinėms intencijoms reiškia gebėjimą būti ištikimam bent kai kurioms vertybėms, o tai gali būti subjektyvi gebėjimo gręžtis į kitas vertybes prielaida, todėl suprantama, kodėl dauguma kūrybinės inteligentijos sugebėjo atsispirti totalitarinės ideologijos spaudimui.

Į klausimą, ar būta kultūrinės rezistencijos, neabejotinai reikia atsakyti teigiamai, patikslinant, kad produktyviai priešintis buvo įmanoma ne atvirai konfrontuojant su režimu, o kūrybiškai darbuojantis kultūroje, kartu nevykdant arba tik formaliai vykdant kai kurias valdžios direktyvas kultūros srityje. Ideologinio spaudimo ir rusinimo sąlygomis, pasipriešinimas reiškė visa, kas palaikė tautiškumą, ugdė savarankišką mąstyseną ir pilietinę drąsą. Tai daryti buvo įvairių būdų – propaguojant taisyklingą lietuvių kalbos vartoseną, leidžiant lietuvių literatūros palikimą, teatrams statant spektaklius Lietuvos istorijos temomis, rengiant poezijos pavasarius, dainų šventes. Kultūrinė veikla netiesiogiai turėjo ir politinę reikšmę, pasiremiant Vytauto Kavolio mintimis, galima teigti, kad tautinė ideologija buvo reiškiama ne ideologijos, bet kultūros formomis. Ne kur kitur, o kultūros aplinkoje aktyviausiai pasireiškė Atgimimas, įsisteigė Sąjūdis. Laisvinanti kultūros dvasia stiprėjo kartu su jaunosios kartos įsiliejimu. Kaip vienoje konferencijoje pastebėjo poetas Marcelijus Martinaitis, režimas pralaimėjo pirmiausiai literatūroje. Galima pridurti: režimas pralaimėjo visoje kultūroje.

PRISITAIKYMAS IR „SOCIALISTINĖ NACIJA“

Prisitaikymas

Apibūdinant bendrais bruožais tautos būklę sovietinės okupacijos penkiasdešimtmečiu negalima išsiversti be tokių sąvokų kaip pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas. Jos išreiškia skirtingas žmonių pozicijas okupacinio režimo atžvilgiu. Sąvokų reikšmė apskritai yra gana aiški, keblumų kyla tada, kai reikia vertinti konkrečius veiksmus ir bent apytikriai nužymėti ribas tarp pasipriešinimo ir prisitaikymo, prisitaikymo ir kolaboravimo. Nepamirštinas ir laiko veiksnys. Būtų neteisinga šias sąvokas ta pačia prasme taikyti skirtingiems režimo raidos laikotarpiais, neatsižvelgiant į jo liberalėjimą ir silpimą, atvedusį prie žlugimo.

Pasipriešinimo samprata nekelia sunkumų, kai kalbame apie ginkluotą kovą bei pogrindinę veiklą, bet aiškumo mažėja pereinant prie pasyviosios, tyliosios rezistencijos, kultūrinio, ekonominio pasipriešinimo apibūdinimo. Neaiškumų nekyla ir dėl kolaboravimo, kai turime galvoje tuos, kurie iš karto stojo okupanto pusėn, jo laukė, talkino įgyvendinant jo tikslus. Pirmaisiais okupacijos metais tokie buvo komunistų partijos ir administracijos vadovai, trėmimų organizatoriai, stribai ir kiti represijų, fizinio ir dvasinio tautos naikinimo vykdytojai. Tačiau neįmanoma vienareikšmiškai įvertinti įstaigų, įmonių, mokyklų vadovų, kultūros kūrėjų, eilinių komunistų, komjaunuolių.

Problemiškiausia yra prisitaikiusiųjų kategorija, tai yra tų, kurie nebuvo nei aktyvūs režimo priešininkai, nei akivaizdūs jo rėmėjai, bet sudarė didžiąją tautos dalį.

Dabartiniame diskurse šie klausimai neturi bendros nuomonės. Viena nuomonė teigia, kad visi, neišskiriant ir komunistų partijos vadovų, kiekvienas pagal savo galimybes, priešinosi režimui ir dirbo Lietuvos labui, kolaborantų tarsi ir nebuvo. Tokių minčių galima rasti kai kurių buvusių komunistų partijos vadovų prisiminimuose.

Pagal priešingą požiūrį – visi, kas nebuvo aktyvūs pasipriešinimo dalyviai ar disidentai, o gyveno prisitaikę, iš esmės kolaboravo, nes dalyvavo neteisėtos valdžios organizuotame ir kontroliuojamame viešajame gyvenime, nors ir suvokė darą moralinį kompromisą.

Toks požiūris kelia klausimą, jeigu su okupacine valdžia buvo visuotinai kolaboruojama, tai gal valdžia nebuvo okupacinė? Atsakymą į tokį klausimą galima rasti kai kurių istorikų darbuose, kuriuose iš tiesų abejojama okupacijos faktu, okupacinis režimas vertinamas kaip „tam tikras valstybingumas“.

Sudaryti realistišką vaizdą apie tą laikotarpį ir objektyviai vertinti įvykius nedaug tepadeda pagal dabartinę sampratą sudaromi ir retrospektyviai taikomi kriterijai, neatsižvelgiant į tuometines konkrečias aplinkybes.

Produktyvus yra diferencijuotas požiūris, skiriantis dvi kolaboravimo sampratas – siaurą ir plačią – parodant abiejų teigiamas ir neigiamas puses.[131] Būtina skirti bendradarbiavimą kaip kolaboravimą ir bendradarbiavimą kaip paprasčiausią konformizmą.

„O tada, kai bendradarbiavimas tampa nesavanorišku, jis laikytinas ne kolaboravimu, bet konformizmu.“[132]

Tautų istorijoje, kaip ir individų gyvenime, kartais tenka rinktis – kovą dėl principų arba prisitaikymą bei susitaikymą dėl išlikimo. Paprastai kalbant – rinktis garbę ar gyvybę. Principų būna įvairių: politiniai tikslai, ideologijos, tikėjimai, valdovų ambicijos ir pan. Visa tai atsiranda kultūros terpėje, taigi yra sąlygiška, istoriškai determinuojama. Išlikimo subjektai – tautos bei kitokios etninės bendruomenės ir jų tęstinumas, pagaliau individai, jų gyvybė – yra pirminiai, ontologiniai esiniai. Kas fundamentaliau, didesnė vertybė?

Kyla ginčytinas klausimas, jog gyvenimas duoda skirtingus atsakymus, istorijoje būna kovų ir laimėjimų, būna ir pralaimėjimų bei prisitaikymo laikotarpių.

Kovojama ir dėl išlikimo, tūkstančiai yra paaukoję gyvybes dėl laisvės, tikėjimo, garbės. Tačiau kas laukia, jeigu kova pralaimima, o prisitaikyti nenorima ar nemokama? Ar ryžtas tęsti kovą, esant beviltiškai padėčiai, neprilygsta savižudybei? Ir narsiausia kariuomenė sudeda ginklus, matydama tolesnės kovos beprasmiškumą.

---

[131] Wittig-Marcinkevičiūtė E. Koks skirtumas tarp Nijolės Sadūnaitės ir Antano Sniečkaus? // Kultūros barai, 2003/10. P. 21–27.

[132] Wittig-Marcinkevičiūtė E. Tai koks gi skirtumas tarp kolaboranto ir konformisto? // Kultūros barai, 2004/4. P. 24.

Klausimas kyla ir taip, ar prisitaikymas pralaimėjus kovą reiškia tikrą ir visišką pralaimėjimą? Žinoma, gali būti ir taip, bet nebūtinai. Kas prarasta kovos lauke, ilgainiui gali būti atgauta darbu, kultūrine, politine veikla.

Tautų istorijoje atsitinka, kad herojiškas pasipriešinimo kovas keičia pragmatiško susitaikymo ir prisitaikymo laikotarpiai, kas yra neišvengiama ir net būtina, kad pralaimėjusioji pusė išliktų ir atsigautų keičiantis aplinkybėms. Ar ne taip įvyko Lietuvoje? Partizanai ginkluotą kovą pralaimėjo, bet tai, dėl ko jie aukojosi, prisitaikymo laikotarpiu nebuvo užmiršta ir prarasta, bet puoselėjama kitokiais būdais ir atgauta dainuojančios revoliucijos keliu.

Ginkluotos rezistencijos jėgoms senkant, valdžia skubotai vykdė kolektyvizaciją ir kitokius „socialistinius pertvarkymus“. Kai baigėsi stalinistinis teroras, atėjo „atšilimas“, keitėsi ir valdžios politika: liovėsi trėmimai ir kratos, sumažėjo areštų ir smurto veiksmų prieš asmenis (tardomųjų kankinimo ir pan.). Tačiau neatslūgo socialinė, teisinė, ideologinė prievarta, tęsėsi dvasinis genocidas. Režimo santykis su visuomene vis dėlto keitėsi, o kartu keitėsi ir gyventojų santykis su valdžios institucijomis.

Tolo pirmųjų pokario metų siaubas, jaunimas jau nejautė areštų ir trėmimų baimės, nematė nužudytų partizanų, numestų miestelių aikštėse. Aštuntajame dešimtmetyje dvidešimtmečiai apie tai žinojo jau tik iš vyresniųjų pasakojimų, nors atsargumo sumetimais buvo vengiama apie tai kalbėti. Jie jau mažiau girdėjo ir primityvios propagandos, ją keitė per mokyklas ir žiniasklaidą metodiškai skiepijama komunistinė pasaulėžiūra. Tai, su kuo buvo sunku susitaikyti vyresniosios kartos žmonėms, pavyzdžiui, tarnyba sovietinėje armijoje, moksleivių vertimu stoti į komjaunimą, reikalavimu dalyvauti šventinėse demonstracijose ir kita, jaunesniems, jau nemačiusiems kitaip, atrodė daugiau ar mažiau įprastiniai dalykai.

Gyvenimas ilgainiui įgavo stabilesnį ritmą ir normalėjo. Tam reikšmės turėjo skubotai vykdoma industrializacija, su tuo susijusi miestų plėtra, modernėjančios darbo ir buities sąlygos. Tai lėmė kaimų elektrifikacija, dujos, televizija ir kitos technikos naujovės. Tai buvo bendrieji to meto civilizacijos laimėjimai, bet propaganda stengėsi pateikti visa tai kaip santvarkos laimėjimus, „partijos ir vyriausybės“ dovanas darbo liaudžiai. Lietuvos visuomenės sovietizacija sutapo su technologine modernizacija:

„[...] totalitarinis marksizmas suprastinas ne kaip modernizacijos varžymo, bet, atvirkščiai, kaip smarkaus pastarosios spartinimo padarinys.“[133]

Šie pokyčiai darė žmonėms poveikį, palengvino gyvenimą, kurio lygis Lietuvoje darėsi aukštesnis negu kitur Sovietų Sąjungoje, bet nekeitė esminio dalyko – okupacinio santvarkos pobūdžio. „Geležinė uždanga“ laikė tautą atskyrusi nuo laisvojo pasaulio, o pastarasis pamiršo okupuotąsias tautas. Režimo švelnėjimas reiškė tik tai, kad prievarta darėsi ne tokia brutali ir akivaizdi, melas subtilesnis. Buvo stengiamasi santvarką „įteisinti“, tam tikslui tarnavo, be deklaratyvios propagandos, ideologinės disciplinos, privalomos visose aukštosiose mokyklose. Objektyvesni ir ideologiškai neutralesni socialinių mokslų darbai skendo tendencingo arba tiesiog melagingo turinio knygų, brošiūrų, straipsnių, disertacijų sraute.

Tarptautinė situacija taip pat neteikė vilčių, pasaulis buvo pasidalijęs į dvi priešiškas stovyklas, tarp jų vyko „šaltasis karas“. Vienu metu atrodė, kad jį laimėti daugiau galimybių turi „socializmo stovykla“, nes komunizmo įtaka nesulaikomai plito pasaulyje, o „krizių“ krečiamas kapitalizmas pamažu traukėsi. Jau neatrodė tokie neįtikinantys, kaip okupacijos pradžioje, tvirtinimai, kad socializmu save įvardijančiai santvarkai priklauso ateitis, nes ji istoriškai pranašesnė už kapitalizmą, kurį Lietuvoje atsiminė tik vyresnieji, ir tie nebūtinai vien tik gerai. Ideologinio spaudimo aplinkoje nesimatė alternatyvų perėjimui „iš kapitalizmo į socializmą“, tautų „suklestėjimui ir susiliejimui“, juo labiau kad santvarka, įgaunanti „žmogiško veido“ bruožų, užtikrino žmonėms darbą, minimalų atlyginimą ir kasdienio gyvenimo saugumą, nors kartu ir pilkumą bei nuobodybę.

Politinė ir ideologinė kontrolė buvo sukausčiusi kiekvieną visuomenės sritį, aktyvaus priešinimosi laikas jau buvo praėjęs. Jį keitė prisitaikymas ir tylusis priešinimasis. Prisitaikymas – daugiaprasmė sąvoka. Į prisitaikėlių kategoriją pateko visi, kurie okupaciją įvardijo tikruoju vardu, bet išoriškai pakluso jos atneštai tvarkai, stengėsi „neišsiskirti“, bet rūpinosi daugiausia šeima, buitimi, darbu, profesine karjera. Prisitaikyti vertė savisaugos instinktas, kasdienio gyvenimo rūpesčiai, buvo

[133] Šaulauskas M. Lietuva iki ir po 1990-ųjų: apie modernizaciją ir galvojimo būdą // Žmogus ir visuomenė, 3/95, 1996. P. 23.

psichologiškai apsiprantama su esama padėtimi. Norint baigti aukštąjį mokslą, įgyti profesiją, teko norom nenorom priimti režimo diktuojamas sąlygas, nevengiant stoti į komjaunimą ar partiją. Tai nebūtinai reiškė, kad atsisakoma įsitikinimų. Gimnazistas, galbūt savo laiku pačių partizanų atkalbėtas nuo jungimosi į ginkluotą kovą (kad tokių faktų būta, liudija partizanų prisiminimai), per egzaminą universitete praeities įvykius aiškina jau ne taip, kaip pats galvoja, o kaip reikalauja oficialioji versija.

Abstrakčiu požiūriu prisitaikymą galima laikyti smerktinu elgesiu, nes jame esama veidmainystės, nesąžiningumo, silpnumo, bailumo ir kitokių laikomų neigiamomis emocinių būsenų. Bet prisitaikyme taip pat esama racionalumo, vidinės disciplinos, tikslingo žinojimo „dėl ko“. Tačiau asmeniškai prisitaikyti nebuvo lengva, abejonės ir įtampa buvo dažna prisitaikiusiojo dvasinė būsena. Jo savimonė tarsi suskilusi į dvi sunkiai suderinamas puses. Išorinė pusė yra atkreipta į viešąjį gyvenimą ir atvira jo netiesai, kurią atmeta vidinė jos pusė, bet kuri yra uždara, slepiama ir neturi kelio išorėn. Sąmoningesniam tautiečiui toks dvilypumas buvo skausmingas, ardė jo asmenybės tapatumą. Jis įtarinėjo ir smerkė pats save, prarado savigarbą, nebežinojo, kuri jo gyvenimo pusė – vidinė ar išorinė – išreiškia jo tikrąjį „aš“. Jautėsi nusivylęs ne tik savimi ir savo šalimi dėl to, kad ji atsidūrė okupuotosios padėtyje ir jos ateitis skendėjo neaiškumo miglose. Prisitaikiusysis turėjo nuolat kontroliuoti save, neužsimiršti ir neatsiskleisti, kita vertus, nenueiti per toli ir netapti kolaborantu. Kas bent subjektyviai nesipriešino melui, nejučiomis tapo jo skleidėju.

Reikia pasakyti, kad prisitaikymų būna visokių su daug dviprasmybių, jų pobūdis ir padariniai buvo nevienodi ar net diametraliai skirtingi. Gyvenimas nesustojo ir okupacijos sąlygomis, prisitaikymas buvo būtinas tautos egzistencijai, jos tapatumo tęstinumui. Kaip kas prisitaikė, daug priklausė nuo socialinės padėties, pareigų, profesijos, pagaliau nuo paties žmogaus. Visuomenė negalėjo gyventi be mokytojų, gydytojų, inžinierių ir kitokių specialistų, bet režimui jų darbas buvo taip pat reikalingas ir naudingas. Buvo daug tokių dalykų, pavyzdžiui, sportininkų (krepšininkų) pasiekimai, kurie palaikė tautiškumą, bet kartu aukštino ir valstybės okupantės sporto prestižą. Tautiškumui palaikyti būtini kultūros laimėjimai vertinti ir kaip sovietinės santvarkos laimėjimai.

Literatūros kritikas Albertas Zalatorius rašė:

„Nebijokime žodžio „prisitaikymas“, jis ne prastesnis negu „kova“. Pabandykime įsijausti ir suprasti. Prisitaikymą diktuoja intuicija ir savisaugos instinktas, tiksliai pasakantis, kada kova beprasmė. Prisitaikyti ir išlikti reikia ne mažiau jėgų ir ištvermės, negu kovai, nes prisitaikymo formos skausmingesnės ir dramatiškesnės – jos reikalauja nuolatinio susidvejinimo ir savęs tramdymo.“[134]

Prisitaikėliai buvo labai reikalingi okupacinei valdžiai, ji stengėsi paversti juos savo bendrininkais už tai pasiūlydama kai kurių lengvatų bei karjeros galimybių. Buvo ir kita situacijos pusė. Prisitaikymas davė galimybių daug ką pamatyti iš arti, perprasti režimą, pamatyti jo trūkumus, jais pasinaudoti, faktiškai netgi jam priešintis, viešai nekonfrontuojant. Daug kas, net įstaigų ir įmonių vadovai, išmoko pritarti valdžios planams bei direktyvoms ir jų nevykdyti arba tik imituoti vykdymą. Taip buvo daroma nebūtinai tik savanaudiškais grupiniais sumetimais. Socialiniuose, humanitariniuose moksluose buvo nesunku tautiškumo požiūriu vertingą mokslinį darbą pridengti keliomis ideologinėmis frazėmis ar citatomis – „žaibolaidžiais“, nors tai kartais reiškė balansavimą ties pavojinga riba. Tokie dalykai, jau kiek vėliau, tapo būdingi visai sovietinei sistemai, į ją iš visų pusių skverbėsi apsimetinėjimai ir korupcija.

Prisitaikėliai galėjo būti ir pavojingi režimui, gal net labiau už atvirus priešus, tapti savotiškais Konradais Valenrodais, laukiančiais palankaus momento. Tiesa, sovietinės kontrolės ir sekimo sąlygomis tai buvo nepalyginamai sunkiau negu vokietmečiu, kai vietinė administracija stengėsi kiek galima tarnauti lietuvių visuomenei. Vis dėlto nereikėtų pamiršti, kad Sąjūdis kilo kaip tik iš prisitaikiusiųjų.

„Socialistinė nacija“

Vienaip ar kitaip prisitaikiusiųjų buvo dauguma. Nepaisant prisitaikymo pobūdžio ir lojalumo režimui laipsnio, visų mąstyseną veikė politiniai ir ekonominiai veiksniai, formavę vadinamąjį „sovietinį gyvenimo būdą“. Tie veiksniai: uždarumas, partinė ir ideologinė diktatūra, valsty-

[134] Zalatorius A. Mūsų literatūros depresija: simptomai, priežastys, prognozės // Metmenys, 66. 1994. P. 21.

binė nuosavybė ir planinis ūkis, prekių deficitas ir korupcija, internacionalizmu dangstomas rusinimas. Sovietizuotos tautos žmonių sąmonė įgavo bruožų, kurių visuma gali būti įvardijama kaip sovietinės arba tarybinės tautos sąmonė. Pastarasis terminas buvo vartojamas oficialiai, nėra šios knygos autoriaus išradimas, panašia prasme vėliau pradėtas vartoti socialistinės nacijos terminas.

Socialistinė nacija – žodžių darinys, reiškiantis tai, ką galima glaustai apibūdinti taip: tautiškasis tapatumas, suprantamas sovietinės („socialistinės“) ideologijos požiūriu. Sovietinis režimas skelbėsi esąs socialistinė santvarka – aukštesnis visuomenės istorinės raidos etapas, įveikiantis kapitalistinės (buržuazinės) santvarkos klasinius prieštaravimus. Pastarųjų įveikimo būdas – „išnaudotojų kaip klasės“ likvidavimas. Praktiškai tai reiškė privačios nuosavybės suvalstybinimą, stambių ūkininkų ir kitokių „buržuazinių elementų“ trėmimą ir daugybę represinių veiksmų. Lietuvoje tai buvo padaryta pirmąjį antrosios okupacijos dešimtmetį ir skelbta, kad čia jau „įsitvirtino“ socializmas. Lietuvių tautos istorijoje prasidėjo naujas socialistinis etapas, tapęs „socialistine nacija“.

Reikia pripažinti, jog tai buvo ne vien politinė deklaracija, bet iš dalies ir tikrovė, kaip jau apibūdinto sovietinio gyvenimo būdo ilgalaikis padarinys. Tokios būsenos tauta, kaip visumos, taip ir pavienių savo narių atvejais galėjo evoliucionuoti ir internacionalistinio kosmopolitizmo, ir nacionalinio socializmo ar net komunizmo kryptimis. Pastarąjį raidos variantą buvo galima stebėti kai kuriose vadinamosios liaudies demokratijos šalyse (Rumunijoje, Albanijoje, Kinijoje), kurios taip pat „kūrė socializmą“. Lietuvoje formavosi savitas socialistiškumo ir tautiškumo simbiozės variantas, daugeliui prisitaikiusiųjų buvo priimtinos socializmo idėjos manant, kad jas įgyvendinant, nebūtinai tik sovietiniu būdu, susidarytų palankesnės sąlygos skleistis tautos kūrybinėms galioms.

Taip mąstė dauguma prisitaikiusiųjų, kurie buvo labai įvairūs pagal socialinę padėtį ir santykį su valdžios struktūromis. Branduolys buvo komunistai iš įsitikinimo, tarnavę okupantams, nors kai kas tik epizodiškai, bandę derinti tautiškumą su komunistine ideologija. Labai įtakinga buvo pragmatiškoji šios sąmonės turėtojų kategorija – išaugusi partinė, gamybinė ir administracinė nomenklatūra – privilegijuotas sovietinės visuomenės sluoksnis.

„Socialistinės nacijos“ sąmonė radosi iš dalies kaip pusiau nesąmoningo, kasdienybės diktuojamo prisitaikymo, apsipratimo padarinys, iš dalies kaip kryptingo ideologinio poveikio rezultatas. Poveikis buvo da-

romas pagal tam tikras koncepcines nuostatas, kuriomis buvo aiškinama tauta, jos kultūra, istorija ir kiti socialiniai klausimai. Tos nuostatos plaukė iš pagrindinių kompartijos dokumentų, bet būdavo „pakoreguojamos“ ir vietinių ideologų.

Tautos sąvoka buvo interpretuojama suteikiant jai liaudies sąvokos prasmę. Į tai atkreipė dėmesį Nerija Putinaitė knygoje „Šiaurės Atėnų tremtiniai“ teigdama, kad nuo tautos buvo einama „liaudies“ link. Iš tikrųjų, sovietiniai ideologai nemėgo tautos sąvokos, įžvelgdami joje sąsają su „vieningosios srovės“ teorija, tačiau abejotinas yra autorės teiginys:

„[...] tautinė visuomenė buvo nusviesta iki valstietiškos liaudies lygio“; „[...] galiausiai lietuviškumas buvo susietas su etniniu liaudiškumu.“[135]

Tai nelabai įtikina žinant, kad bolševikų ideologai gana neigiamai žiūrėjo į kaimą ir valstiečius, kurie, anot jų, kaip jau minėta, yra „dvilypės prigimties“, ko negalima pasakyti apie miesto proletarus. Be to, viešajame diskurse „liaudies“ sąvoka buvo vartojama daugiau ideologine nei socialine prasme, savo turiniu ji apėmė visus gyventojų sluoksnius, įskaitant ir „pažangiąją inteligentiją“, atmetant tik „išnaudotojus“. Aukštą įvertinimą reiškiantis „liaudies artisto“ vardas nebuvo siejamas vien su folkloriniu menu, bet buvo teikiamas, pirmiausia profesionaliojo meno meistrams. Tiesa, buvo palaikomi populiarūs liaudies ansambliai ir kitokie kolektyvai, bet tai vertintina daugiau kaip fasadinės kultūros reiškinys, turėjęs analogų visose respublikose. Taigi liaudiškumas nebuvo tolygus valstietiškumui, į liaudiškumą telktas gana platus tautinis turinys. Tuo remiantis buvo galima kalbėti apie lietuviškumą kaip kultūrinę individualybę parodant jo skirtingumą nuo kitokių „liaudiškumų“, pavyzdžiui, rusiškojo liaudiškumo.

Moksliniame diskurse buvo plačiai vartojamos „tautos“ ir „nacijos“ sąvokos, rašomi straipsniai, ginamos disertacijos apie tautas socializmo sąlygomis, tautines kultūras ir vertybes, jų sąveikas ir tarpusavio priklausomybes. Šie klausimai, nors ir laikantis privalomos marksistinės metodologijos, buvo vertinti gana skirtingai. Tai priklausė nuo autorių. Vienuose darbuose tautinė kultūra aiškintina pagal ideologinę formulę „socialistinė savo turiniu, nacionalinė savo forma“, kalbėta apie nacijų

[135] Putinaitė N. Šiaurės Atėnų tremtiniai. – Vilnius: Aidai, 2004. P. 147.

suklestėjimą ir susiliejimą, kituose daugiau pabrėžiamas tautiškumo puoselėjimas atsiribojant nuo nacionalizmo, o kultūrų internacionalizacija suprantama maždaug taip, kaip dabar suprantamas daugiakultūriškumas ar globalizacija.

Vienas svarbiausių „socialistinės nacijos“ sąmonės akcentų buvo Lietuvos istorijos perrašinėjimas pagal klasių kovos teorijos modelį nutylint ar tamsiomis spalvomis vaizduojant viską, kas liudijo apie mūsų šalies valstybingumo tradiciją. Tautos praeitį stengtasi vaizduoti kaip nesutaikomų klasinių prieštaravimų istoriją, pabrėžiant tariamai niekada nenutrūkusius draugiškus santykius su „didžiąja rusų tauta“. Tokiai istorijos interpretacijai buvo ruošiami vadinamieji partijos istorijos specialistai. Mokykliniuose vadovėliuose, propagandinėse brošiūrose, spaudoje rašyta apie „tikrąją“ tautos istoriją, kuri prasidėjusi tik su vadinamąja spalio revoliucija Rusijoje 1917 metais ir komunistų veikla nepriklausomoje Lietuvoje. Jos tąsa buvusi 1940-ųjų „revoliucine situacija“ ir „laisvanoriškas įstojimas į SSSR“ ir pan. Vasario 16-osios Nepriklausomybės Aktas įvardijamas kaip:

„Buržuazinės Tarybos demagoginiais sumetimais paskelbtas 1918 m. vasario 16 d. nepriklausomybės aktas.“[136]

„Tikroji“ Lietuvos istorija tapatinta su „Tarybų Lietuvos“ istorija. Jeigu pirmosios sovietinės okupacijos metais dar buvo oficialiai vartojamas žodis „sovietinis“ (sovietinė santvarka, Sovietų Respublika), vėliau viešoje vartosenoje įtvirtinamas žodis „tarybinis“. Oficialiame diskurse kalbant apie tuometinį gyvenimą vengta vartoti net žodžius „Lietuva“, „lietuviškas“ be priedėlių „Tarybų“, „tarybinis“. Šis ideologinis būdvardis buvo privalomas visoms švietimo ir kultūros sritims: dailininkai kūrė tik „lietuvių tarybinį meną“, poetai – „lietuvių tarybinę poeziją“, žurnalas moterims pavadintas „Tarybinė moteris“, savaitraštis mokytojams – „Tarybinis mokytojas“ ir pan. Kalbantysis apie lietuviškumą rizikavo būti įtariamas esąs „buržuazinis nacionalistas“. Žodžiai „tarybinis“ ir „sovietinis“, teigia Vytautas Rubavičius, ne šiaip sau žodžiai – jie žymi dvi skirtingas tikroves ir dvi skirtingas tos tikrovės sampratas.

[136] Lietuvos TSR istorijos chrestomatija. – Kaunas: Šviesa, 1972. P. 161.

„Sovietų pakeitimas tarybomis reiškė esminį dalyką – svetimųjų valdžią esame verčiami laikyti, o po to imame laikyti sava.“[137]

„Tarybinio lietuviškumo“ frazeologijoje nebuvo vietos nei trėmimams, nei ūkininkų „išbuožinimams“ ir prievartinei kolektyvizacijai, nei visuotinai ideologinei kontrolei. Iš esmės tai buvo oficialus melas, bet be perstojo kartojamas, blokuojant alternatyvius informacijos šaltinius, veikė daugelio žmonių sąmonę taip pat ir dėl to, kad žmonės stengėsi pamiršti skaudžius netolimos praeities išgyvenimus, mažiau galvoti apie tai, kas prieštarauja oficialiajai nuomonei. Taip buvo psichologiškai lengviau, be to, ir saugiau. Net ir tolerantiškoje neoficialioje inteligentų aplinkoje, nesibaiminant kritiškai kalbėti apie valdžią, tapo neįprasta, net laikoma savotišku netaktu užsiminti apie 1940-ųjų okupaciją, partizanų kovas, nepriklausomybės atgavimo perspektyvą. Apie tai buvo kalbama tik labai siauroje aplinkoje.

Nuo propagandinę užduotį vykdančių istorikų būtina skirti istorikus, įskaitant ir meno bei kitų kultūros sričių istorijos tyrinėtojus, kurių veikaluose stengtasi laikytis ideologiškai nedeformuotų požiūrių ir vertinimų, nors daugiau empiriškų konstatacijų pavidalu, vengiant platesnių apibendrinimų, sąsajų su politine tikrove. Istorikas Egidijus Aleksandravičius teigia:

„Niekas negali užprotestuoti teiginio, kad Broniaus Dundulio ir Vytauto Merkio darbų iš esmės nepaveikė vulgarizuota marksizmo versija. Bent jau pastarasis, kaip pedagogas savo mokiniams (o kartais ir oponentams) nuolat pabrėždavo, jog nuo bet kokių iš aukštai užmetamų schemų galima pasprukti tik faktų gausinimo būdu... Faktų gausinimas padėjo išvengti sovietinių klišių ir įgalino istoriją išlikti moksline disciplina net tokiomis sąlygomis.“[138]

Tai buvo istorijos tyrinėjimai, apimantys ilgą laikotarpį, nuo kovų su kryžiuočiais iki spaudos draudimo ir knygnešių gadynės. Buvo rūpinamasi istorinio, kultūrinio palikimo išsaugojimu, istorijos šaltinių, lite-

[137] Rubavičius V. Iš *tarybinės* ar *sovietinės* tikrovės esame kilę? // Kultūros barai, 2005/5. P. 8–9.

[138] Aleksandravičius E. Trys lietuvių kultūros istoriografijos slenksčiai // Metmenys, 68. 1995. P. 5.

ratūros klasikų leidyba. Tokie darbai buvo populiarūs, padėjo išlaikyti tapatumo savimonės pamatus.

Būdingas „socialistinės nacijos“ sąmonės bruožas buvo pilietinės sąmonės atrofija. Sovietizuojama Lietuvos visuomenė tapo nupilietinta visuomene, ir tai gali pasirodyti paradoksalu, nes iš oficialių tribūnų buvo nuolat kalbama apie pareigas visuomenei, aktyvios pilietinės pozicijos svarbą. Tačiau faktiškai visuomeniškumas reiškė ne ką kita, kaip paklusimą nurodymams iš aukščiau, todėl aktyvios pilietinės raiškos galimybės buvo labai siauros, ribojosi buitinių santykių sritimi. Platesnė nepriklausoma socialinė kritika nebuvo įmanoma. Tiesa, kartais būdavo prabylama apie „vis dar pasitaikančius“ trūkumus, net leidžiama spaudoje pasvarstyti vieną kitą socialinę problemą, pakritikuoti žemesniąsias valdžios grandis, bet tik neperžengiant ribų. Gilesnių priežasčių ieškanti kritika rizikuodavo būti kvalifikuota kaip santvarkos „juodinimas“ su visomis politinėmis pasekmėmis. Pavyzdžiui, būdavo „nuleidžiamos“ į įmones direktyvos, raginančios kovoti su alkoholizmu, bet tuo pat metu santvarkos „juodinimu“ būdavo kaltinami nepriklausomo blaivybės judėjimo iniciatoriai. Pagal oficialų aiškinimą sovietinėje visuomenėje nebuvo alkoholizmo kaip socialinio reiškinio, o tik retkarčiais „pasitaikantys“ atskiri piktnaudžiavimo alkoholiu atvejai.

Statistikos duomenys apie socialines negeroves, kaip ir negausių socialinių tyrimų rezultatai, buvo sunkiai prieinami, neanalizuojami platesniame socialiniame kontekste arba pritempiami prie ideologinių stereotipų, teigiančių, kad socialistinėje visuomenėje socialinė patologija kaip reiškinys yra nežinoma. Vienu metu socialinių mokslų specialistams net išsiuntinėti nurodymai neskelbti duomenų apie nusikalstamumą, alkoholizmą, savižudybes, psichikos ligas ir kitokias negeroves. Šios negerovės nesulaikomai plito. Režimui silpstant, jau toleruota net ir gana taikli atskirų socialinių reiškinių kritika, tai vertinant kaip režimo demokratiškumo įrodymą, bet taip pat neperžengiant, tegul ir praplatėjusių, ideologinių dogmų.

Prisitaikymas buvo neišvengiamas tautos egzistencijos būdas ilgalaikės okupacijos sąlygomis. Nors prisitaikymas nebuvo tolygus susitaikymui, vis dėlto tai vedė į „socialistinės nacijos“ mentaliteto formavimąsi, o tai nutraukė pilietinės visuomenės brandą ir tautos modernėjimą, prarasta labai brangaus laiko. Svarbu atpažinti „socialistinės nacijos“ stereotipų transformaciją dabartinėje visuomenėje.

NEPRIKLAUSOMYBĖ IR PRAEITIES PALIKIMAS

Devynioliktaisiais Nepriklausomybės metais galime drąsiai teigti, jog nuo okupacinės praeities labiausiai nutolę esame užsienio politikos požiūriu. Tai liudija tokie faktai kaip mūsų valstybės narystė Europos Sąjungoje ir NATO. Savikritiška refleksija sako, kad daug mažiau, negu gali iš paviršiaus atrodyti, esame nutolę nuo tos praeities vidaus politikoje. Tai rodo to palikimo nomenklatūrinės dalies įtaka dabartiniame politiniame šalies gyvenime, kurią patvirtino ir sėkmė, lydėjusi buvusios nomenklatūrinės aplinkos atstovus per 2004-ųjų metų Seimo rinkimus. Apie tai byloja ir nostalgiški kai kurių žmonių sovietinės praeities prisiminimai, nors jie kartais yra apgaulingi ir reiškia, galbūt ne ką kita, o tik jaunystės metų ilgesį.

Būtų nesunku nurodyti ir daugiau požymių, liudijančių, kad *sovietinis* nomenklatūrinis palikimas sunkiai traukiasi iš Lietuvos gyvenimo. Be to, traukiasi gal tik taktiniais sumetimais, keisdamas savo spalvą, taikydamasis prie aplinkos ir pats ją keisdamas. Neatmestina, kad toks „užsibuvimas“ yra ne vien vidaus veiksnių nulemtas, bet yra veikiamas ir iš šalies. Taip manyti duoda pagrindo rytinės kaimynės valdžios požiūris į „artimąjį užsienį“.

Įvykiai klostėsi taip, kad po Kovo 11-osios Lietuva politiškai įžengė į posovietinį laikotarpį, bet nepriklausomas gyvenimas faktiškai prasidėjo toje socialinėje terpėje, kurią suformavo okupacinės santvarkos dešimtmečiai. Esminis politinis lūžis, kurį sukėlė išsivadavimas, turėjo toli siekiančius politinius padarinius, tačiau to nepakako, kad sparčiai ir iš pamatų keistųsi esama socialinio gyvenimo sankloda, atsigautų pilietinė visuomenė. Vadavimasis iš to palikimo nuo pat pradžių kėlė ir iki šiol tebekelia aibę sudėtingų uždavinių, ir nežinia kiek laiko dar tęsis. Visuomenė turi savą kismo ritmą, ir reformos, net ir pavykusios, sudaro tik įstatymų „rėmus“. Kita vertus, vargu ar galėtume nurodyti tokią pokomunistinę šalį, kurioje iš komunistinio palikimo vaduojamasi sparčiau.

Nepriklausomybės siekio motyvai

Jau chrestomatine tiesa yra virtęs teiginys, kad Atgimimas, atvedęs į Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą, buvo dalis plataus demokratėjimo vyksmo, kuris, silpstant komunistiniams režimams, išsiplėtojo Rytų ir Vidurio Europoje vadinamosiose liaudies demokratijos šalyse ir per trumpą laiką tuos režimus nušlavė nuo istorijos arenos. Komunizmo krizės išraiška Sovietų Sąjungoje buvo M. Gorbačiovo inicijuota „perestroikos“ politika, kuriai pritarė didžiųjų Vakarų valstybių vadovai, palaikydami sovietinį lyderį ir dėdami į jį, bent kurį laiką, dideles viltis. Jie stengėsi vykdyti lanksčią Rytų politiką, pritarė demokratiniams sąjūdžiams, tiesa, savaip suprasdami jų tikslus.

Lietuvos, kaip ir Latvijos bei Estijos, padėtis labai skyrėsi nuo vadinamosios liaudies demokratijos šalių padėties. Jose vykę demokratiniai judėjimai išreiškė tautų valią nusimesti vienos partijos diktatūrą, keisti santvarką ir išsivaduoti iš Maskvos priklausomybės – toks buvo pagrindinis nacionalinis tų šalių uždavinys. Jos nebuvo okupuotos tikrąja žodžio prasme, nebuvo panaikintas jų valstybingumas, jų vardas nebuvo ištrintas iš pasaulio valstybių žemėlapio. Nors ir satelitinės, priklausomos nuo Kremliaus, jos vis dėlto buvo suverenios valstybės. Jų ūkis buvo mažiau suvalstybintas, jų kultūras ne taip kaustė ideologija, jos buvo mažiau izoliuotos nuo laisvojo pasaulio. Tų šalių komunizmas pasireiškė vietiniais savitumais, kai kuriais aspektais buvo artimas eurokomunizmui, turėjo nacionalinio komunizmo bruožų. Be to, tų šalių tautos nekentėjo nuo tautinės priespaudos. Nei lenkams, nei vengrams, nei rumunams negrėsė ištirpimas rusakalbėje „sovietinės liaudies“ masėje, todėl kelyje į demokratiją šioms tautoms nereikėjo kovoti dėl valstybingumo atkūrimo, pakako pakeisti savo šalyse politinės valdžios struktūrą ir numatyti iš to plaukiančius socialinius uždavinius.

Taigi Lietuvoje, kaip ir dviejose kaimyninėse šalyse, demokratinio judėjimo motyvacija buvo daug platesnė. Antikomunistinės nuotaikos, išlikusios, nors ir pakitusiais pavidalais, nuo ginkluotos rezistencijos metų, čia išreiškė pirmiausia tautinio išsivadavimo siekį, todėl buvo iš esmės antikolonialistinės. Daugumai lietuvių, nepaisant prisitaikymo ir konformizmo, sovietinė santvarka buvo ne kas kita kaip svetimųjų administracija, „rusų valdžia“, rusiškojo politinio ir kultūrinio kolonializmo forma. Lietuviai, latviai ir estai patyrė dvigubą – politinę ir tautinę priespaudą, todėl su demokratizacija jie siejo galimybę nusimesti oku-

pacinį režimą ir tautiškai išsivaduoti. Politinės valdžios pakeitimas jiems buvo visų pirma būdas išsivaduoti ir atkurti nepriklausomybę, kurios prasmė buvo politinė tautos laisvė ir istorinio teisingumo atkūrimas, demokratijos plėtra, tautinio tapatumo išlaikymas. Nepriklausomybė nebūtinai buvo asocijuojama su kapitalistinės ūkio struktūros atkūrimu, nemaža dalis nepriklausomybės šalininkų neturėjo nieko prieš socializmą, bet ne sovietinio pavyzdžio. Tautinis išsivadavimas, siekiant atkurti nepriklausomas valstybes, buvo lemiamas politinio virsmo Baltijos šalyse veiksnys. Vakarų politikai, palaikantys demokratinius judėjimus bendrąja prasme, į baltų tautinius siekimus kurį laiką žiūrėjo įtariai manydami, kad lietuviams, latviams ir estams pakaktų apsiriboti demokratijos atkūrimu, o visa kita pamažu išsispręs savaime.

Tokia buvo tuometinė situacija objektyviąja istorine prasme. Konkrečiai ta situacija skaidėsi į atskirus pavidalus ir žmonių sąmonėje atsispindėjo nevienodai. Išsilaisvinimo siekiai Atgimimo pradžioje buvo reiškiami netiesiogiai, daugiausia per kultūrą ir švietimą – reikalaujant lietuvių kalbai valstybinės kalbos statuso, kuriant tautinės mokyklos programą, kūrybinėms (rašytojų, dailininkų, kompozitorių ir pan.) ir kitokioms sąjungoms bei organizacijoms atsiskiriant nuo „centrų“ Maskvoje. Steigėsi neformalūs susivienijimai, tokie kaip Žalieji, Paminklosaugos judėjimas, Talkos klubas ir kiti. Kultūrinės inteligentijos veikla daugiausia ir parengė tą viešąją erdvę, kurioje buvo įmanomas taikus, teisiniais argumentais grindžiamas kelias į nepriklausomybę.

Nemenką vaidmenį vaidino ir ekonominiai motyvai. Nepriklausomybės siekis, prieš įgaudamas politines raiškos formas, perėjo ir ekonominio savarankiškumo, atlikusio „perestroikos“ deklaracijų siekio etapą. Atgimimo išvakarėse, o ir Sąjūdžio pradžioje apie tai daugiausia kalbėta, nors tada nedaug kas, neišskiriant nė ekonomistų, galėjo plačiau paaiškinti, kokia ta savarankiška ekonomika turėtų būti. Daugeliui žmonių tai reiškė ne daugiau kaip abstrakčią geresnio gyvenimo galimybę. Politinė nepriklausomybė ne vienam tautiečiui buvo patraukli pirmiausia kaip galimybė geriau gyventi. Gyventi gerai norėta gal net labiau negu gyventi laisvai, laisvę laikant tik geresnio gyvenimo sąlyga. Veikė ir daugiau motyvų, kuriuos apibendrintai galima įvardyti kaip socialinių permainų troškimą. Nors planinės ekonomikos neįgalumas buvo viena svarbiausių sovietinio režimo žlugimo priežasčių, lietuvių kovą dėl nepriklausomybės skatino vis dėlto ne ekonominiai motyvai. Buvo rizikuojama ir aukojamasi dėl laisvės, o ne dėl rinkos ekonomikos. Pastaroji

galėjo būti įdiegta ir liekant „sudėtyje“. Demokratėjimo procesas Pabaltijo šalyse visų pirma reiškė tautinio išsivadavimo siekį.

Paradoksali revoliucija

Visuotinai pripažįstama, kad perėjimas nuo sovietinio totalitarizmo prie demokratijos buvo radikalus istorinis virsmas, lūžis, neveltui vadinamas revoliucija. Prancūzų politologas Guy Sormanas pranešime, skaitytame Pasauliniame leidėjų ir žurnalistų kongrese Atėnuose (1991 06 03), antikomunistinę revoliuciją pavadino, gal kiek perdėdamas, įvykiu, prilygstančiu Romos imperijos žlugimui, kurio padariniai sieks kelias žmonių kartas. Šiaip ar taip, tai buvo toli gražu ne regioninės reikšmės įvykiai. Komunizmo žlugimas padarė galą šaltajam karui, išplėtė globaliųjų sąveikų galimybes, kartu pakeitė ne tik Europos, bet ir viso pasaulio situaciją.

„Po 1989 metų Europa tapo atvira naujiems apibrėžimams“[139], – rašo garsus anglų kultūros istorikas Gerardas Delanty.

Atvira naujiems apibrėžimams yra ir Lietuva.

Tai buvo ne tik neturinti precedento bei analogijų istorijoje, bet ir paradoksali revoliucija, ypač Baltijos šalyse. Šitai iš dalies paaiškina, kodėl kol kas stokojama adekvačių jos konceptualios refleksijos priemonių. Tokio masto permainų nenumatė nei Vakarų šalių užsienio politikos strategai, nei sovietologų teorijos, nei disidentų prognozės, nors pastarųjų lūkesčiai, paremti ne racionaliais argumentais, bet greičiau moraliniais kriterijais, vis dėlto pasiteisino. Keičiantis santvarkai prasidėjo ne kažkas istoriškai nauja, kaip dažniausiai atsitinka per revoliucijas, bet priešingai, atkuriama tai, kas jau buvo buvę iki sovietinės okupacijos. Plačios apimties ir sudėtingos reformos buvo pradėtos galvojant apie dabartį ir ateitį, bet jos naujais pavidalais tik „grąžino“ tai, kas jau buvo buvę praeityje: nepriklausomybę – politikoje, privačią nuosavybę ir rinkos ūkį – ekonomikoje, atvirumą ir įvairovę – kultūroje. Įvyko tai, kas pagal sovietiškai adaptuotą marksistinę istorijos sampratą negalėjo

[139] Delanty G. Europos išradimas. Idėja. Tapatumas. Realybė. – Vilnius: Atviros Lietuvos knyga, 2002. P. 192.

įvykti: ne socializmas nugalėjo kapitalizmą, kaip skelbė šimtai lozungų, bet priešingai, iš „brandaus“ socializmo buvo ryžtingai pasukta į kapitalizmą reformomis atkuriant tai, ką buvo iki pamatų sugriovusi bolševikinė revoliucija. Anglų politologas T. G. Ashas antikomunistines revoliucijas pavadino „refoliucijomis“, kaip reformų ir revoliucijos kombinaciją.[140] Jau kitas klausimas – koks buvo tas socializmas ir į kokį kapitalizmą pereinama, ar visur tai vyksta sėkmingai, kas priklauso nuo nacionalinių šalies ypatumų bei kitokių subjektyvių veiksnių.

Permainos buvo paradoksalios dar ir todėl, kad joms, savo politine nuostata antikomunistinėms, Komunistų partija bei valdančioji nomenklatūra ne tik Lietuvoje, bet ir daug kur kitur nedaug tesipriešino, bent jau atvirai. Nenorėjo ar nesugebėjo – jau kitas klausimas. Kai kurių grupuočių, tokių kaip „platformininkai“, „jedinstvininkai“, ne vien žodžiais, bet ir veiksmais (sausio 13-osios smurtas) reiškiamam priešiškumui nepriklausomybei buvo diriguojama iš Maskvos, todėl tai buvo tokia revoliucija, kuri siekė nutraukti ryšį su praeitimi, bet kartu ir negalėjo daugeliu aspektų nuo jos atitrūkti.

Dėl objektyvumo sovietinę nomenklatūrą ir buvusius komunistų partijos narius reikia vertinti skirtingai. Komunisto sąvoka nebuvo vienareikšmė, klystume visus tuometinius partijos narius vertindami pagal vieną „kurpalį“, manydami, kad komunistas jau „pagal apibrėžimą“ turėjo būti kolaborantas ir nepriklausomybės priešas. Komunistų iš įsitikinimo bei tų, kurie savo darbais įkūnijo režimą, o tai ne visada reiškė vieną ir tą patį, negalima tapatinti su tais, kurie stojo į partiją konjunktūriniais ar konformistiniais sumetimais. Partijos vadovus ir funkcionierius, sudarinėjusius tremiamųjų sąrašus, o vėliau reikalavusius, kad tremtiniams ir politiniams kaliniams nebūtų leidžiama grįžti į Lietuvą, reikia skirti nuo tų, kurie buvo švietimo, mokslo, kultūros įstaigų, iš dalies ir ūkio įmonių vadovai, rūpinosi tautinės kultūros puoselėjimu, įmanomais būdais priešinosi rusinimui. Reikia taip pat skirti nomenklatūrininkus, kurių ne visi buvo partijos nariai, bet turėjo realią valdžią ir naudojosi privilegijomis, ir eilinius partijos narius – paprastus tarnautojus, darbininkus ar kolūkiečius, kurių gyvenimo sąlygos niekuo nesiskyrė nuo nepartinių žmonių gyvenimo. Dauguma partijos narių, ypač paskutiniais dešimtmečiais, buvo konformistinės orientacijos asmenys. Be-

[140] Transit. Europaische Revue. – Frankfurt am Main: Verlag Neue Kritik, 1990. S. 36–37.

je, konformizmas ir karjerizmas taip pat yra nevienareikšmiai reiškiniai. Konformisto laikysena bent jau nėra destruktyvi, nes jis geba keistis ir prisitaikyti. Be to, laikydami režimo šalininkais tik tuos, kurie formaliai buvo partijos nariai, išleistume iš akiračio vadinamuosius „nepartinius bolševikus“, tai yra asmenis, kurie sekė ir skundė kaimynus, dalyvavo represijose, pavyzdžiui, stribus, nors dauguma nebuvo nei partijos, nei komjaunimo nariai. Laikui bėgant ir režimui švelnėjant, formalių komunistų daugėjo, bet bolševikų mažėjo.

Nederėtų pamiršti ir tos aplinkybės, kad valstybėje, kurioje visas visuomenės gyvenimas buvo planuojamas, partijos narių taip pat turėjo daugėti „pagal planą“, o tai reiškė, jog buvo nustatoma, kiek į partiją turi būti priimama darbininkų, kiek kolūkiečių, kiek vyrų, kiek moterų. Partija norėjo turėti atramą „liaudies masėse“, tačiau masiškumas pasirodė esąs gana dviprasmiškas dalykas, vedė į tam tikrą partijos „supasaulėjimą“, politinio veido praradimą. Partijos masiškumas mažino visuomenės ir valdžios svetimumą, o tai savo ruožtu buvo taip pat ne vienareikšmis dalykas, nes partijos gretas, įskaitant ir viršūnę, veikė visuomenės, pirmiausia, kūrybinės inteligentijos nuomonė. Kaip teigia istorikas Alvydas Nikžentaitis:

„Būtent paskutiniais SSSR gyvavimo dešimtmečiais partija ir visuomenė suartėjo.“[141]

Atsižvelgiant į šiuos skirtumus, būtų lengviau suprasti, kodėl Atgimimo metu dauguma partijos narių ne tik nesipriešino politinėms permainoms, atvedusioms į nepriklausomybės atkūrimą, bet jas toleravo, o ne vienas ir pats buvo aktyvus tų permainų dalyvis ir net pradininkas. Beveik pusė Sąjūdžio iniciatyvinės grupės narių buvo partijos nariai. Ne kitaip, o tik sąjūdininkų savo pačios gretose spaudžiama Lietuvos kompartija atsiskyrė nuo KPSS. Atsiskyrimas buvo reikšmingas žingsnis politinio išsivadavimo link, nors tai įvyko gal ir ne be neatskleistų potekščių bei motyvų. LKP žengus tą žingsnį, Kremliui nebeliko tiesioginio būdo valdyti Lietuvą, išskyrus išorinį spaudimą arba karinės jėgos naudojimą. Buvo daroma viena ir kita, bet tai nepriklausomybės siekio nepalaužė, o tik kompromitavo režimą pasaulio akyse ir artino jo žlugimą. Į tuometinę situaciją galima žiūrėti ir taip: Komunistų partija beveik ne-

[141] Nikžentaitis A. Lietuvių prisitaikymo kronika // Atgimimas, 2005. Nr. 8.

sipriešino permainoms, atvedusioms į nepriklausomybę, todėl, kad į jos gretas buvo „infiltruota“ gana daug nepriklausomybės šalininkų.

Dalį partijos narių ir nomenklatūros atstovų dalyvauti permainose skatino įvairūs motyvai, nebūtinai suderinami tarpusavyje. Kadangi Komunistų partija buvo valdančioji ir vienintelė partija, jos gretose, ypač paskutiniais dviem dešimtmečiais, buvo atsidūrę nemažai tiesiog veiklių, vadovauti gebančių žmonių, dabartiniais terminais tariant, vadybininkų, iš esmės neturėjusių nieko bendro su ideologija. Jie blaiviau mąstė ir buvo nepatenkinti nelanksčia planine ūkio tvarka, centralizuota valdžios struktūra, Kremliaus diktatu, nors ir puikiai orientavosi jo „koridoriuose“. Be to, jie buvo šiek tiek susipažinę su Vakarų pasauliu ir suvokė permainų būtinumą, matė, kad režimas silpsta ir bliūkšta iš vidaus, kad valdžios viršūnėse jau nebėra to, ką politologai vadina politine valia, apie ką liudijo „perestroikos“ tikslų neapibrėžtumas. Jie nesistengė bet kokia kaina išlaikyti esamą politinę padėtį, greičiau apdairiai, kaip jau buvo įpratę, „svyravo kartu su generaline linija“ ir režimo silpnėjimą išnaudojo savo asmeniniams ir grupiniams interesams. Daug tiesos yra teiginyje, kad sovietinę sistemą sužlugdė ne tiesioginiai politiniai jos priešai, bet korumpuoti jos pačios „ugdytiniai“, savo laiku „apeidinėję“ įstatymus, sudarinėję nerealius ūkio planus, pateikinėję melagingas ataskaitas ir pan. Tokios buvo tos vidaus priežastys, dėl kurių ir kitose komunistų valdomose šalyse (ne visose) valdžios viršūnės nedaug arba visai nesipriešino, o tai ir lėmė, kad antikomunistinės revoliucijos vienur vadintos dainuojančiomis, kitur – aksominėmis, vyko taikiai.

Būtų sunku paneigti, kad Lietuvoje nomenklatūros aplinkoje buvo veiksmingas ir lietuviškojo sąmoningumo motyvas, kurį neabejotinai stiprino jau minėtas valdžios ir visuomenės suartėjimas. Tiesa, tas sąmoningumas buvo labai nevienodas, skirtingai pabrėžė tautinio tapatumo aspektus. Daug kam pakako tik vadinamojo ekonominio savarankiškumo, tikintis taip išlaikyti privilegijuotą padėtį ir aukštesnę materialinę gerovę. Tokiam sąmoningumui pakako drąsos tik „priešintis Maskvai“ dėl konkrečių dalykų, stengiantis ką nors „pramušti“ sau, nors kartais tai atitiko ir tautos interesus. Kultūros srityje netrūko žmonių, kurių lietuviškasis sąmoningumas tenkinosi nacionalinės kultūros puoselėjimu esamomis sąlygomis nieko nekeičiant iš pagrindų. Kiti ribojosi išsilaisvinimais atskirose srityse, reiškiančiais spaudos ir žodžio laisvę, galimybę savarankiškai spręsti ūkio, gamtosaugos, švietimo, kultūros ir daugelį kitų klausimų, nekvestionuojant esamos struktūros ir nesiekiant

išsivaduoti politiškai. Tai „socialistinės nacijos“ savimonės apraiškos. Nepriklausomybės idėja nebuvo pamiršta, tik nustumta į pasąmonę, nes atrodė nereali manant, kad Sovietų Sąjunga yra neįveikiama. Tik nedaugeliui tikroji nepriklausomybė buvo visiškai nereikalinga. Daugumai nomenklatūrinės bei jai artimos mąstysenos tautiečių nepriklausomybė reiškė ne daugiau nei nelabai aiškų suverenitetą, tai yra kažką panašaus į liberalesnį Tarybų Lietuvos variantą, leidžiantį ne tik išsaugoti, bet ir išplėsti turėtąsias galias ir privilegijas. Okupacijos dešimtmečiais diegtas neigiamas požiūris į „smetoninę Lietuvą“ neliko be pėdsako, bet reikia turėti galvoje ir tai, kad menkas tautinis sąmoningumas ne vieno asmens atveju reiškė tik istorinio išprusimo ir informacijos stoką arba taktinį atsargumą, kuris, plečiantis Atgimimo bangai, sparčiai kito, įgaudamas aštresnį politinį matmenį.

Daugumos lietuvių tautinis sąmoningumas siekė daug daugiau negu ekonominis ir kultūrinis savarankiškumas, reiškė politinę valią išsilaisvinti atkuriant valstybės nepriklausomybę. Tai įkūnijo Sąjūdis, gebėjęs sutelkti į demokratinį išsilaisvinimo judėjimą įvairių socialinių sluoksnių žmones. Nuoseklus Sąjūdžio veiklos padarinys buvo Kovo 11-osios Nepriklausomybės Aktas, nors pradžioje buvo veikiama neperžengiant „perestroikos“ politikos leidžiamų ribų laipsniškai jas plečiant ir galiausiai peržengiant.

Okupacijos dešimtmečiai buvo nelaisvės laikotarpis, kartu ir neišbraukiamas tautos istorijos etapas, kuriame augo ir brendo dvi trys žmonių kartos, turėjusių esamomis sąlygomis realizuoti savo gebėjimus ir įprasminti savo gyvenimą. Praeitis, nepaisant pastangų nuo jos atitrūkti, daugybe būdų išlieka ir atsispindi dabartyje. Viskas, kas tautos sukurta, net ir nelaisvės bei prisitaikymo sąlygomis, yra priimtina ir plėtotina, todėl ir į okupacinę praeitį reiškia žvelgti diferencijuotai, skiriant, kas joje paženklinta svetimumo ir stagnacijos, nusikaltimo ar išdavystės žymėmis, o kas rodo ištikimybę žmoniškumui ir vertybėms, kas yra amorfiška ir dviprasmiška, žinant, kad, artėjant režimo žlugimui, dviprasmiškumo sritis visuomenės gyvenime plėtėsi. Nepamatuotas perdėm negatyvus požiūris, linkęs nuvertinanti viską, kas buvo daroma ir kuriama okupacinės, tai yra neteisėtos santvarkos institucinėse ir teisinėse struktūrose. Kovo 11-osios Nepriklausomybės Aktas buvo paskelbtas okupacinio režimo institucijoje – LTSR Aukščiausioje Taryboje, o rinkimai į ją vyko pagal sovietinę rinkimų sistemą, bet tai nekeičia to fakto reikšmės. Kai kas, pavyzdžiui, Lietuvos laisvės lyga smerkė Sąjūdį dėl

to, kad dalyvauja sovietiniuose parlamento rinkimuose, o neskelbia Nepriklausomybės tuoj pat, tačiau būtent toks kelias pasiteisino.

Gali pasirodyti paradoksalu tai, kad okupacijos dešimtmečiais buvo ne tik išlaikyti, bet ir įtvirtinti kai kurie esminiai tautinės būties komponentai. Vilnius ir Klaipėda, tarpukario laikotarpiu buvę kaimynų teritorinių pretenzijų objektai ir tautinių įtampų sritys, kaip tik nelaisvės metais buvo integruoti į visos Lietuvos gyvenimą ūkiniu, kultūriniu, komunikaciniu ir kitais aspektais. Be to, šie miestai, nepaisant rusifikacijos, palaipsniui virto lietuviškais miestais. Kaimynų sostinėse Rygoje ir Taline klostėsi priešinga situacija. Susiformavo ir dabartinis, reformuojamas ir toliau reformuotinas švietimo, mokslo, kultūros įstaigų, kūrybinių sąjungų tinklas, kuriame išaugo aukšto profesionalumo mokslininkai, menininkai, kultūros veikėjai.

Neturime pamiršti ir tos aplinkybės, kad, nepaisant Kremliaus skatintos tautų maišymo politikos, Lietuvos demografinė padėtis daug nepasikeitė. Reikėtų aiškintis, kiek tai lėmė Lietuvos komunistų partijos pozicija, kiek Lietuvos geografinė padėtis, žinant, jog dalis potencialių kolonistų patraukė į Karaliaučiaus kraštą, kiek Lietuvos partizanų veikla, trukdžiusi karui baigiantis ir pirmaisiais pokario metais ištuštėjusiuose ūkiuose apsigyventi iš Rusijos atvykstantiems kolonistams, kiek kitokie veiksniai.

Nepriklausomos Lietuvos valstybinės sienos yra buvusios LTSR sienos. Šio fakto pripažinimas neatleidžia mūsų nuo pareigos aiškintis pietrytinių sienų nustatymo istoriją ir legitimumą. Esama pagrindo kaltinti tuometinę Lietuvos komunistų partijos vadovybę abejingumu lietuvių nacionaliniams interesams dėl to, kad ji neišdrįso priminti Stalinui 1920 m. Lietuvos ir Rusijos sutarties dėl sienų.

Dviprasmiški padariniai

Taikus antikomunistinių revoliucijų pobūdis ir tai, kad jose dalyvavo dalis partijos narių, lėmė, kad buvusieji valdantieji nebuvo visiškai nušalinti arba patys nenusišalino nuo politinės arenos. Ne tik Lietuvoje, bet ir kai kur kitur nebuvo įvykdyta įstatymais apibrėžta desovietizacija, ribojanti buvusiems tam tikro rango partijos vadovams galimybę dalyvauti politinėje veikloje ir vėl užimti valdžios postus, todėl buvusi komunistų partija, nors ir neteko daug narių, vis dėlto išliko, atsisakė ideo-

logijos, pakeitė pavadinimą, tačiau išlaikė savo rankose daugelį svertų ekonomikos ir finansų srityse, neatsisakė politinės veiklos. Išliko ir nomenklatūra, jai netrūko gebėjimų ir priemonių pasinaudoti permainomis, laukiant tinkamų progų vienaip ar kitaip grįžti į valdžią. Buvusios valstybinės ir socialinės institucijos negalėjo būti iš karto reformuotos, jos keitėsi pamažu arba išliko nedaug tepakitusios kartu su darbuotojais ir jiems įprastais darbo metodais. Taip nomenklatūra išsaugojo nemažai savo biurokratijos, o biurokratija, kaip nuo seno žinoma, valdo tautą, nes yra „vienintelis pastovus valdžios elementas“[142].

Tokia ar labai panaši įvykių raida buvo būdinga daugeliui pokomunistinių šalių, kuriose buvę kompartijų lyderiai vėl atsidūrė valdžioje. Tai Kwasniewskis – Lenkijoje, Mociaras – Slovakijoje, Kucanas – Slovėnijoje, Alijevas – Azerbaidžane, Ševardnadzė – Gruzijoje. Pabaltijo valstybių prezidentai – Algirdas Brazauskas, Arnoldas Ruutelis yra buvę Komunistų partijos pirmieji sekretoriai, Guntis Ulmanis – Komunistų partijos narys, pirmasis nepriklausomos Latvijos Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas Anatolijus Gorbunovas – buvęs Latvijos Komunistų partijos pirmasis sekretorius.

Nevertėtų stebėtis, kad ne tik Lietuvoje, bet ir daug kur kitur nomenklatūra grįžo, ji net nebuvo nuėjusi nuo politinės arenos, o tik laikinai atsitraukusi, kad geriau susiorientuotų ir prisitaikytų. Tam palanki aplinkybė, kad pilietinė visuomenė dar tik kūrėsi, todėl negalėjo susidaryti politinės struktūros, pajėgios konkuruoti su totalitaristinės praeities palikimu.

Lietuvos atveju tokią įvykių eigą ir jos padarinius galime vertinti dvejopai. Viena vertus, nesipriešinimas padėjo išvengti vidaus konflikto, koks įsiplieskė Rumunijoje, arba pilietinio karo, kaip atsitiko Gruzijoje, teritorinio suskaldymo, dėl kurio iki šiol kenčia Moldova. Mėginimų sukurstyti kažką panašaus į lietuvišką „Padniestrę“ būta. Kartu išvengta ir tautos susipriešinimo, daug skaudesnio negu tas, kurį sukelia turtiniai ir socialiniai skirtumai. Tai, kad dauguma kompartijos narių, įskaitant ir kai kuriuos jos lyderius, nepriklausomybės atkūrimą priėmė kaip faktą ir įsitraukė į valstybės institucijų darbą, buvo neabejotinai teigiamas dalykas net ir suprantant, kad dažnai taip elgiamasi tik norint užsitikrinti padėtį naujomis sąlygomis, pasinaudoti laisvos rinkos ir atvirumo teikia-

[142] Karsavinas L. Valstybė ir demokratijos krizė / Politinė mintis Lietuvos Respublikoje (1918–1940). – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1992. P. 84.

momis galimybėmis. Stipresnis viešas nomenklatūros pasipriešinimas būtų nepaprastai sukomplikavęs, o gal ir sužlugdęs nepriklausomybės atkūrimą. Skirtingų politinių jėgų gebėjimas lemiamu istorijos laikotarpiu laikytis vienodos politinės nuostatos yra vertintinas kaip tautinio tapatumo savimonės apraiška. Ta savimonė buvo smarkiai pažeista ir susilpninta, bet vis dėlto nesuardyta, nepriklausomybės idėja suartino daugelį skirtingų pažiūrų ir skirtingos patirties žmonių.

Kita vertus, kartu su buvusiąja nomenklatūra nepriklausomos valstybės gyvenime rado sau vietą ir gausūs senojo režimo šalininkai, nepriklausomybės priešininkai, buvusių represinių struktūrų atstovai, įvairios „grupės draugų“, turinčių savo interesų, ryšių, valdymo bei grobstymo įpročių. Sparčiai vykdyta privatizacija siekiant, kad valstybinė nuosavybė greičiau įgytų savininkus, tačiau jais daugiausia tapo ne kas kita, o buvusieji įmonių, administracinio aparato, partijos, komjaunimo vadovai. Daugiausia tai buvo korupciniais ryšiais susiję „savi“ žmonės, skubinta privatizacija virto „prichvatizacija“. Natūralu, kad buvusiems planinės ekonomikos įmonių valdytojams, staiga tapusiems jų savininkais laisvosios rinkos sistemoje, trūko būtinų įgūdžių ir gebėjimų, nors kai kurie iš jų pasirodė išmanantys šiuolaikinę vadybą ir gebantys įmonėms vadovauti rinkos sąlygomis. Dauguma nomenklatūrinės kilmės kapitalistų, užsitikrinusių padėtį korupciniais ryšiais, ir toliau priklauso nuo savo aplinkos, palaiko ir skleidžia korupcinio pobūdžio priklausomybių tinklą. Valdžia ir asmeninė gerovė nomenklatūriniu požiūriu yra savitiksliai. To padariniai yra ilgalaikiai ir sunkiai įsivaizduojami – išvogti milijonai, bankų griūtys, bankrotai.

Sovietinio palikimo padariniai yra seno mąstymo stereotipai, abejingumas pilietinėms ir moralinėms vertybėms bei tautiškumui, įsitvirtinę žiniasklaidoje ir viešojoje nuomonėje. Reikia pasakyti, kad tai nėra svetima ir daugeliui „naujalietuvių“. Jie nėra tiesioginiai nomenklatūrinio palikimo perėmėjai, tačiau brendo „vertybių nuvertėjimo“ aplinkoje, nematė kitokių materialinės gerovės siekimo būdų, kaip tik tuos, kuriuos įtvirtino buvusi sovietinė nomenklatūra.

DABARTIES PRIEŠTAROS

Ar dar postkomunistinė šalis?

Atkūrus Nepriklausomybę prasidėjo naujas Lietuvos istorijos laikotarpis, kuriam apibendrintai apibūdinti iki šiol stokojame terminų, įvardijančių tai, kas savito įvyko ir tebevyksta. Literatūra šiais klausimais gausėja, todėl negalėtume pasakyti, kad nieko nesama, bet vis dėlto

„[....] ir toliau atkakliai ieškoma vadinamosios naujos paradigmos.“[143]

Tokios paradigmos pasigendama ir norint apibūdinti kitose, iš komunizmo išsivadavusiose šalyse, vykstančius pokyčius. Viena iš priežasčių – reikia ilgesnės laiko perspektyvos, leidžiančios nešališkai apžvelgti ir įvertinti tai, kas įvyko, tiksliau apibrėžti, kas baigėsi ir kas naujo atsirado. Tą vargu ar gali padaryti vyksmo amžininkai, ne vienu atžvilgiu jo dalyviai arba liudininkai. Vis dėlto nesame bejėgiai ką nors apibrėžtai pasakyti apie savo dabartį. Galime vartoti laikinus „darbinius“ terminus, leidžiančius apibendrinti empirinius duomenis, o svarbiausia, konstatuoti, ar pastarųjų metų įvykių sekoje esama negrįžtamo kismo. Galima iš karto sakyti, kad tokio kismo neabejotinai esama ir jo kontūrai kaskart labiau ryškėja.

„Darbiniais“ gali būti laikomi iki šiol tebevartojami, nors vis rečiau, terminai *postkomunizmas, pokomunizmas,* taip pat – *posocializmas, posovietizmas*.[144] Šių terminų skirtumai neesminiai, nes visi jie subordinuoti komunizmo sąvokai, įvardijančiai tam tikrą socialinę utopiją, kurios įgyvendinimo bandymai ir virto bolševizmu, sovietizmu, „realiuoju socializmu“ ir panašiais politiniais dariniais. Metodologinė komunistinės utopijos prielaida yra materialistiškai interpretuojama istorinės pažangos idėja.

---

[143] Socialiniai pokyčiai: Lietuva, 1900/1998. – Vilnius: Garnelis, 2000. P. 203.
[144] Matonytė I. Posovietinio elito labirintai. – Vilnius: Knygiai, 2001. P. 25, 30.

„Nors dvidešimtasis šimtmetis netapo komunizmo triumfo amžiumi, tai buvo šimtmetis, kuriame vyravo komunizmo iššūkis“[145], – rašė Zbignevas Brzezinskis sakydamas, kad atsiranda naujas fenomenas – postkomunizmas.

Ši sąvoka apima padarinius ne tik lūžio politikos ir ekonomikos srityse, bet ir permainas, vykstančias kultūroje, pasaulėžiūroje, pagaliau žmonių asmeninėje patirtyje. Ši sąvoka taip pat reiškia laipsnišką „išėjimą“ komunizmo ar socializmo kaip ilgą ir sudėtingą vyksmą, galintį turėti keletą variantų.[146]

Postkomunizmo terminas, nors populiarus ir gyvas, vis mažiau tinka įvardinti negrįžtamus pastarųjų aštuoniolikos metų pokyčius, nes apibūdina dabarties kismą tik vienu – ryšio su komunizmu – požiūriu. Termino prasmė yra daugiau negatyvi nei pozityvi, labiau nusako, kas jau baigėsi, kuo jau nebesame negu kuo tampame. Jeigu ir žymi naujo laikotarpio pradžią, tai tą pradžią dar temdo komunistinės praeities šešėlis, nors jau vis mažiau ką nors lemia. Politologinėje literatūroje dar vartojamas *postkolonializmo* terminas, daug kur plėtojamos postkolonializmo studijos. Šis terminas vartotinas, nes sovietinis okupacinis režimas socialinės prievartos laipsniu ne tik atitiko, bet ir toli pralenkė kapitalistinį kolonializmą, bet vis dėlto yra per daug platus, labiau pabrėžia ryšį su praeitimi.

Pozityviu turiniu pasižymi literatūroje aptinkamas *„naujųjų demokratijų“* arba *„atgimstančių demokratijų“* (*emerging democracies*) terminas, žymintis, kuria linkme persitvarko išsivadavusių šalių politinės struktūros. Šis terminas atitinkamai nusako Lietuvos, kaip ir daugumos Vidurio ir Rytų Europos šalių, politinės raidos pobūdį, bet ir jo pritaikomumas ribotas, nes ne visose postkomunistinėse šalyse einama prie demokratijos, kai kuriose įsigali vietinis autoritarizmas (Baltarusija, Turkmėnija).

Pastarųjų metų kismui nusakyti tinkamesnis nei minėtieji yra plačiai vartojamas *perėjimo (transit)* terminas. Šių dienų pasaulyje esama įvairių perėjimų, gausėja tranzitologijos literatūros. Prie demokratijos einama ne tik nuo komunistinio totalitarizmo, bet ir nuo nekomunistinio

[145] Brzezinski Z. The Grand Failure. – New York: Charles Shribner’s Sons, 1989. P. 252.
[146] Sormon G. Sortir du socialisme. – Fayard, 1990. P. 380.

autoritarizmo, todėl šis terminas taip pat laikytinas pagalbiniu, nes neapibūdina dabartinio laikotarpio kokybiniu požiūriu.

Kalbant apie perėjimo termino tinkamumą Lietuvos visuomenės raidai apibūdinti, reikia paanalizuoti pačią sąvoką. Perėjimas iš esmės, kokį pastaraisiais metais išgyvena Lietuva, yra daugiaplanis ir nevienalaikis, įvairiose srityse nevienodai gilus ir spartus, nevienodai atviras, nevienodai kūrybiškas, nevienodai reikalaujantis išmanymo, kryptingų pastangų ir valios. Sudėtingą to kismo struktūrą parodo ir lietuvių tyrinėtojai. Marius Šaulauskas Lietuvos socialinio kismo orientacijoje skiria keturių tipų vertybines permainas: restitucinę (atkuriamąją), imitacinę (mėgdžiojamąją), inovacinę (išrandamąją) ir konstitucinę (tęstinę).[147]

Konkretus pokyčių turinys atsiskleidžia smulkiau apžvelgiant „nuo ko – prie ko“ pereinama ar jau pereita. Totalitarinė valdžia stengėsi apimti ir kontroliuoti visas sritis, iš dalies ir asmeninį piliečių gyvenimą, todėl pereinamąją būklę išgyvena daugmaž visos gyvenimo sritys. Be to, perėjimui turi įtakos ir „prarastojo laiko“ efektas, kylantis iš to, kad totalitarizmo sąlygomis daugelyje sričių buvo užblokuota normali visuomenės raida.

Svarbiausiomis laikytinos tokios perėjimo pozicijos: nuo okupacijos – prie nepriklausomybės; nuo totalitarizmo – prie demokratinės pilietinės visuomenės; nuo planinės – prie rinkos ekonomikos; nuo uždaros – prie atviros visuomenės; nuo Rytų – prie Vakarų politinio kultūrinio arealo; nuo prievartinės lygiavos – prie socialiai kontrastingos visuomenės. Galima būtų išskirti ir daugiau „nuo – prie“. Kiekvienos pozicijos kismą savaip atspindi tautiškumo savimonė.

Perėjimo pozicijos susijusios ir susipynusios viena su kita, bet kiekviena pasižymi sava specifika ir kinta kitokiu tempu. Kismą lėtina ir iškreipia, kiekvienoje pozicijoje savaip, sovietinio palikimo inercija, be to, koreguoja ir kitokie, labiau kultūrinio pobūdžio poveikiai, plūstelėję į mūsų visuomenę sugriuvus uždarumo barjerams. Tai daugiausia postmodernizmo banga – vengianti apibrėžimų idėjų ir požiūrių visuma, išreiškianti išlaisvėjusią laiko dvasią ir kvestionuojanti daugelį ligšiolinių vertybių ir kriterijų. Panašia linkme kreipia ir globalizacijos poveikiai bei ėjimas prie žinių visuomenės. Šie poveikiai neplaukia iš komunistinio palikimo, tačiau daro įtaką kultūrai ir veikia žmonių, daugiausia jaunesniosios kartos, sąmonę. Būtų nelengva pasakyti, kurioje srityje jau

[147] Socialiniai pokyčiai: Lietuva, 1990/1998. – Vilnius: Garnelis, 2000. P. 18.

pereita „galutinai“ vien dėl tos priežasties, kad pokyčiai ne vienodai atsispindi pavienių žmonių gyvenime, o objektyvią pokyčių reikšmę žmonės paprastai įsisąmonina gerokai vėliau, nors neabejotinai jau įveiktas nevienas tarpinis etapas, patvirtinantis pokyčių negrįžtamumą.

Istorine prasme pagrindinė permaina, atvėrusi kelią plačiai perėjimo pozicijų skalei, buvo nepriklausomos valstybės atkūrimas, pratęsęs okupacijos pertrauktą valstybingumo tradiciją. Perėjimo pokyčių negrįžtamumą akivaizdžiai patvirtina Lietuvos valstybės diplomatinis pripažinimas, narystė Europos Sąjungoje ir NATO. Tai aiški riba, rodanti, kad užsienio politikos, apimančios ir išorinį saugumą, požiūriu postkomunizmo laikotarpis jau baigėsi ir prasideda naujas, adaptacijos Vakarų politiniame kultūriniame areale, etapas. Tai atveria naujas galimybes ir lietuviškojo tapatumo tęstinumui ir savikūrai.

Sunkiau įžvelgti dabartį nuo praeities skiriančią ribą tose vidaus gyvenimo srityse, kuriose perėjimo, o kartu ir postkomunistinis laikotarpis tebesitęsia. Apie atitolimą nuo praeities galima spręsti pagal tai, kaip tarpusavyje dera tokios visuomenę apibūdinančios kategorijos kaip *demokratija, rinkos ekonomika, tautiškumas, pilietiškumas, atvirumas, vakarietiška orientacija*. Tapatumą kaip tam tikrą sąlyginę vientisybę nulemia rišli šių kategorijų visuma, nors rišlumas nereiškia nei vienalaikiškumo, nei tarpusavio darnos. Kiekvienoje visuomeninės srityje, kiekvienoje socialinėje ir profesinėje grupėje šių aspektų tarpusavio santykis klostosi skirtingai. Žmonės, palankiai priimantys vienas permainas, gali nesuprasti, nepriimti ir protestuoti prieš kitas, todėl neįmanoma išvengti įvairaus pobūdžio nesuderinamumų ir dėl to kylančių įtampų.

Daugelio žmonių patirtyje bene sunkiausiai derinosi ir tebesiderina idealieji nepriklausomybės motyvai ir realieji rinkos ekonomikos reikalavimai. Daug žmonių savomis laiko nepriklausomybės, tautiškumo, demokratijos vertybes, bet sunkiai priima konkurenciją ir kitas rinkos ekonomikos sąlygas, kurios stumia juos į socialinę atskirtį arba net išstumia prie skurdo ribos. Tebesitęsia objektyvi nedermė: ūkis auga, gyvenimas gerėja, bet dalies žmonių socialinė atskirtis ir nuosmukis nemažėja. Daug kam nepriklausoma Lietuva tapo asmeninio pilietinio tapatumo dalimi, tačiau kelia nerimą vidinis ir išorinis atvirumas, išorės poveikių neapibrėžtumas, matant juose grėsmę įprastinėms vertybėms ir kriterijams. Nepriklausomos valstybės pilietybės vertė kai kieno akyse smunka dėl to, kad negebama skirti istorinės valstybingumo prasmės

nuo neefektyvaus kai kurių valstybės institucijų darbo, nederamo valdininkų elgesio.

Kita vertus, dalis piliečių, vertinančių atvirumą pasauliui ir gebančių kurti savo asmeninę gerovę, mano, kad valstybė savo esme yra priešiška individui. Kaip teigė politologas Aleksandras Štromas, prieš dešimtį metų netinkami valstybės įstatymai veržlius ir padorius verslininkus vertė tapti savotiškais mafijozais, jie negalėjo normaliai funkcionuoti dėl mokesčių, biurokratijos, korupcijos ir panašiai. Per dešimtmetį situacija pasikeitė – biurokratinių kliuvinių verslui sumažėjo, tačiau ryškėja kita tendencija: verslo ir valstybės santykis plėtojasi oligarchinio „suderinamumo“ linkme ir daliai visuomenės jau kelia nerimą įstatymų ir viešosios nuomonės nepaisantis neaiškios kilmės kapitalo veržlumas.

Kai kam iš pat pradžių buvo nepageidautina pati nepriklausomybė ir iš jos plaukiančios permainos. Tai sovietinės mąstysenos žmonės, nors gyvenimas verčia juos derintis prie naujosios tikrovės. Netrūksta nepasitenkinimo viskuo – ir valstybe, ir demokratija, ir rinkos ekonomika, ir atvirumu. Tai būdinga socialinėje atskirtyje atsidūrusiems asmenims, kuriems nepavyksta rasti savo vietos sparčiai kintančioje tikrovėje ir kuriems permainos iš tikro nieko nesiūlo. Asmenys, kurių gyvenime ir sąmonėje daugiau ar mažiau derinasi pagrindiniai dabartį apibūdinantys aspektai, sudaro negausų tautiečių sluoksnį.

Pagrindinės socialinių nedermių ir įtampų priežastys Lietuvoje, kaip ir kitose iš komunizmo išsivadavusiose šalyse, per pastaruosius metus buvo ir yra daugmaž tokios pačios: naujojo kapitalo visagalybė, politikų trumparegiškumas, menka valstybės pareigūnų kompetencija, korupcija, valdžios ir visuomenės tarpusavio susvetimėjimas, dalies žmonių negebėjimas prisitaikyti ir socialinė atskirtis, emigracija ir jos keliamos problemos. Viešojoje nuomonėje keičiasi priežasčių ir padarinių ryšio samprata, vaduojamasi iš perdėto politizavimo. Prieš gerą dešimtį metų daug kam buvo „žinomos“ negerovių priežastys ir net kaltininkai asmeniškai: „nomenklatūra išvogė“ arba „dešinieji (Landsbergis) sugriovė“. Vėliau blogybės ir nedermės buvo apibūdinamos daugiausia abstrakčia neteisingumo sąvoka, įvardijama (nuo prezidentinės apkaltos pradžios) kaip „dviejų Lietuvų“ priešprieša. Viena Lietuva, tariant žurnalistų terminais, tai „elito“, apsivogusios „aukštuomenės“, kita – nuskriaustųjų ir kitokių nedalingųjų Lietuva. Panaši schema, daugiau pabrėžiant interesų grupių ir su jomis susijusių valdininkų – naujosios nomenklatūros – varžytines, viešojoje nuomonėje tebevyrauja iki šiol.

Ryškėja ir negrįžtami pokyčiai, apie kuriuos byloja ta aplinkybė, kad istorinėje laiko skalėje savo vietą keičia tikrovės vertinimų atskaitos taškai. Prieš keletą metų nepriklausomybė buvo apmąstoma ir vertinama žvelgiant daugiausia „iš praeities“, tai yra dabartį siejant su sovietine praeitimi, nesvarbu kokiomis spalvomis ji buvo nušviečiama. Šiandien į tai, kas vyksta, žvelgiama labiau „iš ateities“, iš europinės ir euroatlantinės integracijos, globalizacijos perspektyvų. Gręžimasis į ateitį tampa tuo akivaizdesnis, kuo daugiau jaunesniosios kartos žmonių įsilieja į aktyvųjį visuomenės gyvenimą. Keičiasi ir intencijų bei interesų kryptys. Nuo to, kas buvo sovietmečiu sunaikinta ir prarasta, ką reikia atkurti ir ištaisyti, dėmesys vis labiau krypsta link to, kas siektina ir naujai darytina. Sparčiau tolti nuo praeities trukdo žmonių sąmonėje įsisenėję sovietinio mentaliteto stereotipai, kai kurios sunkiai sprendžiamos problemos, tokios kaip privačios nuosavybės sugrąžinimas buvusiems savininkams, gyvenamųjų namų savininkų ir nuomininkų teisės ir pan. Vis dėlto dėmesio akcentų keitimasis yra neabejotinas persilaužimo požymis, todėl galima teigti, kad dabar, devynioliktaisiais Nepriklausomybės metais, *post* būsena yra pasikeitusi į *ante* būseną, reiškiančią prisitaikymo euroatlantinėse struktūrose pradžią. Posūkio nuo postkomunistinės praeities euroatlantinės ateities link nulemti ypatumai nusako dabarties savitumą.

Partijos ir vidaus politika

Pamatinės demokratijos institucijos Lietuvoje susikūrė nesunkiai ir procedūriškai funkcionuoja be priekaištų, tačiau visuomenės sąmonė demokratiškėja daug lėčiau. Demokratinio pobūdžio politinės permainos įvyko suskaldytoje ir nupilietintoje visuomenėje, kurioje kelis dešimtmečius buvo propaguojama ir įgyvendinama iškreipta individo ir kolektyvo santykio samprata. Nuo mokyklos suolo buvo skiepijama mintis apie kolektyvo pirmumą individo atžvilgiu, tačiau tai nereiškė, kad taip siekiama ugdyti ir stiprinti bendruomeniškumą. Kaip jau minėta, kolektyvai nebuvo nei savarankiški, nei vieningi, jais buvo manipuliuojama pagal direktyvas „iš aukščiau“. Faktiškai oficialus kolektyvizmo propagavimas tebuvo savotiškas asmenybių slopinimo būdas, o nuvertinant asmenybiškąjį pradą, nuvertinamas ir žmogus apskritai.

Taigi į demokratijos laikotarpį įžengėme kaip atomizuota visuomenė, susidedanti iš pilietiškai pasyvių individų, negebančių arba nenorinčių suprasti bendrųjų reikalų, ar tai būtų kiemo, miesto ar valstybės rei-

kalai, ir valdžios institucijų, kurios steigėsi perimdamos nemažai sovietinio valdymo stiliaus ypatumų. Sąjūdžio pakilimas ir telkimasis, trukęs apie ketvertą metų ir pasiekęs savo apogėjų 1991-ųjų sausio 13-osios naktį, praeinant tiesioginiam pavojui, slūgo ir skaidėsi į nepastovius politinius darinius, kurie kito į neapibrėžtos tapatybės partijas. Neigiama buvo tai, kad jų ryšys su tarpukario partiškumo tradicijomis, nutrūkusiomis per okupacijos laikotarpį, nedaug pralenkė deklaratyvius pareiškimus. Tiesą sakant, ryšio iš esmės nebuvo, nebuvo likę kas būtų galėjęs jį perduoti. Nepaisant to, visuomenės politinis gyvenimas klostėsi pagal partiškumo principą, partijos plėtojasi kaip nacionalinės politinės organizacijos, apimančios visą tautą ir siūlančios vienokią ar kitokią tautos interesų interpretaciją ir ateities viziją. Partiškumo matmenį įgavo ir tautiškumo savimonė, ji darėsi daugiau ar mažiau politiškai artikuliuota, skaidėsi pagal partines orientacijas ir simpatijas. Tai būtina pilietiškumo sąlyga – pavienis pilietis į bendrųjų valstybės reikalų tvarkymą gali įsijungti tik per partinės veiklos formas. Tačiau jungtasi vangiai, daugelis lietuvių dar sovietmečiu buvo susidarę neigiamą nuomonę apie partiškumą, nelabai nusimanė apie jo vaidmenį demokratinėje visuomenėje.

Partijoms išsidėsčius apytikriai pagal dešinumo, kairumo ir centriškumo skalę, atitinkamus politinius akcentus įgavo ir tautiškumo sąmonės raiška, tačiau vertybinės partiškumo nuostatos ir ideologiniai principai iš pat pradžių buvo ir toliau tebelieka gana neapibrėžti ir deklaratyvūs, tokia pati lieka ir jų projekcija į tautiškumo sąmonę. Dešinumas ir kairumas daugeliui žmonių asocijuojasi ne tiek su ekonominėmis socialinėmis programomis ir valstybės vaidmens samprata, kiek su lyderių asmenybėmis, gerovės kėlimo pažadais, požiūriais į tautiškumą, sovietinę praeitį.

„Kairės ir dešinės skalė Lietuvoje susiformavo ekskomunizmo ir antikomunizmo takoskyros pagrindu. Tuo tarpu Vakaruose ji formavosi darbo ir kapitalo takoskyros pagrindu ir atspindi partijų konfliktą dėl ekonominės politikos“[148], – savaitraštyje „Atgimimas“ teigia A. Ramonaitė.

[148] Atgimimas, 2006 m. balandis. Nr. 10.

Dabar toks kairės ir dešinės tapatinimasis jau praradęs aktualumą. Anot politologo Lauro Bielinio, tai pačių partijų bėda, jos nesugebėjo išsaugoti savo ideologinio, vertybinio išskirtinumo (aiškiau akcentuoti vertybes bando tik konservatoriai).

Partijos sprendžia ne valstybės politinės strategijos klausimus, ne ideologinės tapatybės problemas, o grupinių interesų konfliktus, paprasčiau kalbant, varžosi dėl to, kas ir kaip organizuos partijos veiklą, kas bus jos vadas.

Partijoms stokojant stabilumo, ideologinio ir programinio apibrėžtumo, lieka neaišku, kokiems piliečių sluoksniams ta ar kita partija atstovauja, kokius jų interesus gina. Dėl to ir partijų programos daug kuo panašios, eklektiškos, prieš rinkimus nevyksta jų aptarimas, viešai negvildenamos svarbiausios problemos ir jų sprendimo būdai. Jose piliečiai pasigenda konkrečių uždavinių ir aiškiau apibrėžiamų ateities perspektyvų. Juo labiau tai pasakytina apie populistines, rinkimų išvakarėse kuriamas partijas, kurios greitai pasirodo tesą trumpalaikiai, konjunktūros, interesų grupių bei jų lyderių ambicijų inspiruojami dariniai. Nepaisant to, per rinkimus populistus dažniausiai lydi sėkmė. Stokodamos ideologinio ir programinio tapatumo, partijos nesugeba strategiškai mąstyti, numatyti savo sprendimų padarinių, neišbrenda iš skandalų, provincialėja.

Bendrasis programinis neapibrėžtumas, matyt, iš dalies paaiškina, kodėl partijų programose ir praktinėje veikloje pasigendame ir turiningesnės tautiškumo sklaidos, aiškesnės strategijos kai kuriais opiais tautinės egzistencijos klausimais. Tai tokie klausimai, kaip demografinė tautos būklė, santykiai su užsienio lietuviais, įskaitant ir dabartinę emigraciją, tautos fizinė ir dvasinė sveikata, švietimas ir jaunimo reikalai, istorinio kultūrinio paveldo apsauga ir pan. Partijos neturi platesnių kultūros programų. Tautiškumą savo programose labiau pabrėžia dešiniosios partijos, nors kai kurios iš jų, laikančios tautiškumą savo politinio tapatumo pagrindu, dėl radikalumo arba žmoniškųjų išteklių stokos atsiduria ties marginalumo riba.

Per visus nepriklausomybės metus partijos savo veiksmais pernelyg vangiai ir paviršutiniškai telkė žmones aktyviai pilietinei veiklai. Juo labiau kad buvo telkiama ir telkiamasi ne idėjinių principų, o daugiausia grupinių interesų pagrindu. Ideologijos ignoravimas pavertė kai kurias partijas pragmatiniais interesais besirūpinančių asmenų sambūriais, savotiškomis „akcinėmis bendrovėmis“, finansinių grupių galios įrankiais.

Buvimas valdžioje tampa verslu, partinė veikla – politiniais žaidimais, turinčiais mažai ką bendro su rinkėjų interesais. Kai kurių politikų idėjų neturėjimą patvirtina dažni perbėginėjimai iš vienos partijos ar frakcijos į kitą, motyvuojami ne kuo kitu kaip politinės karjeros ir asmeninės naudos išskaičiavimais.

Pilietinį visuomenės telkimąsi silpnina politinėmis simpatijomis ir antipatijomis motyvuojamas žmonių tarpusavio svetimėjimas. Pilietinei integracijai nepasitarnavo ir iš pat pradžių prasidėjusi aštri, korektiškumo ribas peržengianti politinių jėgų tarpusavio konfrontacija, daugelio politikų savanaudiškumas, neretai įgaunantis korupcinį pobūdį, rūpinimasis ne nacijos, o tik savo grupiniais interesais. Žmonės nemato partijų rinkiminių pažadų ir darbų joms atsidūrus valdžioje atitikimo. Tai daugelį žmonių atgraso apskritai nuo politinės savo pilietinių aspiracijų raiškos. Iš to kyla politinė apatija, nenoras dalyvauti rinkimuose, nusivylimas ir nepasitikėjimas Seimu, jau nelabai svarbu, kokios sudėties.

Pastaruoju metu aiškėja, kad bendresnė tokios padėties priežastis: neįveiktas sovietinis nomenklatūrinis palikimas. Komunistinės nomenklatūros atstovai ne tik išsilaikė, bet ir stiprino savo galią, išugdė jauną kartą ir, kaip teigia politologas Vytautas Rubavičius, tapo „naujojo politinio elito branduoliu, sukūrė korumpuotą valdomos demokratijos sistemą“. Nepriklausomai nuo to, kokia politinė jėga laimėtų rinkimus, valdžia praktiškai atsiduria nomenklatūros atstovų ir jiems artimų žmonių rankose, kurie pagrindine savo priederme laiko ne rūpintis visuomenės interesais, bet aptarnauti stambųjį kapitalą.

„Tai esminis postkomunistinės Lietuvos partinio gyvenimo ypatumas, neleidžiantis mūsų demokratinės sistemos prilyginti vakarietiškam partinio valdymo būdui, pagrįstam politinių įsipareigojimų ir atsakomybės už jų valdymą kultūra.“[149]

Akivaizdus ir savotiškas partijų, o kartu ir demokratijos išsikvėpimas, pasireiškiantis konstruktyvumo ir politinės valios stoka, kai reikia priimti labai svarbius ir neatidėliotinus sprendimus. Tai stiprina autoritarinės „tvirtos rankos“ patrauklumą, sudaro palankią dirvą populistiniams politikams. Bet koks nors naujasis populizmas taip pat gali būti no-

[149] Rubavičius V. Valdoma demokratija: Lietuvos modelis // Kultūros barai, 2008/2. P. 3.

menklatūrinės prigimties. Galima teigti, kad per Nepriklausomybės laikotarpį partijos netapo patikima ir veiksminga piliečių interesų reiškimo priemone, nelabai teprisidėjo prie idėjiškai artikuliuotos tautiškumo savimonės raiškos.

Pilietiškumas ir valstybė

Išsisklaidžius komunistinės ideologijos mitams, viešoji erdvė neliko tuščia, ją iš karto užpildė tradicinės tautinės idėjos ir įvaizdžiai, okupacijos metais išsilaikę kultūros kontekstuose, pogrindžio spaudoje, kasdieninėje sąmonėje. Taip atsitiko ne tik Lietuvoje, bet ir kitose panašaus likimo šalyse, o kai kur tautinė sąmonė pasireiškė itin konfliktiškais būdais.

Nelaisvės metais politiniai tautiškumo įvaizdžiai buvo puoselėjami slapta, jų kėlimas į viešumą reikalavo didelės drąsos ir pasiaukojimo. Bet nuo tada, kai Gedimino pilies bokšte laisvai suplevėsavo trispalvė vėliava, atkurtos valstybės simboliai tapo savaime suprantami ir net privalomi, padėtis ėmė keistis. Atgavusi oficialųjį statusą tautinė simbolika pradėjo prarasti savo ankstesnįjį emocinį paveikumą. Keitėsi ir tautinio sąmoningumo akcentai: lietuvis nustojo buvęs valstybės okupantės ir tapo savo valstybės piliečiu. Tautinis kultūrinis sąmoningumas įgavo pilietinio sąmoningumo matmenį, virto lojalumo savo valstybei, jos įstatymams ir įstaigoms sąmoningumu.

Atsakomybė dėl tautinių vertybių įkūnijimo dabar tenka valstybinėms ir savivaldinėms įstaigoms, joms vadovaujantiems, jose dirbantiems asmenims, o pastarieji yra gausus aukštesnio ir žemesnio rango valdininkų – įstatymų vykdytojų – sluoksnis. Valdininkija yra vienas iš tų socialinių sluoksnių, kuris yra stipriai paveiktas nomenklatūrinės kilmės biurokratinių įpročių. Tai nėra palankus pilietiškumo sąmonei veiksnys, teikiantis medžiagos valstybės institucijų kritikai, kuri ne visada pamatuota, neretai ribojasi su išankstiniu negatyvizmu, pakeitusiu buvusį negatyvizmą svetimos valstybės institucijų atžvilgiu.

Kaip teigė A. de Toqueville'is, pilietinei visuomenės integracijai, be kitokių sąlygų, būtinos atitinkamos ūkio struktūros. Lietuvos padėtį šiuo požiūriu apsunkina tai, kad vykstant permainoms ūkis atsidūrė asmenų, priklausančių nomenklatūriniams sluoksniams, rankose. Tai sudarė prielaidas formuotis oligarchinei kapitalo, valdžios, iš dalies ir ži-

niasklaidos, vienybei. Klostosi padėtis, kai šalį pradeda valdyti turtingieji ir galingieji, bet ne tie, kurie labiausiai verti žmonių pasitikėjimo, įsivyrauja galios ir valdžios kultūra. Tai slopina pilietinį visuomenės sąmoningumą, nes oligarchai nėra suinteresuoti vakarietiškos tipo pilietinės visuomenės stiprėjimu. Jiems naudingesnis visuomenės susiskaldymas, žmonių politinis neišprusimas ir skurdas, jie siekia visokiais būdais žlugdyti besimezgantį pilietiškumą.[150]

Tam netiesiogiai pasitarnauja sovietinių laikų užsilikę valdžios visagalybės stereotipai, įteigiantys, kad valdžia neturi būti viešai kritikuojama, visuomenės pasyvumas, tylus susitaikymas su oligarchijos galia. Į tai pastaruoju metu vis dažniau atkreipia dėmesį kai kurie teisininkai, politologai, kai kurios nevalstybinės organizacijos, tampančios svarbiausiomis pilietiškumo dvasios žadintojomis. Pirmiausia reikėtų paminėti Pilietinės visuomenės institutą, kurio atstovai reguliariai svarsto aštriausias visuomenės problemas, kritiškumu pasižyminčio piliečių judėjimo „Kitas pasirinkimas“ spausdintą žodį. Oligarchiniai sluoksniai, kaip atrodo, neketina nusileisti, ieško subtilesnių būdų slopinti pilietiškumo plėtrą. Apie tai liudija neseni vieno dienraščio bandymai kompromituoti pilietiškumą ugdančias visuomenines organizacijas ir jų vadovus. Tą patį rodo ir stambiojo verslo atstovų pastangos per teismą nutildyti ir nubausti kultūros veikėjus, kurie siekė išsaugoti architektūros paveldo objektą (kino teatro „Lietuva“ pastatą). Bandymus veikti bendromis jėgomis daug kur paraližuoja žmonių tarpusavio įtarumas, primityvus savanaudiškumas ir individualizmas. Tai tik kelios iš priežasčių, dėl kurių Lietuvos visuomenė, palyginti su kitomis šalimis, yra viena menkiausiai susiorganizavusių visuomenių. Išlieka susiskaldymas, tęsiasi būklė, kuomet ne integracija didėja, bet, priešingai, Charleso Tayloro žodžiais tariant,

„[...] fragmentacija didėja, kai žmonės liaujasi save tapatinę su savo politine bendruomene, savo bendrumo pojūtį perkelia kažkur kitur arba jis visiškai atrofuojasi.“[151]

Priešintis oligarchinei galios ir pinigų valdžiai nepaprastai sunku, sėkmė priklausys nuo to, kaip stiprės vietos bendruomenės, plėtosis nevalstybinių organizacijų veikla, kaip gebės telktis pilietiškai orientuota

[150] Čilinskas K. Oligarchams reikia mūsų skurdo // Atgimimas, 2005.12. 2–8.
[151] Taylor Ch. Autentiškumo etika. – Vilnius: Aidai, 1996. P. 118.

humanitarinė kultūra ir ją vartojanti visuomenės dalis, taip pat ir nuo to, kaip sovietmečio palikimas transformuosis ateities sąlygomis, kaip „sąveikaus“ su vakarietišku vartotojišku kosmopolitizmu.

Atkurtoji valstybė nuo pirmųjų savo gyvavimo dienų pradėjo funkcionuoti kaip tam tikra sparčiai kuriamų naujų įstatymų ir juos vykdančių institucijų visuma, norminanti ir aptarnaujanti piliečių gyvenimą. Teisinės ir kitokios normos, kaip žinoma, funkcionuoja dvejopai: viena vertus, jos leidžia ir įpareigoja, kita vertus, riboja ir draudžia. Abiem šiais aspektais normos paliečia visus piliečius. Kiekvienoje visuomenėje nusistovi tam tikras normatyvumo pusių „leidžiama–draudžiama“ santykis ir raiškos formos. Kyla ir akademinis klausimas, kas tikslingiau pilietiškumo požiūriu: skatinti daryti gera, ar drausti daryti bloga, bet tai atskiro svarstymo tema.

Sovietinėje santvarkoje vyravo draudžiantysis įstatymu paremto normatyvumo aspektas, įgaudavęs ir represyvią formą, įtvirtindamas iki kraštutinumo išplėstą valstybės galią. Išsilaisvinusioje Lietuvoje teisiniai visuomenės pamatai kūrėsi demokratiniais pagrindais, „leidžiama–draudžiama“ akcentų išsidėstymas keitėsi liberalėjimo ir individo saviraiškos galimybių plėtros prasme. Padėtį sunkino tai, kad reformos ir kitokios būtinos permainos patyrė didelę įtaką privačių iniciatyvų ir interesų grupių, kurios stengėsi įstatymų leidybą kreipti savanaudiška linkme. Įstatymų leidėjams ir reformų vykdytojams buvo nepaprastai sudėtinga per trumpą laiką numatyti optimalią strategiją ir rasti tinkamus norminius variantus, padedančius „suvaldyti“ situaciją. Trūko profesionalumo ir patirties, paveikė ir tai, kad dauguma reformų vykdytojų buvo sovietinės teisinės praktikos ugdytiniai, todėl įstatymų leidybos ir jų vykdymo srityje įsivyravo iš sovietmečio paveldėta tendencija „valdyti“, prieštaringai susipinanti su įstatymų spragomis, sudarančiomis teisines „landas“ įvairioms neteisėtoms veikloms. „Valdomoje“ visuomenėje valstybinės institucijos lengvai atsiduria valdininkų rankose, kurie savo interesus vertina kaip valstybinės svarbos dalykus ar bent jais dangstosi, pareigas valstybei paverčia savotiškomis tarnybinėmis pareigybėmis ir postais, kuriais dalijamasi kaip savo nuosavybe. Tokioje visuomenėje sunkiai tegali steigtis teritorinių bendruomenių savivalda, nes vietinė valdžia paprastai formuojasi ne politinių idėjų, bet savanaudiškų interesų pagrindu.

Šie socialinės raidos Lietuvoje bruožai turėjo ir tebeturi neišskaičiuojamų destruktyvių padarinių, pradedant bankų griūtimis su tūkstan-

čiais apgautų indėlininkų, baigiant teismuose numarinamomis skandalingomis bylomis ir nebaudžiamumo aplinka. Valstybė pasirodo esanti per silpna šalinti šias negeroves, ginti nuo tokių destruktyvių veiksmų piliečius ir gintis pati. Valstybė neatlieka savo paskirties – ginti viešąjį interesą nuo vis didesnę galią įgyjančio privataus intereso, pati valstybė tampa tarsi savotiška „niekieno teritorija“, privačių interesų tenkinimo erdve. Lieka tinkamai neįgyvendintas įstatyminėse normose slypinčių akcentų „leidžiama–draudžiama“ išsidėstymas, o nestabdomas destruktyvumas žlugdo žmonių lūkesčius ir pasitikėjimą institucijomis.

Iš valdžios tribūnų daugybę kartų skambėjo tvirtinimai apie stabilią padėtį, tačiau kaip tik labiausiai trūko to, kas sudaro valstybės stabilumo pamatą – pilietinio pasitikėjimo institucijomis, tokiomis kaip teismai, policija, politika, bankai, žiniasklaida. Toks pasitikėjimas yra būtina psichologinė demokratinio pilietiškumo prielaida, žmogus turi būti įsitikinęs, kad valstybės, kurios lojalus pilietis jis yra, institucijos jo atžvilgiu taip pat yra lojalios. Toks pasitikėjimas taip pat būtinas pilietinei tautiškumo konsolidacijai, tačiau nuo pat nepriklausomybės pradžios jo akivaizdžiai stokojama, galima net kalbėti apie permanentinę pilietinio pasitikėjimo krizę, iš kurios neišeinama iki šiol. Jau kuris laikas, kaip rodo gyventojų apklausos, Lietuvos žmonės labiausiai pasitiki Bažnyčia.

Sparčiai kintančioje politinėje situacijoje aiškėja piliečių pasitikėjimą valstybe smukdantys veiksniai, susiję su ta aplinkybe, kad vidaus politinės įtampos susipina su stambiuoju kapitalu ir ekonomika, kai kurios sritys patiria Rytų įtaką. Padėtį apibūdina „naujosios nomenklatūros“ („valstybininkų“) siekiai daryti įtaką valstybės valdymą veikiant per ekonomiką, korupcija ir cinizmas siekiantys aukštas valstybės institucijas, dalies žiniasklaidos tendencingumas. Piliečiai mato, kad valdžios elitui mažai rūpi jų lūkesčiai ir nuomonės, kad domina tik jų balsai rinkimų metu.

Nepasitenkinimas ir nepasitikėjimas institucijomis veda prie nepasitikėjimo sava valstybe, nors nepasitikėjimo motyvai skirtingi. Vienas dalykas yra gydytojų ir mokytojų, smulkių verslininkų ir ūkininkų nepasitenkinimas konkrečiais valdžios sprendimais, kitas dalykas nepasitenkinimas tų piliečių, kurie iki šiol neišsivaduoja iš sovietinės mąstysenos stereotipų. Vienas iš jų yra manymas, kad viską, ko žmogui labiausiai reikia, turi parūpinti valstybė, nes daug žmonių sovietmečiu buvo įpratinti gyventi kaip valstybės išlaikytiniai. Šie įpročiai neišnyko, bet perėjo į naują socialinę tikrovę, kurioje individo gerovė priklauso daugiausia

nuo jo paties veiklumo ir iniciatyvos ir nebėra tiesioginio valstybės ar visuomenės rūpesčio dalykas. Ryškėja pasyviųjų, laukiančių palankių valdžios sprendimų ir veikliųjų, kurie patys veikia aplinkybes, skatinami noro pakilti virš bendrojo lygio, skirtumai. Visa tai reikalauja iš kiekvieno tokių asmeninių savybių, kurių retai kada prireikdavo seniau ir retai kuris nepatenkintasis yra linkęs analizuoti savo nepasitenkinimo priežastis.

Prie nepasitikėjimo valstybe prisideda ir daugelio menkas politinis išprusimas – negebėjimas gimtąją šalį kaip Tėvynę skirti nuo valstybės, valstybę – nuo vyriausybės, o pastarąją nuo korumpuotų pareigūnų elgesio. Ne tiek dėl išprusimo, kiek dėl asmeninės atsakomybės stokos gyvenimo sunkumai ir nesėkmės dažnai siejamos su nepriklausomybe, išsilaisvinimu ir demokratija. Iš sovietinių laikų užsiliko „rezistencinis“ santykis su valstybe, požiūris į savo valstybę kaip į svetimą prievartos aparatą, manymas, kad ginant savo interesus reikia priešintis valstybei, galima ją ramia sąžine apgaudinėti.

Požiūris į valstybę neabejotinai priklauso ir nuo politinės orientacijos. Liberalai pasisako už silpną valstybę, tokią, kurios funkcijos ribojasi piliečių saugumo užtikrinimu, visa kita paliekant privačiai veiklai. Minimalistinio valstybės vaidmens sampratą atsveria teigiamas požiūris į valstybę, būdingas socialdemokratinės, iš dalies, tautinės pakraipos politikams, manantiems, kad stiprios valstybės reikia dėl darbo rinkos ir turtinės poliarizacijos, socialinės globos garantijų, šeimos saugumo, tautos tapatumo išlaikymo ir pan.

„Kuo sudėtingesni ir greitesni pokyčiai, tuo stipresnės ir veiksmingesnės valstybės reikia, kad tauta ne tik išgyventų, bet ir klestėtų. Tačiau kuo labiau valstybės reikia socialinių rizikų akivaizdoje stovintiems piliečiams, tuo didesnį susierzinimą ji kelia stipriems individams. Viršutinis profesionalų sluoksnis, išsilavinęs ir pasiturintis, šalinasi valstybės globos.“[152]

Apie piliečių ir valstybės santykio prieštaringumą, peraugantį į tarpusavio svetimėjimą, byloja tyrimai, rodantys, kad vis mažiau Lietuvos piliečių save tapatina su valstybe. Tai reiškia, kad mažėja valstybės svarba tautinio tapatumo savimonės struktūroje. Pilietinės visuomenės

[152] Lazutka R. Ar reikalinga valstybė? // Atgimimas, 2003 m. kovo 14–20 d.

instituto ekspertai, atlikę Lietuvos gyventojų vertybių tyrimą, nustatė, kad save su valstybe ir Lietuva tapatinančių žmonių nuo 1990 iki 2005 metų sumažėjo dvigubai – nuo 66 iki 34 nuošimčių. Dešimt kartų padaugėjo nelaikančiųjų Lietuvos pilietybės vertybe.[153] Tai šokiruojantis kontrastas, šiuos duomenis lyginant su pokario laisvės kovotojų aspiracijomis, kuriems nepriklausoma Lietuva buvo aukščiausias tikslas, vertas didžiausios aukos. Tyrimai rodo, kad turtingesni žmonės dažniau tapatinasi su Lietuva ir didžiuojasi esą jos piliečiai. Tai leidžia galvoti apie požiūrio į valstybę socialinę motyvaciją ir patvirtina mintį, kad materialinė gerovė daug kam buvo bene pagrindinis nepriklausomybės siekio motyvas, o šiam iš karto nepasiteisinus, patriotizmas išblėso, jį pakeitė nusivylimas ar net priešiškumas.

Svetimumą valstybei šiek tiek atsveria išaugęs tapatinimasis su artimiausia gyvenamąja aplinka, ne su Europa arba pasauliu. Tai rodo, kad su valstybine sąmone varžosi regioninė sąmonė.[154] Žmonių svetimumą savo valstybei dar labiau atsveria tai, kad dauguma lietuvių tapatinasi su tauta. Kaip rodo „Spinter tyrimai“ (2005 metų liepos mėn.), net 83 proc. gyventojų didžiuojasi esantys lietuviai, jaunimas savo kilme didžiuojasi nė kiek ne mažiau nei vyresnės kartos atstovai. Toks savęs tapatinimas kelia rimtų abejonių – ar gali būti visavertis ir „patikimas“ tapatinimasis su tauta, nesitapatinant su savo valstybe – pagrindine istorine tautos erdve, netgi ją vertinant neigiamai? Tai greičiau žingsnis tautinio abejingumo link.

Šie duomenys leidžia apibendrintai teigti, kad dabar, kaip ir carinės Rusijos ir sovietinės okupacijų metais išliekame labiau etnokultūrinio sąmoningumo žmonės. Jau devynioliktus metus gyvename nepriklausomoje valstybėje, labiau tapatinamės ne su valstybe, pilietinėmis teisėmis ir laisvėmis, bet su etnine kilme, tuo, kas sudaro etnokultūrinį tautiškumą.

„Valstybė netapo lietuviškosios tapatybės dalimi“. „Neįtvirtinta samprata, kad pilietiškumas yra natūralus laisvą politinį gyvenimą gyvenančios tautos tautiškumo dėmuo.“[155]

---

[153] Kuolys D. Šiandieninis lietuvių santykis su valstybe // Literatūra ir menas, 2006 m. kovo 10 d.

[154] Laisvės patirtis ilgėja, patriotizmo mažėja // Lietuvos rytas, 2006 m. sausio 18 d.

[155] Kuolys D. Šiandieninis lietuvių santykis su valstybe // Literatūra ir menas, 2006 m. kovo 10 d.

...Kai kurie politologai etnokultūrinį tautiškumą vertina gana kritiškai, laikydami tai lietuvių tapatumo savimonės nebrandumo požymiu. Ar toks vertinimas pamatuotas, ginčytinas klausimas, žinant, kad dauguma lietuvių požiūris į savo valstybę priklauso nuo daugelio dalykų, simpatijų arba antipatijų valdžiai.

Neabejotinas valstybės silpnumo požymis yra ir tai, kad neužtikrinama teisė visiems Lietuvos piliečiams įgyti vidurinį išsilavinimą valstybine kalba.

Apibendrinant galima teigti, kad nepriklausomybės metais pavyko tik iš dalies įgyvendinti pagrindinį išsivadavimo siekį – atkurti valstybę, kurioje tarp piliečių ir institucijų nusistovėtų darnus abipusio pasitikėjimo ryšys.

Praeitis

Sumažėjęs pasitikėjimas savo valstybe atsispindi ir žmonių požiūriuose į okupacinę praeitį, su kuria santykis ir be to yra gana prieštaringas. Ne tik pavieniai asmenys, bet ir įvairios žmonių kategorijos į tą praeitį žiūri skirtingai, jų vertinimuose nevienodai išsidėsto politiniai, socialiniai, moraliniai akcentai. Vienaip sovietmetį prisimena buvę režimo šalininkai, represijų vykdytojai, kitaip – jų aukos, pasipriešinimo dalyviai, trečiaip – prisitaikėliai, „socialistinės nacijos“ atstovai. Požiūriai į praeitį atitinkamai veikia ir požiūrį į nepriklausomą valstybę, kuri ne visiems gyventojams buvo patriotinis siekis.

„Prie Nepriklausomybės slenksčio sustojo tremtiniai ir stribai, žuvusių partizanų seserys ir rajoninė nomenklatūra, jaunučiai savanoriai ir 100 000 KGB agentų, „Katalikų Kronikos“ platintojai ir sovietiniai prokurorai, nugirdytas „lumpenproletariatas“ ir miklūs kombinatoriai, pasistatę triaukščius namus. Vieni norėjo narsiai pulti į priekį, kiti bijojo, treti dairėsi atgal.“[156]

Požiūrių į praeitį skirtumai nėra vien privatus dalykas, nes daro įtaką vidaus politiniam gyvenimui, iš dalies ir užsienio politikai ir neprisi-

[156] Kubilius V. Kultūra istorijos lūžyje // Kauno laikas, 1995 m. liepos 7 d.

deda prie pilietinės integracijos. Kaip rodo visuomenės atminties tyrinėtojai, žmonių atmintyje ilgiausiai išlieka tie praeities bruožai,

„[...] kurie kokiu nors būdu tebesitęsia dabartyje, bei momentai, susiję su neišspręstomis skriaudos, kaltės, atsakomybės ir panašiomis problemomis.“[157]

Dėl kai kurių okupacinės praeities reiškinių dviprasmiškumo, kaip jau minėta, netinka vienpusiški kategoriški vertinimai. Skirtingų nuomonių atstovai nesunkiai randa faktų ir argumentų savo naudai, todėl sunku suvesti kokį nors galutinį „balansą“. Su daug kuo tenka susitaikyti ir atleisti arba pamiršti, nenorint kalbėti ir galvoti apie tai, kas primena kančią, kaltę, gėdą.

„Pototalitarinei visuomenei iškyla nelengvas uždavinys – suderinti įvairių grupių atmintis taip, kad visuomenėje galėtų be įtampos gyventi bei kurti bendrą ateitį ir režimo aukos, ir buvę represijų organizatoriai ir vykdytojai.“[158]

Žiniasklaidoje bei politikų kalbose pasigirsta raginimų pamiršti praeitį, nes, esą, „visi vienodai kentėjome“, „visi – laikmečio aukos“ ir pan. Tokie raginimai itin priimtini tiems asmenims, kurie buvo susiję su represijų vykdymu ir dabar nenori to prisiminti, bet nėra nepriimtini ir aukoms bei nukentėjusiems, nes atitinka psichologiškai motyvuotą nenorą dar kartą išgyventi patirtas kančias nuolat jas prisimenant. Užmarštis, įvertinus ir atleidus, yra vienas iš „sąskaitų suvedimo“ su praeitimi būdų.

Pokomunistinių šalių gyventojų praeities atmintys ir užmarštys turi specifinių bruožų, atsiradusių ne tik dėl to, kad per ilgą totalitarizmo laikotarpį šių šalių žmonės patyrė daug traumuojančių įvykių. Paliko pėdsaką ir tai, kad „[...] pusę šimtmečio trukęs „vienintelio teisingo“ atminties naratyvo diegimas...“ blokavo ir deformavo tikrąją atmintį. Deformacijos padariniai jaučiami iki šiol. Lietuvoje socialinės atminties problematika, galima sakyti, dar tik pradedama tyrinėti.[159]

---

[157] Šutininė I. Posovietinė dilema // Atgimimas, 2005 m. sausio 28 – vasario 3 d.
[158] Ten pat.
[159] Krukauskienė E., Šutininė I., Trinkūnienė I., Vosyliūtė A. Socialinė atmintis: minėjimai ir užmarštys. – Vilnius: Eugrimas, 2003. P. 9.

Sovietinė praeitis traukiasi nenoriai. Prabėgus keturiolikai Nepriklausomybės metų, 53,5 proc. Lietuvos gyventojų buvo įsitikinę, kad sovietmečiu gyventi buvo geriau. Tokius duomenis paskelbė visuomenės nuomonės ir rinkos tyrimų centras „Vilmorus“, 2004 metų vasario pabaigoje atlikęs gyventojų apklausą. Daug kas mano, kad sovietinė santvarka buvo teisingesnė socialinio saugumo, darbo ir atlygio požiūriu, kad dabartinėje Lietuvoje nėra demokratijos arba kad demokratija apskritai Lietuvoje nėra tinkama valdžios forma.

Sovietinį palikimą savaip atspindi ir jaunosios kartos žmonių, kurių gyvenimo didesnioji dalis praėjo jau nepriklausomybės metais, mąstysena. Jai taikomas „homo postsovieticus“ terminas, kurio bruožus apibūdina formulė „50 proc. sovietinio palikimo +50 proc. kapitalizmo“.

„Todėl dabar, praėjus 16-ai metų nuo 1990-ųjų matome žmones, kurie nori gyventi kaip Didžiojoje Britanijoje, tačiau pritrūksta ryžto kurti gerovę savo šalyje. Matome jaunimą, kuris nori jų interesams atstovaujančios valdžios, bet tingi eiti į rinkimus. Matome moksleivius, kurie nori Skandinavijos lygio išsilavinimo, bet ramia sąžine nusirašinėja namų darbus, nors kokiam nors švedų paaugliui tai net nešautų į galvą.“[160]

Vertinant sovietmetį pasigirsta ir abejonių, ar 1940 m. Sovietų Sąjungos įvykdyta aneksija buvo okupacija, ar kažkokia tautos valią atitikusi „pusiau okupacija“, nes ir sovietmečiu, esą, Lietuva išlaikė „tam tikrą valstybingumą“, juk turėjo „savo“ Aukščiausiąją Tarybą, vėliavą, himną. Tokias nuomones pareiškia ne tik kokie politiškai menkai išprusę asmenys. Kai kurie politikai, buvusieji ir esamieji Seimo, Vyriausybės nariai taip pat gana sunkiai sunkumų įvardija okupacijos („tam tikro valstybingumo, kurį turime gerbti“) ir nepriklausomybės skirtumą. Jeigu okupacija laikoma „ne okupacija“, o kažkuo kitu, tuomet ir pasipriešinimą bei išsilaisvinimą reikia vertinti pagal kitokius kriterijus.

Iškalbingas ir toks faktas: 2003 m. Prezidento Rolando Pakso vizito Gruzijoje ir Armėnijoje metu Lietuvos kino menui oficialiai atstovavo režisieriaus Vytauto Žalakevičiaus filmas „Niekas nenorėjo mirti“ (1965), kuriame šlovinami kolektyvizacijos „pirmūnai“ ir stribai, o po-

[160] Cibulskis G. Tarp epochų paklaidintas jaunimas // Atgimimas, 2006 m. liepos 21–27 d.

kario Lietuvos partizanai vaizduojami kaip žudikai ir prievartautojai. Gruzinams ir armėnams buvo pademonstruota sovietinė propagandinė versija, kurios tikslas –

„[...] apjuodinti laisvės kovotojų atminimą, parodyti, jog Lietuvoje vyko ne partizaninis karas prieš okupantus, o vadinamoji „klasių kova.“[161]

Kas tai – „socialistinės nacijos“ sąmonės tąsa ar „kova dėl praeities“ kaip okupacinio režimo šalininkų teisinimosi būdas? Tuo reikia abejoti, bet kartu tai reiškia daug daugiau: nuo seniai žinoma, kad naudinga „valdyti“ praeitį tam, kad galėtum lengviau užvaldyti dabartį ir ateitį. Komunistų partija, kaip žinoma, visada mokėjo gerai organizuoti ideologinį darbą, todėl nenuostabu, kad buvusieji jos vadovai ir dabar randa galimybių daryti poveikį sovietinės praeities vertinimams. Vienas iš būdų – buvusių partijos lyderių (Algirdo Brazausko, Liongino Šepečio, Vytauto Astrausko) prisiminimai, leidybos kokybe ir tiražais konkuruojantys su buvusių tremtinių ir politinių kalinių prisiminimais. Tai liudija apie norą monopolizuoti sovietinės praeities atmintį.

Istorikų laukia ir platesnis uždavinys:

„[...] būtina kurti tokį lietuvių istorijos atminimo modelį, kuris padėtų įsitvirtinti globalizuotos istorinės savimonės schemoje, o ne galynėtųsi su ja.“[162]

Dvasinė būklė

Dabartinį politinį Vidurio ir Rytų Europos šalių žemėlapį nulėmė įvykiai, kuriuos, kaip jau minėta, paveikė daugiau tautiniai nei ekonominiai motyvai, nors Vakarų politologų nuomone, šio regiono tautoms turėjo labiausiai rūpėti ekonominis jų gyvenimo aspektas. Dabar matome priešingą situaciją: pilietinę ir moralinę visuomenės būklę daugiausia nulemia būtent ekonominiai veiksniai, tiksliau tariant, rinkos eko-

[161] Čekutis R. Niekaip nenumirštančios idėjos // Atgimimas, 2003 m. rugsėjo 19–25 d.
[162] Vitkus H. Istorijos atminimas ir istorinė savimonė Lietuvoje // Kultūros barai, 2005/5. P. 14.

nomikos diktuojamas gyvenimo būdas, pastebimai pakeitęs, ne tik į gerąją pusę, daugelio žmonių darbo ir gyvenimo sąlygas.

Šie poslinkiai turėjo ir tebeturi neigiamų padarinių dvasinei žmonių būklei, nes sutrikdė nuo seniau nusistovėjusias vertybines nuostatas. Prisimenant E. Frommo ir G. Marcelio vartotas sąvokas galima teigti, kad dabarties visuomenėje įsitvirtina gyvenimo modusas „turėti“, nes svarbiausia dabar tampa pragmatiniai dalykai: darbas, pinigai, greita sėkmė ir karjera, vartojimas, jėga, pramogos. Visa tai propaguoja žiniasklaida, savaip prisitaikiusi prie laisvos rinkos sąlygų.

„Žiniasklaida, per visus savo šou žalodama ir pažeisdama žmogaus orumą, ugdo hedonistinį, kosmopolitinį žmogaus tipą.“[163]

Nustumiamas į pašalę modusas „būti“, pagal kurį svarbiausia žmogaus gyvenime yra bendravimas, draugystė, tikėjimas, meilė, pagarba, šeima, kūryba, darna ir pan. Šios vertybės buvo itin reikšmingos mūsų žmonėms artimesnėje ir tolimesnėje praeityje. Į jas, kaip rodo palyginimai, vis labiau gręžiamasi pasiturinčiose Vakarų šalyse, taigi mūsų šalies aktyvioji visuomenės dalis yra akivaizdžiai užvaldyta troškimo daugiau „turėti“ ir vartoti.

Tai, matyt, yra neišvengiamas visuomenės, per trumpą laiką iš lygiavos ir visuotinio deficito būklės perėjusios prie vartotojiško gyvenimo būdo bruožas, būdingas ir turtuoliams, ir varguoliams. Toks perėjimas pakeitė vertybių skalę ir sutrikdė daugelio žmonių, įskaitant jaunimą, dvasinę būklę, pablogino psichinę sveikatą. Psichiatrė Palmira Rudalevičienė teigia:

„Ryškiausias dvasinės krizės požymis – žmonės yra sutrikę, nematantys būdų to sutrikimo nusikratyti. Tai kenčiantys žmonės. Ir jų yra tiek, kiek normalioje visuomenėje neturėtų būti.“[164]

Prastos dvasinės būklės išraiška yra nuolatinis nepasitenkinimas, nusivylimas, bejėgiškumas, pesimizmas, depresijos. Iš to kyla girtavimas ir narkomanija, savižudybės ir bandymai žudytis, įvairiais būdais pasireiškiantis susipriešinimas, agresyvumas, prievarta prieš vaikus, se-

[163] Tamošaitis R. Šiandieninė Lietuva: viltys ir realybė // Literatūra ir menas, 2006 m. kovo 10 d.

[164] Rudalevičienė P. Meilė gydo. Visus // Atgimimas, 2005 m. lapkričio 11–17 d.

nukus, smurtas šeimose. Tai rodo, kad daug žmonių turi psichikos sveikatos problemų, jaunimui būdingas psichologinis moralinis nebrandumas, pasireiškiantis visur, kur galima elgtis nevaržomam, piktnaudžiaujant padėtimi. Apie tai akivaizdžiai byloja žūtys per eismo įvykius – maždaug 700 žmonių per metus, 100 000 gyventojų tenka maždaug 100 smurtinių mirčių. Per keturias Joninių dienas (2006 m.) per autoavarijas, sukeltas dažniausiai neblaivių vairuotojų, žuvo 18, sužeista daugiau kaip 120 žmonių. Tų pačių metų lapkričio antrą savaitę žuvo 17 žmonių. Lietuvą, kaip ir kitas pokomunistines Europos šalis yra apėmusi naikinančio elgesio epidemija, vyksta tarsi karas prieš save.[165]

„Žmonės gyvena taip, jog ūmiu būdu – nusižudydami – arba lėtiniu būdu – prasigerdami – naikina save arba, naudodami prievartą, naikina kitus“, – per viešąją paskaitą teigė psichoterapeutas Dainius Pūras.

Tai būtų sunku paaiškinti vien materialiniais gyvenimo sunkumais. „Postkomunistinio“ žmogaus nepasitenkinimo motyvai dažnai yra savotiški ir ne visada lengvai suprantami. Dažno žmogaus materialioji būklė, žvelgiant iš šalies, atrodo gana gera – netrūksta nei darbo, nei būsto, nei automobilio, o jam vis tiek viskas negerai. Žmonės nemoka jaustis laimingi, laimės ir pasitenkinimo būsenos tarsi išnyko iš žmonių pasaulėjautos. Priežasčių, matyt, reikia ieškoti aplinkoje, kurioje daug nepakantos ir nedraugiškumo, tarsi būtų užteršta ar užnuodyta dvasinė erdvė. Joje labai trūksta atjautos, gerumo, altruizmo, gebėjimo džiaugtis ir jaustis laimingiems. Tokių išgyvenimų reikia visiems, tačiau nesugebama jų patirti, nes nemokama įveikti individualistinio susvetimėjimo ir savanaudiškumo, išskiriančio draugus ir bendraminčius, šeimų narius.

Žmonės nepasiruošę išgyventi dvasinių įtampų, kylančių dėl viliojančių galimybių ir negebėjimo jomis pasinaudoti neatitikimo, dėl noro be atodairos mėgautis laisve, pamirštant atsakomybę. Į kasdienos sunkumus reaguojama pernelyg jausmingai, pritrūksta savitvardos ir racionalumo. Idealiuosius motyvus žmonių sąmonėje slopina vertybinis daltonizmas, nyksta privalomybės ir atsakomybės nuostatos, trūkinėja esminė tų nuostatų gija – ištikimybė – duotajam žodžiui, kitam žmogui, idėjai, tautai, pagaliau sau pačiam. Atrodo, kad nyksta asmenybiškasis

[165] Čekutis R. Karas prieš save // Atgimimas, 2005 m. lapkričio 4–10 d.

pradas, lieka tik išorė, vaidmenys, regimybė, žaismas. Vargu ar gali būti kitaip visuomenėje, kurioje svarbiausia vertybe tampa vartojimas.

Kaip jau minėta, tautinio tapatumo sąmonė apima bendruomeninės jungties sąmonę, kuri, atsispindėdama individų sąmonėje, teikia vidinės integracijos paskatų, stiprina darnos su aplinka jausmus, tačiau tam rimtas kliuvinys yra prasta daugelio žmonių dvasinė sveikata ir įvairaus pobūdžio dvasinė nedarna. Tai taip pat rimtas kliuvinys tautinio tapatumo savimonės savikūrai ir saviugdai. Prasta dvasinė būklė virsta subjektyviu tapatumo savigriovos šaltiniu. Piliečių dvasinė būklė yra ne tik kiekvieno jų asmeninis reikalas, bet ir svarbi pilietinė problema. Norint, kad ji gerėtų, reikalingos ilgalaikės, įvairiapusiškos pastangos, tai nėra vien valdžios galioje.

Itin svarbios bendruomenės, mažinančios žmonių susvetimėjimą. Jų kūrimasis sudaro aplinką, kurioje gali skleistis gerieji pradai, kuriais turtingos darnios šeimos, draugų rateliai, mokyklos, jau gyvuojančios kaimų ir miestelių bendruomenės. Tam galėtų daug pasitarnauti žiniasklaida, pagrindiniai dienraščiai, jeigu jie gebėtų praplėsti savo akiratį ir jaustų pilietinę atsakomybę.

NIHILIZMAS

Tautinio, ir kitokio bendruomeninio arba kultūrinio tapatumo savimonė, kaip jau minėta, atsispindi savo empirinių „nešėjų“ – individų sąmonėje kaip tam tikras jų vertybinės nuostatos aspektas. Tai bendruomeninės jungties sąmonė, teikianti paskatų darniems individų ryšiams su aplinka, o tai savo ruožtu ugdo jų vidinę integraciją. Tai abipusė priklausomybė, todėl ne tik visuomeninės sąmonės pobūdis lemia, kokią vietą tautinės ir kitokios vertybės užima individo sąmonėje. Kitas aspektas – tai individo dvasinė būklė, jo atvirumas, „imlumas“ vertybėms.

Apie sąvoką

Bandydami apibūdinti pastarųjų aštuoniolikos metų Lietuvos visuomenės pilietinį sąmoningumą pagal jį išreiškiančius diskursus, negalime nepastebėti, kad juose apstu įvairių atspalvių negatyvizmo, įvairiais adresais kreipiamo, pamatuoto ir nepamatuoto kriticizmo. Kartais tai suskambėdavo kaip vyraujanti viešosios nuomonės gaida. Tai tinka ir apibūdinant individų sąmoningumą. Kas laikytina negatyvizmu, o kas – nihilizmu – ne rūšies, o tik laipsnio ir konteksto skirtumas? Nenoriu pasakyti, kad negatyvizmas bei nihilizmas būtų koks išskirtinis dabartinės lietuviškosios mąstysenos bruožas, nors atsirastų argumentų ir tokiai nuomonei. Vis dėlto reikėtų pagalvoti, kodėl neigiama savivertė, virstanti savinieka ir savieiga, Lietuvoje yra tokia raiški per visą nepriklausomybės laikotarpį, nors laisvės atgavimas ir demokratiškos visuomenės kūrimas, manyčiau, turėtų nuteikti visai priešingai.

Gal labai nesuklysiu sakydamas, kad įvairių atmainų nihilizmas būdingas visai dabartinei europietiškajai kultūrai. Nuo tada, kai Vokietijoje F. Nietzsche, pervertindamas vertybes, pranašiškai paskelbė nihilizmo atėjimą, o Rusijoje I. Turgenevo romano herojus išdėstė savo radikalias pažiūras, atmetančias tradicijas ir autoritetus, nihilistinė mąstysena plačiai įsišaknijo Europos tautų, ir ne tik jų, dvasinėje kultūroje. Kita vertus, būtų neteisinga galvoti, kad tai yra tik pastarųjų amžių dvasios reiš-

kinys. Kelią nihilizmo atėjimui rengė nuo seniausių laikų žinomos filosofinės ir moralinės tėkmės bei nuostatos, tokios kaip cinizmas, skepticizmas, agnosticizmas, reliatyvizmas. Jų propaguotojai visur ieškojo „nuogos tiesos“ arba neigė tiesą, nuvertino ir sulygino vertybes, griovė autoritetus, ardė kriterijus ir pamatus.

„Į madą atėjus „vidutinybėms“, žaidimas „aukštas-žemas-vidutinis“ paseno“. Netrukus jį pakeitė žaidimas „priešakinis ir atsilikęs.“[166]

Panašia linkme veikė vėliau įsivyravusi utilitaristinė mąstysena, kuriai būdinga tai, kad prasmės išsigimsta į tikslus ir niekas, išskyrus schemas, neturi prasmės.[167] Ištisus pusantro šimto metų kultūra artėjo prie nihilizmo kaip visų prasmingumo formų neigimo. Galima dar pridėti dabartinę intelektualinę madą – postmodernizmą, viską sulyginantį ir nuvertinantį, sakantį, kad „viskas leista“, ir ne tik kultūroje. Nihilizmas pastaruoju metu nesitenkina vien žodinės raiškos formomis, įgauna destruktyvią išraišką, virsta vandalizmo veiksmais, teroristų išpuoliais.

Galima pagalvoti, kad lietuviškasis negatyvizmas yra ne kas kita kaip poveikių iš šalies padarinys. Su tuo iš dalies galima sutikti, nes Lietuvą, nepaisant jos kultūrinių „vėlavimų“, visada pasiekdavo europiškoji laiko dvasia. Taip yra dabar, Lietuvai tampant integralia europiškosios eukumenos dalimi. Vis dėlto svarbesnis yra kitas, Vakarams nežinomas, negatyvizmo šaltinis – sovietinės ir posovietinės patirties pėdsakai, giliai įsispaudę daugelio žmonių sąmonėje, taip pat dabarties prieštaros. Neatmestinas, su pastarosiomis sietinas politiškai motyvuotas, profesionaliai inspiruojamas ir diriguojamas nihilizmas, ateinantis iš okupacinės praeities.

Manau, kad nihilizmo terminas bendrąja prasme yra taikytinas vienpusiškiems požiūriams ir teiginiams, kurie neigia, nuvertina ir atmeta tai, kas daugumai žmonių vertinga ir brangintina. Tai taip pat tokia nuostata, kai dėmesys kreipiamas tik į vieną gyvenimo pusę, į negeroves ir blogybes, nematant ir nenorint matyti nieko kito. Nebūtinai tai tiesmukas ko nors neigimas. Nihilizmui gali prilygti ir pernelyg šališka kritika, taip pat ignoravimas, nepripažinimas, nutylėjimas to, kas teisinga, gražu, kilnu ir kitaip vertinga. Nihilizmas – tai netiesioginis, užslėptas

[166] Bell D. Kapitalizmo kultūriniai prieštaravimai. – Vilnius: Alma littera, 2003. P. 92.
[167] Arendt H. Tarp praeities ir dabarties. – Vilnius: Aidai, 1995. P. 94.

vertybinių gyvenimo pamatų griovimas arba neigimas apie juo tylint, kai reikia garsiai kalbėti. Nihilistinę prasmę gali turėti ir ironija, skepsis, cinizmas, nors „Ciniškojo proto kritikos“ autorius P. Sloterdijkas cinizmą ir skepticizmą skiria nuo nihilizmo.[168]

Nihilistinio negatyvizmo nereikia painioti su kritika, nors aiškią ribą vargu ar kam pavyktų nubrėžti. Vis tik principiniai skirtumai nekelia abejonių. Net ir labai priekabus kritikas, jeigu yra nešališkas, kalba dalykiškai, savo vertinimus bei išvadas remia faktais ir argumentais, tuo tarpu nihilistas dėl argumentų nesivargina, jis tiesiog neigia ir dažniausiai kategoriškai. Jeigu ir ieškoma argumentų, jie paprastai neadekvatūs, tendencingai parenkami. Korektiškas kritikas vienaip ar kitaip pasako, kodėl esamoji dalykų būklė jo netenkina, kokią pageidautų ją matyti, kokiomis normomis ir kriterijais vadovaujasi. Jeigu kas nors nuvertinama ir atmetama, tai tik dėl to, kad labiau išryškėtų nauji vertingi dalykai, tuo tarpu nihilistas nelinkęs plačiau aiškinti, kokia dalykų būklė jam pageidautina, griebiasi demagogijos, nes neturi pozityvaus „užnugario“, neturi kriterijų arba neigia ir juos. Ateina, kaip sakė Vaižgantas, tie, kurie iš viso „nieko nepripažįsta“ ir piktdžiugiškai tvirtina, kad „nieko nėra“.

„Nihilizmas reiškia: bet kokiu požiūriu viskas yra niekai.“[169]

Vis tik nihilistu neturi būti laikomas asmuo, kuris dėl individualių savybių yra linkęs į pesimizmą ir depresiją arba dėl nesėkmių žvelgia į pasaulį tarsi pro tamsius akinius.

Negatyvizmas ir socialinė kritika

Šiuolaikinio nihilizmo neįmanoma išsamiau aptarti atitrauktai nuo permainų, vykstančių Lietuvoje pastaruosius aštuoniolika metų, nuo žmonių reakcijų į jas, gebėjimo dorotis su sunkumais. Objektyvių priežasčių, sudarančių socialinę dirvą nihilizmui, galime rasti labai daug. Tai faktiškasis – pilietinis ir moralinis – nihilizmas, apie kurį liudija dalies valdininkų korupcija ir neveiklumas, daugelio valdžios sprendimų

[168] Sloterdijk P. Ciniškojo proto kritika. – Vilnius: Alma littera, 1999. P. 362–378.
[169] Heidegger M. Rinktiniai raštai. – Vilnius: Mintis, 1992. P. 215.

neefektyvumas, populizmas ir demagogija, išsikeroję politiniuose sluoksniuose, stambaus masto organizuotas nusikalstamumas ir nebaudžiamumas, teismų nepatikimumas ir pan. Visa tai griauna ne tik visuomeninių institucijų, bet ir pilietiškumo pamatus.

Nusivylimas bei panašūs neigiami išgyvenimai maitina nihilistines nuotaikas. Nusivylimas – tai apviltas tikėjimas, lūkesčių žlugimas, todėl itin skausmingas ir gali palikti asmenybės dvasioje negrįžtamą pėdsaką. Taip atsitinka tada, kai nepasiteisina tikslai, prie kurių ilgai eita, ir nublanksta jų siekimą įprasminančios vertybės. To išvengiama, jeigu nusiviliama ne pačiais tikslais, o svarbiausia, ne jų pamatuose slypinčiomis vertybėmis, bet tik klaidingais jų įgyvendinimo būdais, atvedusiais į nesėkmę. Tai prilygsta nepasitenkinimui dėl konkrečių kasdienos negerovių, kurių kartkartėmis atsiranda ir gali tuoj pat praeiti, reikalams gerėjant, todėl neturi ilgesnių psichologinių padarinių. Žinoma, jeigu nesikartoja per dažnai.

Paradoksalu, kad apie nusivylimo nuotaikas reikia kalbėti aptariant nepriklausomybės metų tautiečių dvasinę būklę, tačiau nepamirština, kad nepriklausomybės idėja, nors ir buvo tylomis puoselėjama, palyginti lengvai tapusi tikrove daug ką pastatė į neįprastą būseną, kurioje reikėjo ne tik psichologiškai apsiprasti, bet ir tiesiog „mokytis gyventi“. Šiuo požiūriu itin svarbu, kaip nepriklausomybę priėmė tie, kurie jos nelaukė, kaip evoliucionavo buvusių okupacinio režimo šalininkų, nomenklatūrininkų, pagaliau „socialistinės nacijos“ atstovų sąmonė.

Daugiausia kaip tik pastarųjų aplinkoje jau pirmaisiais nepriklausomybės mėnesiais pradėjo reikštis negatyvizmas, kreipiamas daugiausia į kai kurias realias negeroves, bet dar gana amorfiškas ir sunkiai tipologizuojamas. Jau tada girdint, kaip audringai kai kurie žmonės liejo savo nepasitenkinimą, kildavo abejonių ar jis adekvatus patiriamiems sunkumams. Retkarčiais prasikišdavo ir politinė nepasitenkinimo potekstė, pavyzdžiui, neigiamas nusistatymas ne tik prieš kai kurias permainas, bet ir prieš viską, kas Lietuvoje vyksta po nepriklausomybės atkūrimo, netikėjimas laisvos valstybės ateitimi. Ne kartą teko girdėti verbalines šitokio nusiteikimo išraiškas: „atsiskyrę ir likę vieni – pražūsime“ – motyvacija, susijusi su sovietinės praeities nostalgija; „visada būsime beviltiškai atsilikę“ – nuostata, kylanti iš ateities permainų baimės; „valdžioje vien vagys ir karjeristai“ – išraiška iš praeities atėjusio negatyvaus požiūrio į visokią valdžią. Panašūs negatyvizmai yra gana gyvi ir šiandien, nors metams bėgant keičia savo žodinę išraišką.

Kaip beaiškintume, neabejotina viena, kad staigūs ir radikalūs pokyčiai daug kam kėlė nerimo ir netikrumo būsenas, kurios, trukdamos ilgą laiką, gilėjo ir skaidėsi į negatyvias nuotaikas: netikėjimą, pesimizmą, apatiją, abejingumą sau ir kitiems. Šios nuotaikos neretai įgaudavo asocialią išraišką. „Įsisenėdamos“ tokios nuotaikos tampa rigidiškomis nihilistinėmis reakcijomis. Kad tai buvo mūsų visuomenės tikrovė, bylojo sociologinės apklausos, ne kartą parodžiusios, kad lietuviai – vieni didžiausių pesimistų Europoje. Juodžiausios nuotaikos vyravo maždaug 1993–1996 metais.

Socialinis negatyvizmas, išreiškiantis nepasitenkinimą dėl konkrečių dalykų, gali keistis keliomis kryptimis. Gali transformuotis į konceptualią socialinę kritiką, reflektuojančią sociumą tam tikrais vertybiniais aspektais. Demokratiškoje visuomenėje tokia kritika yra savaime suprantama, tačiau gali virsti ir vienpusiška, tik tamsiąsias gyvenimo spalvas matančia nuostata, tolygia nihilizmui. Kartais taip įvyksta dėl to, kad nuo pavienių faktų pernelyg skubama eiti prie apibendrinančių vertinimų, nors toks minčių posūkis gali ir neturėti nieko bendro su nihilizmu. Padėtis keičiasi, kada kritiniai vertinimai ir apibendrinimai pradeda nebeatitikti faktų arba yra nepamatuotai perkeldinėjami į kitas sritis, nors jose nėra patvirtinami socialine konkretybe.

Šiais atvejais kritikos lauke atsiduria jau ne faktų, bet vertybių sričiai priklausantys tautiškumo, moralės, religijos dalykai, idealiai įprasminantys visuomenės ir valstybės pamatus. Tokio akcentų perkėlimo priežastis gali būti ir paprasčiausia išprusimo stoka, nes ne kiekvienam aišku, kuo socialiniai faktai skiriasi nuo vertybių. Neįžvelgiant skirtumo, bus taip pat nelabai suprantama, kad vertybės apskritai nėra socialinės kritikos objektai, vertybės yra tiesiog priimamos arba nepriimamos. Tad ir bandymai į tautines, moralines, religines vertybes svaidyti socialinės kritikos strėles gali būti laikomi, geriausiu atveju, nihilistinio pobūdžio nesusivokimu.

Nihilizmo, atsirandančio dėl tokio nepamatuoto akcentų perkėlimo, turime apsčiai. Pavyzdžiui, korumpuoto valdininko veiksmai yra tapatinami su valstybe ir šaukiama: „nereikia man tokios nepriklausomybės“ arba „visi politikai savanaudžiai ir veidmainiai“, o nemoralus vieno kunigo elgesys tampa pretekstu pareikšti: „nepasitikiu Bažnyčia“. Šiais atvejais prasilenkiama su vienu iš politinio gyvenimo principų: nė viena institucija, ar tai būtų ministerija, ar parlamentas, ar prezidentūra nėra tapatintinos su viena aukščiausių tautinių vertybių – valstybine nepri-

klausomybe ir laisve. Einama ir dar toliau – išprusęs politologas, sklaidydamas dabartinę Lietuvos politinę tikrovę, kategoriškai teigia: „nebėra lietuvių kaip tautos“, „nebėra Lietuvos kaip valstybės“.

Lietuvai įstojus į Europos Sąjungą, tautiškumo laukia nauji iššūkiai, kurie provokuoja ir naujus, į ateitį kreipiamus apmąstymus. Pastarųjų objektu laikytina ir tai, kas dabartį sieja ir ateitį galėtų sieti su praeitimi, ne tik artimąja, bet ir tolimąja, LDK laikais. Laisvė ir atvirumas įpareigoja apmąstymams, kurie ne tik apimtų tai, kas sovietmečiu buvo slopinta ir griauta, bet ir gebėtų žvelgti į visa tai kritiškai, koreguojant ne vieną nusistovėjusį požiūrį. Savikritiškumas yra būtinas demokratiškos savimonės matmuo, liudijantis savarankiškumą ir kūrybingumą. Dabar kaip tik ir yra laikas ugdyti savikritiškumą visose visuomenės gyvenimo srityse. Tautinė savikritika nebuvo įmanoma okupacijos metais, nes svarbiausieji dalykai buvo išstumti iš viešojo diskurso, draudžiami arba vadinami netikrais vardais. Savaime aišku, po totalitaristinės patirties dešimtmečių gaivinti ir ugdyti savikritiškumą nėra paprasta, bet, laimei, turime iš ko pasimokyti. Iškiliųjų lietuvių – Algirdo Greimo, Vytauto Kavolio – raštuose galime rasti įsidėmėtinų savikritiško tautinio sąmoningumo pavyzdžių. Kritiškai žiūrėti į save galėtume pasimokyti ir iš Stasio Šalkauskio, Antano Maceinos, Juozo Girniaus, žvelgusių į tautiškumą iš kiek kitokių idėjinių pozicijų. Belieka tęsti jau gana solidžią tradiciją.

Tokia savikritika iš esmės skiriasi nuo tautinio negatyvizmo ir nihilizmo, per visus nepriklausomybės metus antrinusių socialiniam ir politiniam negatyvizmui. Nihilizmas, kaip jau minėta, skiriasi nuo savikritikos tuo, kad stokoja dalykiškumo ir nuorodų į faktus. Tai daugiau žodinė tam tikro nusiteikimo išraiška. Tiesa, netenka girdėti, bent jau kultūrinėje aplinkoje, kad apie tautinius dalykus būtų sakoma kas nors neigiama tiesiai ir garsiai. Vis dėlto pirmaisiais nepriklausomybės metais ne kartą skambėjo teiginiai, jog tikras inteligentas visada yra opozicijoje bet kokiai valstybinei valdžiai. Taip pademonstruotas negebėjimas arba nenoras matyti okupacinės ir nepriklausomos valstybės skirtumo, o tai laikytina neabejotinu sovietinės mąstysenos reliktu. Nihilizmas dažniausiai reiškiamas netiesiogiai, „kukliai“ – apie savo tautą, jos kultūrą, kalbą, istoriją kalbant su ironija, pašaipa, saviniekos intonacijomis, nuvertinant lemtingų istorinių įvykių reikšmę, rodant nepagarbą tautiniams simboliams, pasiaukojantiems darbams ir žygiams.

„Mitų demaskavimas“

Iškalbinga „kuklaus“ nihilizmo apraiška gali būti laikomas vadinamųjų tautinių mitų demaskavimas. Ne vienam yra tekę girdėti sakant, jog reikia vaduotis iš kai kurių tautinių įvaizdžių bei įsitikinimų kaip atgyvenusių stereotipų, savotiškų mitų, nes jie riboja akiratį, varžo minties laisvę, stabdo pažangą. Turimi galvoje įvaizdžiai, išreiškiantys tautinį orumą ir išdidumą, tautinę ištikimybę, meilę Tėvynei ir pagarbą jos praeičiai, laisvės kovoms, jų herojams, kitaip tariant, tam, kas dažniausiai yra laikoma tautinėmis vertybėmis.[170] Be abejo, reikia atsikratyti primityvios, kaip ir pernelyg sureikšmintos, šių įvaizdžių raiškos, nes, kaip žinoma, bet kuri suprimityvinta, kaip ir perdėtai aukštinama, dorybė lengvai virsta savo priešingybe. Lieka neaišku, ar raginimai vaduotis iš vaizdinių – tariamųjų mąstymo varžtų, nėra tolygūs postmodernistinės mados šauksmui vaduotis iš visokių „tiesų tironijos?“ Tie „šalintini“ vaizdiniai, atidžiau pasižiūrėjus, pasirodys esą kertiniai dvasinės atsparos taškai, padėję savo laiku atsispirti sovietiniam žmogaus nuasmeninimui, nepalūžti kovoje, tremtyje ir lageriuose. Tai tautinės savimonės stereotipai, palaikantys ištvermę karčios istorinės patirties dienomis. Jie, matyt, galėtų labai praversti ir dabartinio atvirumo ir nenuspėjamos globalizacijos akivaizdoje.

„Mitai turi ypatingą savybę – aktyvuoja praeitį, kad įprasmintų dabartį.“[171]

Ta proga verta prisiminti, kad tikėjimas pažanga ir proto visagalybė taip pat yra ne kas kita kaip savotiški mitai, ne kartą sugriuvę ir skaudžiai nuvylę.

Raiškesnio tautinio sąmoningumo nereikėtų tapatinti su nacionalizmu, nes pastaroji sąvoka daugiareikšmė, jos turinys konkrečiais atvejais priklauso nuo tiksliau apibrėžiamo konteksto. Nacionalizmu gali būti vadinami gana skirtingi dalykai: ir lojalumas tautinei valstybei, ir nie-

[170] „Ką gi mes darome su savo istorija šios laisvės ir demokratijos kontekste? Vytautas – Lietuvą pardavęs šunsnukis, Plechavičius – nacių kolaborantas ir nusikaltėlis, Smetona – pirmasis Europos fašistas, partizanai – nekaltų vaikų žudikai ir teroristai“. Čekutis R. Dialogas su praeitimi // Atgimimas, 2006 m. sausio 27 – vasario 2 d.

[171] Repšienė R. Stereotipų galia: lietuvių tapatumo bruožai (istorija ir tradicijos). // Kultūros barai, 2007/ 10. P. 5.

kam blogo nelinkintis tautiškumo puoselėjimas, ir atvira tautinė nepakanta, ir sovietmečio „pribaltai“, nes jie kalbėjo „savo kalbomis“. Matant tokias skirtingas šios sąvokos reikšmes, nederėtų bent jau dėti lygybės ženklo tarp gynybinio ir agresyviojo nacionalizmo, pastarąjį įvardinant šovinizmo sąvoka.

Viešojoje erdvėje dabar beveik visiškai pamiršta, kad tautiškumas turi savo vietą individo gyvenimą įprasminančių vertybių skalėje, tad „šalinant“ iš sąmonės vadinamuosius tautinius mitus yra skurdinamas ir šiaip jau susiaurėjęs gyvenimą įprasminančių vertybių akiratis. Tautiškumas gali tapti stiprybės teikiančiu šaltiniu tais atvejais, kai susvyruoja kitokie – moraliniai, religiniai, kultūriniai – gyvenimo prasmingumo pamatai. Įsidėmėtinas Algirdo Greimo, kurio tikrai neįtarsime simpatijomis mitams, pastaba:

„[....] mes negalime pasakyti, kad štai mes demitifikuosim pasenusias vertes, panaikinsime visus mitus ir kad nuo to žmogus bus laisvas, kad visuomenė taps išlaisvinta. Mes galime tik pakeisti vieną mitų sistemą kita mitų sistema.“[172]

„Mes nežinome, kas yra gera ir bloga, bet žinome, kad negalime palikti žmogų, neįrašydami jo į tam tikrą simbolinę kultūrinę sistemą.“[173]

Dabartinis nihilizmas palieka žmogų be kriterijų ir orientyrų.

Nedaug tenutolsta nuo tautinio negatyvizmo abejingumas gyvybinėms tautos egzistencijos aplinkybėms. Abejingumas pademonstruojamas, kai, pavyzdžiui, negebant be ironijos kalbėti apie nuogąstavimus dėl galimo pavojaus iš Rytų, o dar visai neseniai – ir apie nerimą dėl pietryčių Lietuvos. Netrūko faktų, liudijančių, kad Lietuvos pietryčiuose buvo rezgamas „Padniestrės variantas“, kaip ir signalų, rodančių, kad Maskvos strategai kuria planus „artimojo užsienio“ atžvilgiu dešimtmečiams į priekį. Pilietis, prabilęs apie galimą grėsmę iš Rusijos pusės, gali tuoj pat būti apkaltintas antirusiškumu arba paranoja, nors nesunku suprasti, kad tokie kaltinimai gali būti ne kas kita kaip ruošiamos strategijos psichologinė dalis. Tam, kuris puoselėja piktus kėslus, patinka girdėti kartojant, kad jokio pavojaus nėra.

---

[172] Greimas A. J. Mitai ir ideologijos / Metmenų laisvieji svarstymai. – Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1993. P. 76.

[173] Greimas A. J. Ten pat. P. 78.

Demagogijos link

Negatyvizmas, kokios bebūtų jo apraiškos ir socialinės priežastys, destruktyviai veikia pilietinį sąmoningumą. Nuvertinus autoritetus ir vertybes, silpsta žmones siejančios dvasinės jungtys, stiprėja individualizmas, tarpusavio svetimumas ir atskirtis. Tai gilina socialinio negatyvizmo palydovus – nusivylimo ir pesimizmo nuotaikas. Ta pačia linkme daugelį žmonių veikia ir daugiau socialinių veiksnių, ypač besiplečianti, atskirianti, bet ne vienijanti varžybų ir konkurencijos dvasia, reikalaujanti to, ką ne kiekvienas sugeba.

Su varžybų dvasia yra sietina tai, kad ne mažėja, bet plečiasi veiklos sritys, kuriose žmones vienus su kitais sieja ne abipusis supratimas, bet nuvertinantis ir įtarinėjantis tarpusavio domėjimasis. Įprastu dalyku tapo tai, kad politikos arenoje atsidūręs žmogus bus nuvertintas ne tik kaip politikas, bet ir kaip asmenybė, nepaisant jo gerų darbų, profesinių nuopelnų ir talentų. Nuolat nutinka, kad jaunesnioji meno kūrėjų karta pernelyg kritiškai žiūri į vyresniųjų darbus bei tradicinių vertybių puoselėtojus, o pastarieji nenori pripažinti moderniųjų, nors laikas ankščiau ar vėliau viską sustato į savo vietas. Ir ne literatūros specialistui aišku, kad su kartų konfliktu mažai ką bendro turi atvejai, kai kultūrinėje spaudoje pasirodo rašinys, skirtas vieno iškiliausių lietuvių poetų asmenybės žeminimui. Politinė, jeigu ne patologinė, motyvacija prasikiša ir paskvilinėje rašytojo knygoje, kurios tikslas – paniekinti veikliausius Sąjūdžio žmones, žadinusius tautą lemtingam apsisprendimui. Mūsų visuomenės dvasinė kultūra tokia, kad bet kuris asmuo gali būti parodytas jo orumą žeminančiu rakursu, jeigu kuo nors sensacingu patraukė žiniasklaidos dėmesį.

Žmonės kaip asmenybės nuvertinami ir tada, kai į vieną gretą statomi iš esmės priešingi dalykai, pavyzdžiui, kultūros autoritetas ir nusikaltėlių vadeiva, kuris taip pat įvardijamas kaip „autoritetas“. Taip atsitinka ne be dalies žiniasklaidos pagalbos. Reguliariai skaitydami net tokius solidžius dienraščius kaip „Lietuvos rytas“ arba „Respublika“ nesunkiai susidarysime vaizdą apie kurio nors miesto nusikaltėlių penketuką, bet ne apie atitinkamą švietimo ir kultūros žmonių skaičių. Kai viskas sureliatyvinama, nematant esminio skirtumo tarp to, kas tikra ir

netikra, gera ir bloga, laimi tik blogis. Blogiui labai naudinga būti statomam į vieną gretą su gėriu.

Neigimas ne visada yra tik niekuo dėtas nuomonės reiškimas. Neigimas, kaip ir jo atmainos – neįvertinimas, nutylėjimas, ignoravimas – gali būti apgalvotas ir efektyvus manipuliavimo žmonių nuomonėmis ir nuotaikomis būdas. Kategorišku tonu pasakyta nihilistinė frazė giliai stringa į atmintį ir gali būti įtaigesnė nei argumentuotai dėstoma mintis. Verta dėmesio Vytauto Kavolio mintis, pasakyta kalbant apie kūrybiškumą:

„Pripažinimai visada provizoriniai – galimi ateityje keisti. Neįvertinimo klaida gali būti kur kas skaudesnė negu entuziastiškas pervertinimas. Kritikos ar abejingumo „nužudytas" kūrinys gali nebeatšaukiamai pradingti iš istorijos, nepalikęs įnašo, kuriam jis – gal tiktai vėlesnėmis aplinkybėmis – galėjo būti pajėgus. O tai jau drastiška klaida."[174]

Nihilizmas neigia, kritikuoja be argumentų ir taip purena dirvą demagogijai ir populizmui, kurie taip pat vengia dalykiško pokalbio ir nepakenčia argumentų. Populistas, kaip ir nihilistas, pretenduoja būti teisuolis, jis taip pat kategoriškai kaltina ir žarsto pažadus. TV klubų debatai akivaizdžiai parodo, kaip gali būti nuvertinamos mintys ir argumentai, iškreipiama oponento minties prasmė. Gerai žinoma, kad žmogus palūžta tada, kai nusilpsta jo dvasia. Tam pasitarnauja argumentų nepaisantis nihilizmas ir jo giminaitis cinizmas, efektyviai atliekantys tautos dvasios smukdymo darbą, politikoje talkindami populistiniams „teisingumo" ieškotojams ir „išganytojams".

Drįstu įžvelgti neabejotiną, nors ir neakivaizdų tarp vertybių, įskaitant ir tautines, nuvertinimo ir vieno skaudžiausių mūsų visuomenės reiškinių – savižudybių – ryšį. Niekas nėra apsaugotas nuo nesėkmių ir nuosmukių, tačiau iš tokių būsenų daug sunkiau pakilti, jeigu aplinkui skamba vien nepasitenkinimas, skundai ir aimanos. Nihilistinė aplinka formuoja žmogų, kuris „...visur mato tik tamsiąją pusę, bet kur suranda priežastį pralaimėti...", kaip ir žmogus, kuriam nuolatos sakoma, kad jis yra nevykęs ir menkas, pradės ir pats save niekinti ir nebranginti savo gyvenimo.

---

[174] Kavolis V. Kūrybiškumas istoriniu žvilgiu / Metmenų laisvieji svarstymai. – Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1993. P. 13.

Šiuolaikinio nihilizmo atmainomis gali būti laikomas ir vertybinis reliatyvizmas bei radikalusis liberalizmas, kurių propaguojama beribė tolerancija visokiems „kitoniškumas“ ir „alternatyviems pasirinkimams“ slepia niekinančią nepakantą tradicinėms vertybėms, tokioms kaip šeima, tautiškumas, valstybė.

Sunkiai suprantama ir liūdna, kad nihilistinį požiūrį į tautiškumą ir kultūrą jau keleri metai atvirai demonstruoja kai kurių valstybinių institucijų, kurių paskirtis kaip tik ir yra rūpintis tautinių vertybių puoselėjimu, valdininkai. Viena tokių institucijų yra Mokslo departamentas (Švietimo ir mokslo ministerijoje), iš kurio išeina potvarkiai, nepripažįstantys moksliniais lietuviškai rašomus ir Lietuvoje leidžiamuose mokslo leidiniuose skelbiamus Lietuvos mokslininkų darbus. Moksliniais pripažįstami tik ne Lietuvoje skelbiami, ne lietuviškai rašomi darbai. Departamento valdininkai laikosi pasenusios pozityvistinės nuostatos, kad humanitarinių ir socialinių mokslų metodai turi būti tokie patys kaip ir gamtos mokslų metodai ir taip visiškai ignoruoja šių mokslų savitumą, jų objekto skirtingumą nuo gamtos mokslų. Filosofo Arvydo Šliogerio vertinimas nedviprasmiškas:

„Humanistika naikinama atvirai, lietuvių kalba naikinama atvirai.“[175]

Jeigu ši iš pagrindų ydinga humanitarinių ir socialinių mokslų traktavimo ir vertinimo sistema nebus skubiai pakeista, laukia liūdna perspektyva – humanitariniai mokslai bus sunaikinti,

„[...] o lietuvių kalba bus iš mokslo išstumta su visomis iš to plaukiančiomis pasekmėmis lietuvių kalbai ir lietuvių tautai.“[176]

Padarinius nesunku numatyti – išstumiant lietuvių kalbą iš humanitarinių ir socialinių mokslų, naikinamas konceptualusis tautinės savimonės matmuo, siaurinama kalbos vartojimo sfera, kalba stumiama į buities sferą. Tai pakerta tautinio tapatumo pamatus. To savo laiku siekė visi okupantai, dabar tai daro savi.

---

[175] Šliogeris A. Pūlinys trūko // Atgimimas, 2006 m. balandžio 14–20 d. P. 3.

[176] Nekrašas E. Ar Lietuvos mokslininkas turi teisę rašyti lietuviškai? // Kultūros barai, 2003. Nr. 12. P. 4–5.

Negalima nepasakyti, kad viešojoje nuomonėje nekyla polemikos su nihilizmu ir jo atmainomis, nėra jų kritikos arba ta kritika kol kas nedrąsi. Nėra ir dalykiškos tokių reiškinių kaip nihilizmas, cinizmas, populizmas analizės. Tai būtų kūrybinės inteligentijos darbas, nors galbūt dar neatėjo tam laikas, arba gal jau esame praradę gebėjimą suvokti vertybės matmenį, praradę tai, kas vadinama išankstine vertybine nuostata, filosofijos žargonu tariant, tam tikru vertybiniu *a priori*? O gal nihilizmas – tai savotiškas „kerštas“ vertybėms dėl to, kad jos neįgyvendinamos? Martynas Heideggeris klausia:

„Iškyla klausimas: kam reikalingos šios vertybės, jeigu jos kartu neduoda priemonių ir neparodo būdų, kaip įgyvendinti jose glūdinčius tikslus?“[177]

Visa tai verčia klausti, ar mūsų gyvenime nenyksta vertybinis matmuo iš viso, gal jau gyvename dar vieno „post“, šį kartą postvertybinio pasaulio, ir naujų pasaulėžiūrinių orientacijų epochoje?

Norėdamas baigti optimistiškai, dar pacituosiu Algirdo Greimo mintį, pasakytą beveik prieš keturiasdešimt metų:

„Kaip egzistencializmas su beprasmiškumo išjautimu atgyveno per dešimtį metų, taip ir Rytų Europoje užeis teigiamų ir pozityvių vertybių ieškojimo fazė.“[178]

Tikiu, kad užeis tokių ieškojimų fazė ir Lietuvoje, o gal jau ir prasideda.

[177] Heidegger M. Rinktiniai raštai. – Vilnius: Mintis, 1992. P. 179.
[178] Greimas A. J. Mitai ir ideologijos / Metmenų laisvieji svarstymai. P. 83.

ATVIRUMO IŠŠŪKIAI

Atvirumas

Dabartinę Lietuvos visuomenę galima apibūdinti kaip išeinančią iš ilgamečio priverstinio uždarumo ir kaskart plačiau atsiveriančią. Ribojimai ir varžymai, išnykę po Kovo 11-osios, tebuvo išorinis išsilaisvinimas, būtina sąlyga vidiniam išsilaisvinimui, kurio esminis požymis yra mąstysenos atvirumas. Posovietinės visuomenės žmogaus mąstysena atvirėja, joje nyksta vidinis susidvejinimas ir susivaržymas, ideologizuoti stereotipai, pasyvumas ir politinė lengvatikystė. Mąstymo atvirumas taip pat reiškia gebėjimą priimti tai, kas neįprasta ir nauja, žiūrėti į save iš įvairesnių perspektyvų, girdėti ir suprasti, ką „kiti“ kalba apie save, ne tik apie mus, naudotis įvairesnėmis nei lig šiol savo „buvimo pasaulyje“ galimybėmis. Atvirumas nei vidumi, nei išoriškai nėra beribė neapibrėžtybė, nėra vertybė savaime. Svarbu, kam atsiveriama, kas renkamasi, nuo ko susilaikoma arba atsiribojama.

Išoriškai atvirumas mūsų tautai, kaip ir kiekvienam jos nariui, skleidžiasi įvairiais politiniais, teisiniais, ekonominiais, kultūriniais aspektais. Pagrindinę jų kryptį nulėmė Lietuvos narystės Europos Sąjungoje ir NATO strategija. Judėjimas europinės integracijos kryptimi, metaforiškai – „grįžimas namo“, yra jungimasis į labiau pažengusią, turtingesnę ir mums neįprastai dinamišką Europos dalį.

Europinė integracija nėra atvirumo akiračių riba. Ją supa dar platesni atvirumo horizontai, įvardijami globalizacijos sąvoka. Pagal daugelį požymių globalizacija gali pasirodyti esanti tokios pačios prigimties kaip ir europinė integracija, į europiečių vienijimąsi Europos Sąjungoje galima žiūrėti kaip į kontinentinį globaliųjų sąveikų atvejį. Atidžiau pažvelgus, matyti svarbus skirtumas: europinė integracija yra politikų valios nulemtas valstybių vienijimasis į sąjungą, kurios pradžią padiktavo pokarinė Europos padėtis ir siekis panaikinti karinių konfliktų kontinente priežastis. Globalizacija, priešingai, yra savaiminis, visą planetą apimantis civilizacijos raidos tarpsnis. Stoti ar ne į Europos Sąjungą, sprendžia pačios tautos. Globalizacija pati apima tautas, jos negalima išvengti jokiais referendumais. Europos integracija vyksta pagal api-

brėžtas taisykles, geras ar blogas – tai kitas klausimas, jos žinomos iš anksto, jų galima laikytis arba nesilaikyti, dėl jų galima ginčytis. Globalizacija iš anksto nepateikia jokių taisyklių, jos poveikiai užklumpa netikėtai, juos galima tik apytikriai numatyti. Jeigu ir galima globalizacijai kiek nors priešintis, tai tik labai brangia izoliacijos ir atsilikimo kaina. Globalizacija yra iššūkis pačiai europinei integracijai, besikėsinantis paveikti ir koreguoti europinės idėjos įgyvendinimą.

Lietuva dabar stovi prieš du – europinės integracijos ir globalizacijos – iššūkius. Dažnas lietuvis nemato jų skirtumo. Globalizacijos iššūkis, neatsiejamas nuo informacinių technologijų plėtros, brėžiantis žinių visuomenės perspektyvą, yra visuotinesnis už europinę integraciją, į kurią galime žiūrėti kaip į ruošimąsi atsiliepti į neabejotinai ilgalaikius globalizacijos iššūkius.

Globalizacija

Retai kuris šių laikų socialinis reiškinys susilaukia tokių prieštaringų vertinimų kaip globalizacija. Vieni į globalizaciją žiūri kaip į objektyvų ir dėsningą vyksmą, atveriantį naujas ūkinio, kultūrinio, mokslinio bendravimo ir plėtros perspektyvas, kiti – kaip į pasaulinių ekonomikos ir finansinės galios centrų siekius plėsti savo įtaką, nesiskaitant su žmonių ir tautų interesais, tarptautinių finansinių jėgų savivalę. Vokiečių filosofas Horstas Kurnitzky taip apibūdina globalizaciją:

„Tai, kas šiandien yra vadinama globalizacija, visų pirma yra visame pasaulyje nekontroliuojamai judantis didžiulis kapitalas bei globali verslo ekspansija, kuri savo ekonomine galia gali sužlugdyti ištisų valstybių ūkines sistemas. Maždaug pusė pasaulio ūkinių subjektų priklauso privačiam verslui, o ne, pavyzdžiui, tautai.“[179]

Neatsitiktinai verslas perima vyriausybių valdžią, o politikai tampa verslininkais.

Iš globalizacijos laukiama naujų pažangos paskatų ir kūrybinės saviraiškos galimybių, bet ir baiminamasi realių ir įsivaizduojamų pavojų.

[179] Kurnitzky H. Necivilizuota civilizacija. – Vilnius: Dialogo kultūros institutas, 2004. P. 62.

Apie požiūrių prieštaringumą ir baimes akivaizdžiai liudija triukšmingos vadinamųjų antiglobalistų manifestacijos, grindžiamos gana skirtingais motyvais. Beje, neteko matyti šios dažnai vartojamos sąvokos apibendrinančio apibūdinimo. Dažniausiai neatsakoma, kurie matmenys – ekonominiai ar technologiniai, politiniai ar kultūriniai – globalizacijoje vyrauja, kaip jie derinasi arba nesiderina tarpusavyje.

Nors į globalizaciją dažniausiai žiūrima kaip į mūsų laikus apibūdinantį reiškinį, nebūtų teisinga galvoti, kad visą planetą apimančios sąveikos pradėjo driektis tik paėjusiame amžiuje. Tiesa, nuo praėjusio amžiaus vidurio apie tokias sąveikas pradėta kalbėti kaip apie išskirtinį ir nesulaikomą mūsų laikų civilizacijos raidos vyksmą, taigi pradžią to, ką šiandien vadiname globalizacija, reikėtų bent pora šimtmečių paankstinti ir sieti su tokiais reiškiniais kaip vartojimui skirtos prekinės gamybos plėtra, darbo ir kitokios veiklos suprekinimas, laisvai samdomos darbo jėgos augimas, laisva konkurencija, pasaulinis prekių ir kapitalo judėjimas – visu tuo, kas sudarė kylančio kapitalizmo esminius bruožus. Tai, ką patiriame dabar, tėra tų procesų tąsa, tik nepalyginami intensyvesnė ir platesnio masto.

Dar daug kitų dalykų tam tikrais vietinės reikšmės pavidalais ir daug lėčiau vyko visais amžiais ir, galima sakyti, ruošė globalizacijai kelią. Kiekvienas pasaulinės svarbos mokslo, technikos, kultūros laimėjimas, ar tai būtų knygų spausdinimo, ar vidaus degimo variklio, ar radijo ir telefono išradimas, plėtė ryšių galimybes ir kreipė žmonijos raidą globalizacijos linkme. Nepalyginamai sparčiau tokias galimybes išplėtė ir tebeplečia kabelinės televizijos, palydovinės komunikacijų sistemos, interneto išradimas.

Globalizacija – ne vienintelis pasaulinio masto vyksmas. Kiekviena civilizacija, besisemianti jėgų iš fundamentinių idėjų, pakilimo laikotarpiais siekia universalumo, kuo plačiau diegia savo kultūros modelius, taigi ir vienodina. Tuo savo laiku itin pasižymėjo didžiosios pasaulio religijos: krikščionybė, islamas, budizmas. Plisdamos plačiose teritorijose, jos skiepijo atitinkamas religingumo ir kultūros normas ir tai gali būti vertinama kaip tam tikriems istoriniams laikotarpiams būdinga kultūrinė globalizacija. Tokio vyksmo apraiška viduramžiais buvo lotyniškos krikščioniškos kultūros įsitvirtinimas didžiojoje Europos dalyje. Lietuva įsijungė į šios civilizacijos arealą priimdama vakarietiškąją krikščionybę. Kolonializmo ir europocentrizmo laikotarpiu lotyniškoji krikščiony-

bės kultūra per užkariavimus ir misionierišką veiklą įsitvirtino plačiose Amerikos, Afrikos ir kitų žemynų teritorijose.

Mūsų laikais įvairaus pobūdžio sąveikos plečiasi po visą pasaulį, peržengia valstybių sienas, nutrina barjerus, skverbiasi į įvairias gyvenimo sritis ir tampa kaskart veiksmingesne ateitį nulemiančia aplinkybe. Tai skatina informacijos technologijų laimėjimai, keičiantys darbo sąlygas ir laisvalaikio leidimo būdus, atveriantys sunkiai aprėpiamas asmenų bendravimo galimybes.

Keičiasi erdvės nuotolių perspektyva. Anglų sociologas Anthony Giddensas teigia:

„Tolimi įvykiai gali tapti tokie pat ar net labiau žinomi negu artimi ir gali būti integruoti į asmeninio patyrimo sistemas.“[180]

Keičiasi ir laiko perspektyva:

„Didelis informacijos kiekis ir jos perdavimo greitis pasaulį padaro simultanišką: jame visos istorinės epochos ir visos patirtinės erdvės vietos ekrane suvienijamos esamajame laike.“[181]

Vyksta visų veiklos formų ir santykių standartizacija, įtvirtinanti bendrybės diktatą, pasireiškiantį tuo, jog įsigali vienodi darbo, elgesio, bendravimo, tarpusavio susikalbėjimo būdai. Vis didesnė pasaulio dalis vienodėja ekonomikos, finansų, technologijų, vartojimo, laisvalaikio, iš dalies kultūros srityse. Vakarų pasaulyje kultūra įgauna vartotojiško malonumų kulto bruožų. Tai keičia ne tik kultūrinius žmonių poreikius bei jų tenkinimo galimybes, bet ir kultūrinės veiklos kryptį:

„[...] taigi svarbu nebe savos kultūros plėtimas ir praturtinimas, o įvairovės supaprastinamas iki vienos globalaus kaimo kultūros, kur visi žmonės... atpažįsta vieni kitus iš vienodos elgsenos ir vienodų prekių.“[182]

---

[180] Giddens A. Modernybė ir asmens tapatumas. – Vilnius: Pradai, 2000. P. 242.
[181] Kurnitzky H. Necivilizuota civilizacija. – Vilnius: Dialogo kultūros institutas, 2004. P. 157.
[182] Ten pat. P. 139.

Kaip savo laiku vietiniai skirtumai nyko nacionalinės integracijos lygmeniu, taip dabar valstybinės ribos bei regioniniai skirtumai tampa kliūtimi ūkinės veiklos efektyvumo ir pelno siekio logikai. Tokia logika gali būti sunkiai suderinama su tautinių, kultūrinių tapatybių išlaikymo reikmėmis.

Tuo globalizacija neapsiriboja. Plečiasi ir aktyvėja skirtingų kultūrų dialogas, kultūros suartėja, veikia ir skverbiasi viena į kitą. Svarbiausia šiuo požiūriu yra Vakarų ir Rytų civilizacijų sąveika. Jau ne vieną šimtmetį vyksta Rytų kultūrų vesternizacija, apie tai liudija Vakarų šalyse sukurtos technikos, ūkinės ir finansinės veiklos būdų, politinės organizacijos formų pasaulinis įsitvirtinimas. Kita vertus, intensyvėja Rytų kultūrų įtaka Vakaruose dvasinės kultūros, religijos srityse. Rytų vesternizacijos procesą pradeda atsverti Vakarų isternizacija (angl. *easternization*), nors šis terminas dar nelabai įprastas.[183]

Tai tik vienas globalizacijos vyksmo aspektas. Plėtoti visuotinius ryšius taip pat skatina ne nuo šiandien žinomos vadinamosios globalinės problemos, tokios kaip aplinkos tarša ir aplinkosauga, planetos atšilimas, labdara ir pagalba stichinių nelaimių ištiktoms šalims, kova su organizuotu nusikalstamumu, terorizmu ir pan. Tai problemos, kurioms spręsti jau nepakanka atskirų, net ir labai galingų šalių pastangų. Tą patį galima pasakyti ir apie fundamentinius mokslinių tyrimų projektus. Prie viso to prisideda ir nuo seno žmoniją varginančios negerovės, tokios kaip skurdas ir badas, prievarta, beteisiškumas, neraštingumas ir kt., su kuriomis dorotis taip pat įmanoma tik derinant ir vienijant daugelio tautų pastangas. Prie tokių pastangų pamažu jungiasi ir Lietuva.

Reikėtų skirti globalizaciją ir globalumą. Globalizacija, kaip jau ne kartą minėta, siejama su finansinės galios centrais, tam tikrų standartų ir normų diktatu, nutrinančiu viską, kas individualu ir savita. Globalumas – tai lokalumai, paimti kartu ir saistomi to, kas šiandien gali būti vykdoma tik sutelktomis kelių šalių jėgomis. Funkcinės žmonių jungtys darosi veiksmingesnės nei teritorinės. Taip žiūrint, globalumas nėra priešiškas lokalumui, nes pats skaidosi į lokalumus. Lokalumas ir globalumas tarpusavyje susiję kaip dvi to paties medalio pusės, ateities perspektyva – tai įvairėjančios lokalumo ir globalumo sąveikos, nors lokalumai neretai linkę užimti vienpusišką ir neperspektyvią savigynos poziciją.

[183] Campbell C. The Easternization of the West: Reflections on a New Theodicy for a New Millenium // Ethics of the Future, Unesco/ISSC/Educam, 1998. P. 286–312.

Atvirumas įvairovei ir „kitoniškumas“ kaip tik gali padėti neutralizuoti niveliuojantį globalizacijos poveikį.

Čia pat reikia pasakyti, kad mūsų laikus apibūdina ir žmonių gyvenimą veikia ir kiti, daugiau ar mažiau globalaus masto pokyčiai, nors galbūt jie tiesiogiai ir neįeina į globalizacijos sąvoką. Kaip kas globalizaciją besuprastų, mūsų laikai apibūdinami dar ir kitaip: postmodernizmo, postkomunizmo, postindustrinis, posttradicinis laikotarpis.

Norėdami rastume ir kitokių „post“, apibūdinančių ir kultūros pokyčius, ir naujosios istorijos tarpsnius. Visi šie „post“, nors ir skirtingi savo kilme, turiniu ir šaltiniais daug kuo siejasi vienas su kitu, daug kuo sutampa savo poveikiu medžiaginiam ir dvasiniam žmonių gyvenimui. Juos taip pat galima laikyti dabartinių universaliųjų pokyčių apraiškomis.

Į Lietuvą globalieji poveikiai ateina tiesiogiai ir netiesiogiai, pastebimai ir nepastebimai. Artimiausioji tokių poveikių aplinka yra europietiškumas.

Europietiškumas

Tautos tapatumo būklė ir tęstinumas yra ne tik tautų – Europos Sąjungos narių – piliečiams kylantis rūpestis. Europos tautoms telkiantis į Sąjungą, natūraliai kyla klausimas, kaip apibūdinti patį europietiškumą, ką reiškia būti ir jaustis europiečiu dabar, juo labiau ką tai galėtų reikšti ateityje. Iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad taip klausti nelabai prasminga, nes sąvokos turinys pernelyg platus ir abstraktus, be to, nemažai europinės kultūros reiškinių yra plačiai pasklidę po pasaulį ir daugiau ar mažiau įsitvirtinę kitose kultūrose. Klausimo prasmė kiek paaiškėja, kai apie europietiškumą globalizacijos kontekste galvojame kaip apie kažką skirtingą nuo azijietiškumo, amerikietiškumo, afrikietiškumo, nors ribos daugeliu požiūrių sunkiai įžiūrimos. Vakarų europiečių noras pabrėžti savo nepanašumą į amerikiečius yra menkai motyvuotas kultūriškai, tai daugiau politinės konjunktūros dalykas, kuris nėra būdingas Vidurio ir Rytų europiečiams.

Retrospektyviai žvelgiant nesunku pasakyti, jog tai, ką įvardijame kaip europietiškumą, yra civilizacija, kuri per šimtmečius kūrėsi veikiama antikinės (graikų, romėnų) kultūros palikimo ir krikščionybės tradicijų. Tas palikimas ir tradicijos tvirtai įaugusios ir į Lietuvos kultū-

rinį tapatumą. Bet ar to pakanka dabarčiai, juo labiau ar pakaks ateičiai? Toks klausimas visu rimtumu kyla matant nenutrūkstančius imigrantų iš Pietų ir Rytų srautus, įskaitant ir mūsų tautiečius, taip pat stebint gilėjančią Vakarų Europos šalių sekuliarizaciją, pasiekusią tokį laipsnį, jog krikščionybė nėra net minima Europos Konstitucijos projekte, matant, kaip patys europiečiai kvestionuoja ir nuvertina vakarietiškojo tapatumo vertybes. Ar tokios nuostatos, ateinančios iš Vakarų, destruktyviai nepaveiks lietuviškojo tapatumo – klausimas, teikiantis peno euroskepticizmui.

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad vakarietiška sekuliarizacija visiškai nepaveikia musulmoniškų imigrantų bendruomenių, kurios pabrėžtinai puoselėja savo religinį ir kultūrinį tapatumą ir nepriima joms siūlomų integracijos į vakarietiškas visuomenes būdų. Tai keičia Vakarų Europos šalių demografinę sudėtį, pažeidžia kultūrinį homogeniškumą ir jau dabar turi rimtų socialinių ir kultūrinių padarinių. Tad ar grįžome į tokią pačią Europą, tokius pačius Vakarus, nuo kurių buvome atskirti ir apie kuriuos galvojime išsilaisvinimo kelyje? – pamatuotai klausia filosofas Vytautas Radžvilas viešojoje paskaitoje, skaitytoje 2006 m. gegužės mėnesį. Atsakymo į šį klausimą ieškojimas neatsiejamas nuo visapusiško Lietuvos tapatumo Europos Sąjungoje apmąstymo.

Be to, europietiškumui apibūdinti nepakanka vien kultūros kategorijų. Europa šimtmečiais stengėsi įsitvirtinti pasaulyje ir kaip politinė, karinė, ekonominė galia. Dabar tokia galia sumenkusi, Europai tenka iš naujo kurti save kaip šiandienos, juo labiau kaip rytdienos ekonominę galybę ir prekybos partnerę, ugdyti gebėjimą varžytis su kitais šiuolaikiniais galios centrais. Besivienijanti Europa turi ir politine prasme save sukurti ir „atrasti“. Ar Europos Sąjungoje kuriami ekonominiai ir socialiniai modeliai atlaikys globalizacijos spaudimą, ar nedidės tarp jų takoskyra – toks klausimas kyla matant, kad šalys ES narės nevienodai reaguoja į globalizacijos iššūkius.

Rengiamasi tolesnei ES plėtrai, tačiau nėra atsakymo į klausimą, ar ES bus nepriklausomų, nors ir riboto suverenumo, valstybių sąjunga, ar federacinio tipo, o gal unifikuotas „antitautinis“ darinys? Ar ES netaps kelių didžiųjų valstybių galios įtvirtinimo įrankiu, o mūsų atkurtoji nepriklausomybė nevirs naująja priklausomybe? Kokį vaidmenį šiame procese vaidina ir toliau gali vaidinti Lietuva ir kitos naujosios Sąjungos narės – klausimas be aiškaus atsakymo. Nėra aiškus ir galutinis europinės integracijos tikslas.

Neatmestinas ir toks ES plėtros scenarijus, kai integracinę kryptį po kurio laiko pakeis priešinga – išcentrinė kryptis. Jau dabar pasitaiko, ir tai ne pavieniai faktai, kad ta arba kita valstybė ES narė konkrečiais atvejais pirmumą teikia ne bendriesiems, o savo nacionaliniams interesams. Šiuo požiūriu daug ką sako tai, kad Prancūzijos ir Olandijos rinkėjai, o tai šalys – ES pradininkės – nepritarė ES Konstitucijai. Svarstytinas ir toks klausimas – kas laukia mūsų šalies ES ištikus krizei?[184]

Kalbant apie lietuviškumo santykį su europietiškumu Europos Sąjungos kontekste, reikia skirti du aspektus – pilietiškąjį ir tautiškąjį. Pilietiškasis apima bendrą europinę įstatymų erdvę, įpareigojančią valstybes ES nares laikytis bendrų teisingumo bei kitokios vidaus politikos principų, vykdyti bendrą saugumo ir užsienio politiką. Lietuvai tapus ES nare, lietuviai tampa europiečiais tų bendrųjų kriterijų ir normų, apimančių daugelį gyvenimo sričių, požiūriu. Tų normų pagrindu kuriasi europietiškoji pilietinė bendrija, abejinga tautiniams kultūriniams pradams. Tiesa, ta bendroji įstatymų erdvė nėra suvienodinta, joje išlieka ir tautiniai skirtumai – įvairaus lygmens nacionalinės teisinės normos, atitinkančios europietiškuosius kriterijus. Vis dėlto kyla esminis klausimas, kaip pilietiškasis ir tautiškasis europietiškumo aspektai derinsis vienas su kitu, kaip evoliucionuos jų santykis visos Europos Sąjungos lygmeniu ir pavienių valstybių atvejais? Turint galvoje tai, kad silpsta kai kurios tautinių valstybių funkcijos, esama pagrindo galvoti, kad pilietiškasis europietiškumo pradas stiprės darydamas įtaką atskiroms tautų socialinio gyvenimo sritims ir slopinamas tautiškumo pradas.

Europos vizijos kūrėjai, tarsi atsiliepdami į nerimą dėl tautiškumo likimo, pabrėžia, kad Europos idėja nėra ir niekada nebuvo suvienytos betautės vienybės perspektyva, kaip tik priešingai:

„Europos idėja ne atmetė, o įtvirtino tautybės ideologiją.“[185]

Žvelgiant istoriškai matome, kad niekur kitur tautiškumas neįgavo tokio apibrėžtumo ir nebuvo toks svarbus kaip Europoje. Pati europietiškumo savimonė formavosi kartu su tautinėmis savimonėmis, todėl nėra europietiškumo, atsieto nuo tautiškumo. Europietis bent du tris pastaruosius šimtmečius visada buvo tik britas, prancūzas, olandas, ispanas ir

[184] Veidas, 2005, liep.7 (Nr. 27). P. 16–19.

[185] Delanty G. Europos išradimas: idėja, tapatumas, realybė. – Vilnius: Atviros Lietuvos knyga, 2002. P. 32.

t. t. Europinis tapatumas yra ne kas kita, kaip tautinių tapatumų visuma, istoriškai susidariusi antikinės kultūros ir krikščionybės palikimo pagrindu. Europa vienijasi kaip tautų, kultūrų, kalbų bendruomenė. Taigi, neskaitant išimtinių atvejų, nėra europietiškumo ir tautiškumo prieštaros, europietiškumas neneigia tautiškumo, priešingai, priima jį kaip būtiną ir konstruktyvų savo komponentą.

Vakarietiškoje tautiškumo sampratoje pilietiškumas laikomas svarbesniu už etniškumą, čia tautas, kaip jau minėta, formavo valstybės, todėl vakariečiams yra mažiau problemiškas įsijungimas į bendrąją ES pilietiškumo erdvę. Kitaip yra rytinėje Europos dalyje, neišskiriant ir Lietuvos: čia tautiškumo ir pilietiškumo santykis formavosi netolygiai, ne vienu atveju prieštaringai, tautiškumas yra suvokiamas kaip savaime vertingas, nepriklausomai nuo pilietiškumo, todėl ir požiūris į bendrą europietiškąjį pilietiškumą yra kitoks. Dėl to europietiškosios integracijos vyksme atsiranda papildomų sunkumų.

Kurį laiką vienijosi „ta pati“, tai yra Vakarų, Europa, mūsų akimis žiūrint, tikroji, senoji Europa. Dabar į tautų bendruomenę vienijasi „dvi Europos“ su skirtingais istoriniais likimais, ilgai buvusios atskirtos viena nuo kitos spygliuotų vielų užtvaromis. Viena – tai Vakarų Europa, šimtmečiais ne tik savo kūrybiniu genijumi, bet ir grobuonišku veržlumu dariusi poveikį viso pasaulio raidai, ir kita – rytinė, kurios tautų tapatumas formavosi veikiant romantizmo idėjoms, vėliau tapatumo savimonę deformavo komunistinio valdymo dešimtmečiai. Kitaip sakant, vienijasi du europietiškumai, vakarietiškasis ir rytietiškasis, dar vadinami senąja ir naująja Europa. Senoji Europa – tai nusistovėjusios demokratijos, teisinės valstybės, apibūdinamos kaip ekonominės gerovės visuomenės. Naujoji Europa – tai „atgimstančios demokratijos“, atstatomos rinkos ekonomikos, ryškių turtinių kontrastų šalys.

Kalbant apie naujosios Europos valstybes, reikia kai ką patikslinti. Šis terminas atsirado norint išskirti naująsias ES nares, tai yra valstybes, kurios priklauso regionui, nuo seniau vadinamam Vidurio arba Rytų ir Vidurio Europa. Tai platus regionas, nusidriekęs nuo Baltijos valstybių šiaurėje iki Balkanų valstybių pietuose. Šalys labai skiriasi viena nuo kitos ne tik geografiniu, bet ir kultūros požiūriu: šiaurinėms būdinga orientacija į Skandinavijos šalis, tuo tarpu pietinėms – artimesnis Viduržemio jūros regionas. Vidurio Europos branduolys yra vadinamoji Vyšegrado valstybių grupė. Lietuva atsiduria savotiškoje tarpinėje padėtyje: joje, kaip vienoje iš Baltijos valstybių, yra jaučiama stipri skandina-

viškosios šiaurės trauka, kita vertus, šimtmečius trukę istoriniai ir kultūriniai ryšiai su Lenkija, taip pat LDK palikimas, sieja ją su į pietus ir į rytus esančiomis šalimis.

Nepaisant kultūros skirtumų, naujosios Europos šalys turi bendrą bruožą – tai postkomunistinė Europa, pasižyminti vakariečiams nepažįstama komunistinių režimų, ardžiusių bendruomeniškumo ryšius, slopinusių asmenybes, patirtimi.

Būtume neteisūs žiūrėdami į tą patirtį vien neigiamai ir norėdami ją kuo greičiau pamiršti. Ta patirtis, palyginti su vakarietiškąja, yra ne tik savita, bet ir turtinga to, ko žmonės Vakaruose nėra išgyvenę. Kaip ir kiti „postkomunistai“, einame „į Europą“ su prieštaringa tekstų ir potekščių, vidinės tiesos ir išviršinio melo, apsimesto silpnumo ir tikrosios tvirtybės, arba atvirkščiai, patirtimi. Jokie dabartiniai tyrimai negali parodyti, kaip tas dar neišnykęs mūsų mąstysenos „dviplaniškumas“ derinsis su vakarietiškojo gyvenimo būdo aiškumu ir „vienplaniškumu“.

Išsivadavę iš komunizmo rytiečiai nori „grįžti į Europą“, siekti vakarietiškos gerovės standartų, tvarkyti savo gyvenimą pagal vakarietiškos demokratijos, pilietinės visuomenės, žmogaus teisių ir kitokius politinės bei socialinės tvarkos modelius. Jungdamiesi su senąja Europa, „naujieji“ europiečiai tikisi įgyvendinti savo lūkesčius ir viltis, tam panaudoti savo neišnaudotą energiją ir kūrybinį potencialą. Kartu atsinešti ir daug socialistinio „gyvenimo būdo“ išugdytų neigiamų bruožų, tokių kaip materialinės gerovės troškimas ir socialinis pasyvumas, nepamatuotas kliovimasis valdžia ir pilietinės atsakomybės stoka, tarpasmeninis svetimumas, pesimizmas.

Vakariečiai gali rytiečius pamokyti efektyvesnio darbo metodų, ekonominio racionalumo ir technologinio išprusimo, pilietinės disciplinos ir politinės kultūros. Tačiau sumaterialėję, patys patiriantys moralinį nuosmukį ir tapatumo krizę, Vakarai negali pasiūlyti patraukiančių vertybių ir gyvenimo prasmės įvaizdžių, o tik savo individualizmą, vartotojiškumą, hedonizmą. Pragmatiškieji vakariečiai nepageidauja, kad naujieji europiečiai jiems „užkrautų“ savo vertybines nuostatas, moralinės atsakomybės normas. Tai trikdo vakarietiškos gerovės standartų siekiančius naujuosius europiečius, destruktyviai veikia jų moralinę savimonę.

Europos projekto sėkmė gerokai priklausys nuo to, kaip tarpusavyje derinsis skirtingos patirtys ir lūkesčiai, abiejų pusių stiprybės ir silpnybės. Moksliniais terminais tariant, kaip tarpusavyje derinsis vakarietiš-

kas postmodernizmas ir rytietiškasis postkomunizmas, nes, kaip pastebi filosofas Vytautas Radžvilas:

[...] „integruodamosi į postmodernias Vakarų visuomenes Rytų postkomunistinės visuomenės gali atsidurti „Trojos arklio“ vaidmenyje, t. y. dėl savo poveikio gali tapti veiksniu, skatinančiu Vakarų socialinių ir politinių institucijų irimą.“[186]

Tai, kas pasakyta, tinka ir Lietuvai. Lietuviškojo tapatumo raida ir likimas europietiškosios integracijos kontekste labai priklausys nuo to, kaip tarpusavyje sąveikaus dvi tendencijos – sovietinis palikimas ir vakarietiškieji poveikiai, kaip tauta gebės atsiliepti į šių tendencijų iššūkius. Viena tokios sąveikos kryptis ryškėja – valstybės viešajame gyvenime įsivyrauja naujasis elitas, tiksliau – naujoji, įgijusi vakarietiško išprusimo nomenklatūra, kuriai svetimi demokratiški principai, nerūpi ir tautos būklė.

Susilaikant nuo išankstinių nusistatymų galima pripažinti, kad europietiškieji, kaip ir globalieji, iššūkiai daugumai lietuvių kelia nerimo bei nuogąstavimų ir konstruktyvaus nusiteikimo jausmus. Rūpinamasi daugiausia dėl to, kaip ateinantys pokyčiai ir poveikiai gali pakeisti ir jau dabar keičia įprastą gyvenimo tvarką, kokių pastangų ir naujų gebėjimų dar pareikalaus. Jeigu į nuogąstavimus žiūrėsime individualaus prisitaikymo požiūriu, matysime, kad jie būdingesni vyresniosios kartos žmonėms, kurių mąstysena ir jausena formavosi uždarumo sąlygomis ir kuriuos atvirumas baugina kaip psichologiškai neįprasta gyvenimo aplinkybė. Tokio pobūdžio nuogąstavimai daugeliui jau praeitas etapas. Daug mažiau tai jaudina arba visiškai nejaudina jaunesnių kartų žmones, tai yra tuos, kurie brandaus amžiaus sulaukė jau nepriklausomoje valstybėje. Kas vyresniuosius baugina, jaunesniuosius kaip tik traukia ir įkvepia, atvirumas jiems atveria daug naujų galimybių: laisvai keliauti, dirbti, mokytis užsienio šalyse.

Ir vyresniesiems, ir jaunesniesiems, nors pastariesiems galbūt daug mažiau, susirūpinimą kelia bendresnis klausimas: ar globaliųjų, įskaitant ir europietiškuosius, poveikių apsuptyje neprarasime tų savo tautinės būties duotybių, kurios buvo ir tebėra mūsų tapatumo atramos taškai?

[186] Radžvilas V. Tradicijos ir moderno sąveika: postmoderniosios ir postkomunistinės transformacijos kontekstas / Habilitacijos procedūrai teikiamų mokslo darbų apžvalga. – Vilnius, 2008. P. 14.

Kitaip tariant, ar ilgainiui neišsisklaidysime, nenutautėsime, neištirpsime? Apie tai daugiausia galvoja kultūros, mokslo elitas, daug mažiau tai rūpi valdžios pareigūnams. Euroskeptikų nuomone, tam tikras valstybės suverenumo ribojimas, plaukiantis iš Lietuvos narystės Europos Sąjungoje, yra ne kas kita kaip sunkiai siektos nepriklausomybės praradimo pradžia. Jų nuomone, valstybės suverenių galių ribojimas reiškia jos savarankiškų sprendimų galimybės siaurinimą, o tai neigiamai atsiliepia arba gal dar tik atsilieps ne tik mūsų šalies išorės, bet ir vidaus politikoje. Iš to neišvengiamai kyla grėsmė ir tokiems tautinio tapatumo elementams kaip kalba, kultūra, istorinė atmintis, tautinės savigarbos jausmas, nes silps valstybiniai juos palaikantys veiksniai. Euroskeptikai neįvertina tų dalykų, kurie galėtų kompensuoti suvereniteto ribojimą, pavyzdžiui, valstybės sąjungos narės statuso teikiama galimybė daryti poveikį pagrindinių sąjungos institucijų sprendimams, sąjungos lygmeniu kelti ir ginti Lietuvos interesus. Nepastebi ir tų konstruktyvių šiuolaikinių gyvenimo permainų, kurių atėjimą spartina narystė Europos Sąjungoje.

Dabar, einant penktiesiems Lietuvos narystės ES metams ir paaiškėjus daugeliui dalykų, euroskepticizmas nepraranda prasmės, bet įgauna naują turinį, skaidosi į politinius, ekonominius, kultūrinius, moralinius ir kitokius aspektus.

Skepticizmą palaiko istorinė atmintis, ji primena ir perspėja. Praeityje sąlyčio su kitomis kultūromis ir atsivėrimo joms, ir laisvo, ir priverstinio, kaina buvo neišpasakytai didelė – politinio elito (kunigaikščių), ištisų socialinių sluoksnių (bajorijos) ir etninių teritorijų praradimas dėl nutautėjimo. Praradimai dažniausiai lydi kultūrinius lūžius, įvykstančius tautų istorijoje keičiantis vertybiniams akiračiams ir kultūrinėms orientacijoms, kaip tai įvyko tada, kai nuo pagoniškosios pasaulėžiūros buvo pereita prie krikščionybės, nuo tradicinės – prie modernios kultūros, nors tokia giliais pertrūkiais nužymėta raida galbūt yra tik mūsų tautos savitumas.

Dalies intelektualų ir politikų reiškiamas nerimas dėl lietuviškumo išlaikymo yra svarbi tautinio sąmoningumo apraiška. Nerimas, kaip galima žinoti iš psichologijos, gali būti konstruktyvus ir destruktyvus. Būtent konstruktyvumo stokoja kai kurių euroskeptikų vienpusiškumas, kai kada reiškiantis, galbūt ne tiek rūpestį dėl tautos ateities, kiek norą pelnyti politinių balų. Nerimą dėl lietuviškojo tapatumo turėtų kelti ne tiek

pati narystė Europos Sąjungoje, kiek šalies vidaus nesklandumai, trukdantys pasinaudoti narystės teikiamomis galimybėmis.

Regionai

Savo ateitimi besirūpinantiems tautiškiesiems tapatumams besivienijančioje Europoje atsiranda juose pačiuose slypintis „varžovas“ – regioniniai tapatumai. Ilgai buvę mažai pastebimi, dabar jie prabyla apie savo turtingas tradicijas ir istoriją, dažnai siekiančią kur kas gilesnę praeitį nei dabartinių valstybių ir tautų istorija. Bavarija, Lombardija ir Flandrija bei kiti regionai formavosi jau tada, kai dar nebuvo nei šiuolaikinės Vokietijos, nei Italijos, nei Belgijos.

Tai bendresnės tendencijos, kuri taip pat savaip globali, apraiška. Globalusis universalizmas, kaip intensyviai besiplėtotų, nesulaiko judėjimo sau priešiška – atskirumo ir vietiniškumo, kitaip tariant, partikuliarumo linkme, priešingai, tokį judėjimą kaip tik sukelia ir sureikšmina. Buvusios mažai reikšmingos vietinės skirtybės dabar, iš visų pusių sklindant vienodėjimui, tampa ne tik matomesnės, bet ir atsiskleidžia naujais savo vertingumo atspalviais. Atskirybės ir savitumai kyla į savaime pakankamos būties rangą, „atskirybės supratimą galima padaryti visuotinai reikšmingu“[187]. Bene labiausiai tai pastebima kultūroje, nes kultūra – tai reikšmių, „saviraiškos ir savo norų tenkinimo sfera“, ji nepaklūsta institucijoms, objektyviems kokybės standartams.[188]

Regionų savimonės stiprėjimą reikia vertinti kaip itin reikšmingą partikuliaristinio judėjimo apraišką. Nesunku suprasti, kas praktiškai skatina regionų kilimą: vienur tai tikslingas, kitur – daugiau spontaniškas priešinimasis kultūriniam vienodėjimui ir kosmopolitizmui. Tam palanki socialinė ES politika, siekianti užtikrinti tolygią atskirų kiekvienos šalies sričių ekonominę, socialinę, kultūrinę plėtrą. Be to, visur, kur stipri demokratija, silpsta valstybinių institucijų galia. Regionai, kaip ir kiti lokaliniai teritoriniai vienetai, tampa mažiau priklausomi nuo centrinės valdžios, įgyja daugiau galios patys priimti sprendimus.

---

[187] Diltheyus V. Hermeneutikos atsiradimas // Filosofija ir sociologija, 1990. Nr.1. P. 96.
[188] Bell D. Kapitalizmo kultūriniai prieštaravimai. – Vilnius: Atviros Lietuvos knyga, Alma littera, 2003. P.15, 20.

Regioninė mąstysena daug kur peržengia valstybių sienas. Atgyja regionų, kuriuos sudaro gretimų valstybių pasienio sritys, istorinė atmintis. Kadaise tai buvę kultūriškai vientisi teritoriniai vienetai, perkirsti ir padalyti dviem ar kelioms valstybėms. Juos derėtų skirti nuo regionų, kurie vien ekonominiais ir ekologiniais sumetimais atsiranda pastaruoju metu.

Regionų, ypač tokių, kurie turi senas istorines tradicijas, vaidmuo vykstant europinei integracijai neabejotinai didės. Kuriama net regionų Europos vizija, pagal kurią dešimtys, jeigu ne šimtai, kantonų, žemių, provincijų, grafysčių ilgainiui turėtų tapti pagrindiniais ES subjektais, perimančiais didžiąją dalį valstybių funkcijų. Kitaip tariant, nebeliktų valstybinio, liktų tik bendraeuropinis ir regioniniai lygmenys.[189]

Kol kas tai daugiau tik kai kurių kultūrologų, politologų bei vietinių politikų sugestijos. Blaivesni politikai ir tyrinėtojai neprognozuoja greitos tautinės valstybės pabaigos, yra įsitikinę, kad esminis valstybės ir regiono skirtumas išliks visada. Perspėjama, kad stiprėjanti regioninė savimonė, ypač jeigu turi stiprų etninį pamatą, gali išaugti iki autonomijos reikalavimų, kurie savo ruožtu gali tapti įžanga į separatizmą. Tarptautinė politinė nuomonė nėra palanki tokiai įvykių eigai, tačiau pastarųjų metų įvykiai rodo, kad separatizmas yra ne tik potenciali, bet ir reali grėsmė kai kurių valstybių teritoriniam vientisumui. Tokius ketinimus puoselėja ne vieno regiono idėjiniai vadovai, nors daugiau viliasi, kad europinės integracijos pažanga padės jiems sumažinti priklausomybę nuo centrinės valdžios.

Regionizmo klausimas nėra visiškai svetimas ir Lietuvai. Kai praėjo išorinė grėsmė tautos egzistencijai, apsilpo ir tautinė vienybė. Vienas tokio nusilpimo požymių yra regioninių savitumų propagavimas, rodantis tam tikrą tautiškumo fragmentaciją. Tiesa, jau sovietmečiu sparčiai kūrėsi etnografiniai ansambliai, gaivinę dzūkų, aukštaičių, žemaičių, suvalkiečių etninę kultūrą ir papročius. Tada tai turėjo ne tik vietinę, bet ir nacionalinę prasmę: buvo vienas iš tautiškumo stiprinimo rezervų, kultūrinės rezistencijos būdų. Dabar regioniniai žemaičių, dzūkų, suvalkiečių, net žiemgalių tapatumai gaivinami toliau, atgimsta ir tradiciniai regionų stereotipai vienas kito atžvilgiu. Tai daugiausia savaiminė vietos kultūrininkų plėtojama veikla, jiems vietiniai savitumai vertingi savai-

[189] Waever O., Joenniemi P. Regionalization in Europe and in the Baltic Sea Area // Revue Baltique, 1994. Nr. 4. P. 74.

me. Tai daugmaž sutampa su valstybine regionų politika, kuriai rūpi ne tik etnografinio kultūrinio savitumo puoselėjimas, bet ir visapusiška regionų raida. Tai atitinka ES darnaus vystymo strategiją. Ji Lietuvoje dar tik pradedama įgyvendinti, dar reikės atsakyti į klausimą, ar, matuojant europiniais masteliais, Lietuva yra vientisas administracinis vienetas, ar ją sudaro atskiri kultūriniai, istoriniai, kalbiniai kraštai.[190]

Vadinamoji savaiminė regioninė savimonė siekia kažko daugiau nei tik puoselėti kultūrinį savitumą. Labiausiai išsiskiria žemaitiškumas, savo šalininkų suvokiamas ne tik kaip puoselėtina etninė vertybė, bet ir kaip opozicija lietuviškumui. Tą opoziciją bandoma stiprinti socialine motyvacija: žemaitiškumas suvokiamas ir kaip opozicija socialinėms negerovėms, kaip:

„[...] alternatyva blogam ekonominiam, politiniam, kultūriniam bei dvasiniam nūdienos gyvenimui.“[191]

Nors dabartiniai regioniniai stereotipai nerodo esant kokį nors atskirų regionų arba regionų ir valstybės antagonizmą, vis dėlto vietiniai elitai bando teikti pirmenybę ne nacionaliniam bendrumui, o regioniniam savitumui.

„Tam tikras dabartinių stereotipų poslinkis šia linkme apčiuopiamas. Tolesnė tokio pobūdžio jų raida rodytų lietuvių nacijos silpnėjimo ir regioninių grupių stiprėjimo tendenciją.“[192]

Vyriausias administracinis teismas net svarstė ir atmetė apeliacinį skundą dėl žemaičių tautybės pripažinimo (2003 05 27). Žemaičių etninis atgimimas tęsiasi ir stiprėja, reikalaujama naujų pasų ir kitokių saviraiškos formų.[193] Metų (2008) pradžioje įsteigta Žemaičių partija, jau turinti maždaug penkis šimtus narių. Ateitis parodys, kaip jai seksis, taip

[190] Martinaitis M. Regioninė kultūra ir regioninė politika // Dienovidis, 2002. Nr. 7–8. P. 9.

[191] Pakalniškis V. Žemaitiškumas globaliame kontekste // Lietuvos etnologija, 2001. Nr. 1 (10). P. 214.

[192] Kalnius P. „Kitokie“ tarp „savų“. Lietuvos etnografinių grupių stereotipai // Lietuvos etnologija, 2002. Nr. 2002. Nr. 2 (11). P. 48.

[193] Repšienė R. Stereotipų galia: Lietuvių tapatumo bruožai (istorija ir tradicijos) // Kultūros barai, 2007. Nr. 10. P. 5–6.

pat paaiškės, ar tai nėra tik kai kurių vietinių politikų pastangos patekti į Seimą.

Nereikėtų pamiršti ir pietryčių Lietuvos regioninio savitumo. Lietuvių kalbos dialektinių skirtumų požiūriu per tą regioną eina dzūkų ir rytų aukštaičių dialektų riba, tačiau dauguma vietos gyventojų kalba lenkiškai arba tuteišiškai ir laiko save lenkais. Nors istoriniu, kultūriniu, religiniu, o ir gyventojų etninės kilmės požiūriais tai neatsiejama Lietuvos dalis, nepriklausomybės pradžioje tam tikros politinės jėgos skatino autonomizmą. Jeigu politinis režimas Gudijoje keistųsi demokratėjimo linkme, galėtų kilti pietryčių Lietuvos kultūrinio suartėjimo su greta esančiu Gudijos regionu klausimas.

Stiprėjanti regioninė savimonė gali pakoreguoti ir asmens savivoką. Tokią nuomonę patvirtina jau minėti apklausos duomenys, rodantys, kad lietuviai mieliau tapatinasi su konkrečia vietove negu su valstybe.

„Taigi, Europos pilietybės pagrindą greičiausiai sudarys regioninio, nacionalinio ir europinio identitetų kompozicija.“[194]

Galimi keli šių dėmenų variantai. Žemaitis gali laikyti save žemaičiu, lietuviu ir europiečiu arba tik žemaičiu ir europiečiu, lietuviškąjį tapatumą aplenkdamas kaip „tarpinį“.

Emancipacijos dviprasmybės

Dabartiniai pasaulyje vykstantys pokyčiai išryškina dvi, atrodytų, viena kitai priešiškas žmonijos istorijos tendencijas. Tai didėjanti individų emancipacija, reiškianti, kad jie vis labiau vaduojasi iš daugelio tiesioginių priklausomybių – institucinių, bendruomeninių, gimininių, šeimos ir kitokių. Patvaresnės yra bendrosios priklausomybės, tokios kaip tautinė, pilietinė, konfesinė, bet ir jose silpsta išorinis reglamentavimas, jos darosi paslankesnės, saisto individą daugiau tik formaliai, gali būti be didesnių padarinių ignoruojamos. Kratomasi ir šių priklausomybių, daugėja žmonių, abejingų tautiškumui, pilietiškumui, partiškumui, laikančių save tiesiog žmonijos piliečiais, nenorinčių iš viso su kuo

[194] Graželytė A. Europietiškoji pilietybė: identifikacijos skerspjūviai // Metmenys, 2002. Nr. 82. P. 129.

nors susirišti atsakomybės ryšiais. Emancipacijai labai palankus visokio pobūdžio atvirumas, kuris leidžia per kultūrinius ir kitokius poveikius pasiekti įvairias žmonių grupes, veiksmingų priemonių tam teikia šiuolaikinės informacinės technologijos. Tam palanki subjektyvi sąlyga yra ir mūsų visuomenės vidinis atvirumas, apie kurį kalbėta skyriaus pradžioje, reiškiantis vadavimąsi iš sovietinės praeities mąstymo stereotipų.

Tai tik vienas žmonių santykių raidos aspektas. Priklausomybės, kaip ir laisvė nuo jų, yra istoriškai ir kultūriškai veikiamos, taigi reliatyvios ir kislios. Sakyti, kad žmogus kaip socialinė būtybė niekada negali būti visiškai laisvas nuo priklausomybių, reikštų kartoti savaime suprantamą tiesą. Teigiant, kad priklausomybės silpsta, turimos galvoje daugiausia tokios, kurias įprasta vadinti tradicinėmis. Vadinasi, emancipacija, atidžiau pasižiūrėjus, tėra tik priklausomybių kaita. Trūkinėjant ir silpstant tradicinėms, mezgasi naujos, tiesioginės ir netiesioginės, reglamentuojamos ir nereglamentuojamos, matomos ir nematomos, bet kaskart labiau įvairėjančios priklausomybės. Jos dažniausiai nėra nei tiksliai nustatomos, nei aiškiai apibrėžiamos, individą saisto ne tiek išoriškai, kiek iš vidaus. Išlieka ir laisvai pasirenkamos, mažai įpareigojančios, tokios kaip politinės, kultūrinės bei įvairios mėgėjiškos narystės ir priklausomybės.

Tradicinės priklausomybės uždeda individui tam tikras prievoles ir atsakomybes, taip jį tam tikru laipsniu riboja, dėl to kai kam atrodo autoritariškos ir tiesiog nemadingos. Jos teikia saugumo ne tiek materialine, kiek socialine, ypač psichologine, dvasine prasme, daro individą atsparesnį atsitiktinumų diktatui. Psichologinis saugumas itin svarbus asmenybės dvasinei darnai, padeda išvengti dvasinių krizių. Darni asmenybė suvokia savo dvasinių ir kūniškų galimybių ribas kaip neatimamą savo tapatumo – buvimo „pačiu savimi“ – sąlygą. Ribos nėra neigiamas gyvenimo atributas, priešingai, jos apibrėžia individo socialinį tapatumą, teikia tikslus ir prasmę, o tai stiprina pasitikėjimą gyvenimu.

Atsipalaiduojant nuo tradicinių priklausomybių ir peržengiant nusistovėjusio tapatumo ribas, veriasi nebūtinai laukiama laisvė. Tiesa, individas darosi atviresnis naujiems pasirinkimams, plečiasi individualiosios laisvės sritis. Dažnai rizikuojama prarasti egzistenciškai svarbius saugumo ramsčius – „pagrindą po kojomis“. Nuo seno žinoma, kad trys labiausiai pageidaujami socialiniai gyvenimo parametrai – laisvė, saugumas ir gerovė – tarpusavyje sunkiai suderinami. Pirmiausia tai pasakyti-

na apie laisvę ir saugumą. Pirmas dalykas, kurį duoda priklausymas bendruomenei, – teigia politologas Michaelis Walzeris:

„[...] yra bendruomenės laiduojamas saugumas ir gerovė.“[195]

Trūkinėjant bendruomeniniams ryšiams, individas tampa mažiau saugus, darosi paveikesnis bei pažeidžiamesnis ir išoriškai, ir iš vidaus. Tyko pavojai patekti į kitų, dar stipresnių, bet ne asmenybę palaikančių, o ją labiau varžančių arba tiesiog ardančių priklausomybių nelaisvėn. Azartiniai lošimai, radikalios sektos, fundamentalistiniai judėjimai, narkotikai ir alkoholis – tai tik keletas iš jų. Ir toliau niekas neišvengia priklausomybės nuo darbo rinkos, konkurencijos, taip pat nuo viešosios nuomonės, mados, reklamos, interneto siūlomų galimybių.

„Verslas žmogų ir visuomenę pavertė savo vergais.“[196]

Akivaizdi ir daugelio žmonių priklausomybė nuo savo pačių poreikių ir silpnybių, prie kurių palaikymo labai prisideda reklama. Jomis geba naudotis ir nusikalstamas pasaulis. Psichologai, sociologai vis dažniau kalba apie negatyviąsias priklausomybes, trikdančias žmonių psichinę sveikatą, kaip apie itin opią šiuolaikinės visuomenės problemą.

Emancipacijos tendencija rodo, kad mūsų laikais keičiasi individo ir kolektyvo, individo ir visuomenės ryšių pobūdis. Plečiasi individų autonomiškumas, kurio reiškimosi būdai yra privatumas, laisvas rinkimasis ir saviraiška, atitinkamai silpstant išoriniam reiklumui. Politine prasme tai yra demokratijos plėtros padarinys, individų autonomiškumas yra būtina visaverčio pilietiškumo demokratinėje visuomenėje sąlyga. Šia linkme sparčiai pažengta XX amžiuje. Daugėja teisinių dokumentų, tolydžio plečiančių ir tikslinančių žmogaus teisių saugojimo ir gynimo normų tinklą. Tokių normų objektais tampa ištisos asmenų kategorijos – vaikai, sutuoktiniai, kaliniai, neįgalieji, gėjai, lesbietės, transvestitai ir kitokios mažumos – kurios anksčiau teisiniu požiūriu nebuvo išskiriamos.

Kai kurios iš tokių teisių ir tiesų palengvina buvusių marginalinių grupių socialinę integraciją, kita vertus, tos pačios lyties asmenų poroms

[195] Walzer M. Saugumas ir gerovė / Šiuolaikinė politinė filosofija. Antologija. – Vilnius: Pradai, 1998. P. 463.
[196] Kurnitzky H. Necivilizuota civilizacija. P. 106.

santuokos statuso suteikimas, nesantuokinės partnerystės propagavimas sukuria aplinką, nepalankią tradicinei santuokai ir šeimai, kuri yra pagrindinė normalios visuomenės ląstelė, normalios individo brandos sąlyga.

Kartu su individų autonomiškumo plėtra stiprėja individualizmas, silpninantis prieraišumo ryšius tarp žmonių ir keliantis susvetimėjimą. Plečiant individo privatumą ir laisvę saugančias teises, šešėlyje lieka pareigos ir privalomybės, kai kuriose srityse reikalavimas atlikti pareigą prilyginamas asmens teisių pažeidimui. Tai neigiamai atsiliepia ne tik tarpasmeniniams ryšiams, bet destruktyviai paveikia ir asmens tapatumo jausmą:

„[...] asmeninio tapatumo paieškos yra moderni problema, kurios ištakos – galbūt Vakarų individualizmas.“[197]

Daugeliu atvejų tai ir veda prie to, kas įvardijama kaip tapatumų krizė.

Šia linkme sparčiai veikia globalizacijos veiksnys – informacinių technologijų naudojimas, darydamas poveikį asmenų bendravimo būdams. Su tradiciniu „veidas į veidą“ bendravimu sėkmingai varžosi netiesioginio bendravimo būdai – kompiuterinės pažintys, internetinės draugystės, kai žiūrima jau ne į asmenį, bet į kompiuterio ekraną. Tai keičia ne tik bendravimo pobūdį, bet ir asmenybės dvasinį pasaulį.

Individualistinės nuostatos asmuo į savo savarankiškumą ir laisvę žiūri kaip į savitikslius dalykus, kaip į savotiškas aukščiausias vertybes. Toks „savitikslis“ individas darosi abejingas toms vertybėms, su kuriomis jo aplinkos žmonės tradiciškai sieja savo individualųjį tapatumą ir randa savo gyvenimo prasmę. Prasmės poreikio neįmanoma patenkinti išleidžiant iš akiračio vertybes. Vertybinės nuostatos kaita reiškia tam tikrą asmeninio tapatumo „pertrūkį“, nes naujoji vertybinė orientacija, jeigu apskritai formuojasi, ne visada dera su ankstesniąja patirtimi ir laiduoja praeities ir dabarties ryšio nenutrūkstamumą. Vertybinis „atsipalaidavimas“ dažnai yra individualių tapatumų krizių preliudija. Tapatumų krizės sietinos su tuo, ką Hannah Arendt vadina praeities ir ateities

[197] Giddens A. Modernybė ir asmens tapatumas. Vilnius: Pradai, 2000. P. 99.

pertrūkiu, konkrečiau pasireiškiančiu kaip tradicijos praradimas, autoriteto praradimas, auklėjimo krizė, kultūros krizė.[198]

Nuo tradicinių priklausomybių, vertybių ir autoritetų išsilaisvinęs individas neretai regi prieš save tik dvasinę tuštumą.

„Prarasti autoritetą tolygu prarasti pasaulio pagrindą“[199], – teigia Hannah Arendt.

Individas suvokia, kas jam nepriimtina, bet daug mažiau tai, kaip derėtų gyventi. Tokia būsena žinoma kaip vertybių krizė, gimininga būsenai, kuri jau seniau sociologų buvo įvardinta kaip *anomi* (E. Durkheimas, R. K. Mertonas).

Emancipacijos dviprasmiškumas ir jo padariniai Lietuvoje akivaizdūs. Priklausomybių laisvėjimas, be abejonės, yra teigiamas reiškinys, nes ugdo individo savarankiškumą, žadina energiją, gyvenimą daro įvairesnį. Tai nevyksta savaime, laisvė iš individo reikalauja drausmės, valios ir kitokių savybių, kurių labai dažnai pritrūksta ir pernelyg „atsipalaiduojama“. Prasta ir negerėjanti tautos dvasinė būklė rodo, kad Lietuvoje neigiami emancipacijos padariniai viršija teigiamuosius. Tai patvirtina daug liūdnų faktų – nuo aukštų pareigūnų korupcijos ir teisinio nihilizmo iki „karo keliuose“, smurto, depresijų, savižudybių. Pokomunistinių šalių visuomenės yra giliai pažeistos individų vertybinių krizių. Atvirumas, postmoderniosios kultūros poveikiai ardo jau totalitarinės patirties deformuotas tradicines vertybes ir siūlo tik gana miglotus kitokius individualaus gyvenimo įprasminimo būdus.

Išėjimai ir (ne)grįžimai

Kaip atvirumo ir globalizacijos iššūkių atgarsis Lietuvoje vyksta tai, ką galėtume pavadinti priešingų krypčių, bet tos pačios prigimties judėjimais. Metaforiškai juos galime laikyti „išėjimu iš namų“ ir „įsileidimu į namus“. Abu judėjimai neatsiejami nuo laisvės ir demokratijos, kurių siekėme kartu su nepriklausomybe, tad į juos reikia žiūrėti kaip į savaime suprantamus reiškinius. Svarbiausia, koks nusistovės šių judėjimų tarpusavio santykis.

[198] Arendt H. Tarp praeities ir dabarties. – Vilnius: Aidai, 1995. P. 9–22.
[199] Ten pat. P. 109.

„Išėjimas“ bendriausia gerąja prasme – tai Lietuvos išėjimas iš okupacinio uždarumo ir kaip nepriklausomos valstybės, su pamažu ryškėjančiu įvaizdžiu, grįžimas į politinį pasaulio žemėlapį. Į pasaulį paskui diplomatus eina mūsų verslininkai, menininkai, sportininkai, ir tai jau nebe „sovietinis“ arba „rusų“, kaip anuomet, bet lietuvių teatras, lietuvių krepšinis. Būti nepriklausomiems – tai, be kitų dalykų, reiškia būti žinomiems ir matomiems, nes nežinomumas, užmarštis tolygūs mirčiai ir nebūčiai ir istorine, ir kultūrine prasmėmis, ypač šiuolaikiniame informacijos ir žinių pasaulyje. Tokiai mirčiai buvome pasmerkti sovietinėje imperijoje, nes pasaulis jau buvo bebaigiąs mus pamiršti ir nelabai norėjo prisiminti. Nepriklausomybė – tai ir išėjimas iš svetimų informacijų lauko, galimybė patiems kalbėti apie save. Gebame ar ne ta galimybe tinkamai pasinaudoti, kitas klausimo aspektas. Tokių „išėjimų“ galimybė buvo vienas iš Nepriklausomybės tikslų.

Pasaulyje, kuris darosi vis atviresnis, tautiniai tapatumai peržengia savo lokalumą, atvirėja ir „globalėja“. Lokalumo ir globalumo sąveikų lauke atsiduria ir lietuviškasis tapatumas, o ateityje jis, matyt, vis sunkiau „beišsiteks“ tradicinės kultūros terpėje. Nedaug yra tautų, kurių gyvenamoji erdvė ribojasi vien istoriškai etnine teritorija. Ja nesiriboja ir lietuvių gyvenamoji erdvė. Geografas Kazys Pakštas dar maždaug 1938 metais paskaičiavo, kad kas ketvirtas lietuvis gyvena toli nuo savo tėvynės, vien lietuviškos kilmės amerikiečių yra maždaug milijonas.[200] Anapus Atlanto jau praėjusio amžiaus pradžioje susidarė kompaktiškos lietuvių bendruomenės, kuriose kūrėsi lietuviškos kultūrinės ir religinės organizacijos, steigėsi parapijos, ėjo laikraščiai. Tų bendruomenių aplinkoje įsižiebė sąmoningo, save apmąstančio lietuviškojo tapatumo židiniai, puoselėję tautinio atgimimo idėjas. Ankstesniąsias salas papildė ir atnaujino Antrojo pasaulinio karo išeivija. Kūrybinga inteligentija puoselėjo lietuviškąjį tautinį tapatumą, susiformavusį tarpukario Lietuvoje. Dabar, kai naujųjų išeivių keliai driekiasi mažiausiai per du žemynus, gali atsitikti taip, kad vienos kartos laikotarpiu ne tėvynėje gyvens jau kas trečias lietuvis. Taip galvoti verčia nerimą keliantys dabartinės emigracijos mastai ir tempai, gręsiantys Lietuvos „išsivaikščiojimu“. Nerimas skatina aiškintis emigracijos aplinkybes ir motyvus.

[200] Pakštas K. Kultūra. Civilizacija. Geopolitika. – Vilnius: Pasviręs pasaulis, 2003. P. 240.

Pirmiausia neturime pamiršti, kad laisvės ir nepriklausomybės siekyje slypėjo ir piliečių teisė išvykti iš šalies ir vėl į ją grįžti, laisvai pasirinkti gyvenamąją vietą. Judėjimo laisvė yra neatsiejama demokratijos turinio dalis, o kad tai ypač patrauklu po dešimtmečių uždarumo, visiškai suprantama. Suveikė tai, ką galėtume įvardyti kaip suspaustos ir vėl atleistos spyruoklės efektą.

Taigi jau nuo pirmųjų nepriklausomybės dienų nemažai jaunų žmonių pradėjo ieškoti Vakarų šalyse legalaus arba nelegalaus darbo ir geresnių profesinės veiklos sąlygų. Lietuvai tapus Europos Sąjungos nare, išvykėlių gerokai padaugėjo ir, matyt, dar daugės, šalims senosios ES narėms vis plačiau atveriant darbo rinkos vartus naujųjų narių piliečiams. Per pastaruosius aštuoniolika metų šalį paliko apytikriai kas dešimtas gyventojas, Lietuvoje neliko nė 3,5 mln. žmonių. Jeigu dar pridėsime sumažėjusį gimstamumą, pamatysime, kad tauta neabejotinai nyksta.

Tai buvo galima numatyti. Jau nepriklausomybės išvakarėse kai kas nuogąstavo: „pusė lietuvių išvažiuos į Ameriką“, juk šios šalies prestižas mūsų tautiečių sąmonėje gana aukštas. Tuo tarpu Sąjūdžio idealistai galvojo kitaip, tikėjo, jog griuvus geležinei uždangai į Tėvynę grįš nemaža dalis seniau išvykusiųjų, juk panašiai buvo tarpukario Lietuvoje. Tada „lietuviškus amerikonus“, išvykusius dar carinės Rusijos priespaudos laikais, traukė nepriklausoma Lietuva, jie gana gausiai grįžo ir kūrėsi nuolat gyventi. Deja, visa tai nutraukė sovietinė okupacija. Dabar turime visai priešingą situaciją – išvykstama jau iš nepriklausomos Lietuvos. Svarbiausios priežastys – ekonominės, ir tai mus verčia vėl prisiminti sovietinę okupaciją ir jos padarinius.

Komunistinis režimas įstūmė Lietuvą, kaip ir kitas pokomunistines šalis, į dabartinę savotišką bejėgiškumo padėtį: per keliolika metų nebuvo įmanoma, net ir labai gerai tvarkantis, kiek pastebimiau sumažinti skirtumą, kuris skiria mus nuo gerovės šalių Vakaruose. Tai, kad Vakarų šalyse už darbą mokama kelis kartus daugiau negu Lietuvoje – okupacijos padarinys. Panašioje situacijoje yra visos iš komunistinio režimo išsivadavusios šalys, visose vyksta gausi emigracija į Vakarus, konstatuojamas pastebimas demografinis nuosmukis. Emigraciją nulemia ir bendresnio pobūdžio priežastys, atsirandančios dėl šiuolaikinės globaliosios ekonominės ir kultūrinės sąveikos, spartėjančios žmonių migracijos.

Išeivija socialiniu ir profesiniu požiūriais gana marga, nors apie tai trūksta duomenų, akivaizdu, kad vyrauja „rankų darbo“ profesijos. Daugeliui pagrindinis išvykimo motyvas yra didesnis uždarbis ir materialinė gerovė, tačiau išvykti skatina ne tik ekonominės, bet ir socialinės, politinės priežastys.

„Viena iš jų – prasmės stygius, nusivylimas prasmingo, oraus gyvenimo galimybėmis tėvynėje.“[201]

Tai būdinga protinio darbo atstovams, kurie savo išvykimą papildomai motyvuoja geresnėmis profesinės veiklos ir saviraiškos perspektyvomis. Ne paskutinėje vietoje ir sovietinis „malonių laukimo iš valdžios“ sindromas, kuris jaunesniosios kartos sąmonėje transformavosi į požiūrį, jog neverta stengtis savo jėgomis kurti gerovę Lietuvoje, jeigu Londone arba Dubline galima iš karto gauti gerą atlyginimą ir naudotis tenykštėmis socialinėmis garantijomis.

Kitas klausimo aspektas – bet kokiu atveju Lietuva dėl to praranda labai daug darbščių rankų ir protų, o tai ilgainiui gali neigiamai atsiliepti ne tik ūkio plėtrai, bet ir pilietinės visuomenės brandai.

Vis dėlto būtume paviršutiniški, jeigu dabartinę emigraciją apibūdintume vien ekonominėmis sąvokomis. Būtina vertinti ir kitais – demografiniu, tautinio tapatumo, kultūrinio, intelektinio potencialo išlaikymo – požiūriais. Juk sklaidosi tauta, silpsta jos kūrybinės galios – tai ir yra svarbiausia. Išvažiuoja daugiausia jauni žmonės, jaunos šeimos, jų palikuonys ilgainiui atsidurs arba jau dabar atsiduria ties nutautėjimo riba. Palikus vaikus Lietuvoje, kyla jų auklėjimo sunkumų, trūkinėja šeimos ryšiai, vaikai patiria skaudžias dvasines traumas.[202] Be to, išvyksta etninės atminties nešėjai, kiekvienas išeivis išsiveža ir dalelę savo miesto arba kaimo kultūros, kuri svetimoje aplinkoje pasmerkta nunykti, nebent susidarytų tinkama terpė ją palaikyti besikuriančiose bendruomenėse.

Kaip bevertintume, neabejotina, kad įvairiose užsienio šalyse gyvena ir toliau gyvens, laikinai arba nuolat, daug mūsų tautiečių. Plečiasi ir toliau, matyt, plėsis senomis ir naujomis kryptimis lietuvių gyvenamoji

[201] Kuolys D. Visuomenės veidrodis – pilietinė ir politinė kultūra // Literatūra ir menas, 2006 m. gegužės 5 d.

[202] Kumpikevičiūtė I. Emigrantų vaikų tragedija // Atgimimas, 2006 m. balandžio 28 – gegužės 4 d.

erdvė (ekumena), pakraštinės jos sritys tolsta nuo etninės tėvynės. Tai tampa nepakeičiama tautos egzistencijos aplinkybe, kurios neįmanoma pakeisti. Tas pat pasakytina ir apie gretimas tautas. Svarbiausia, kaip toje besiplečiančioje ekumenoje skleisis ir išsilaikys lietuviškasis sąmoningumas. Galvojant apie lietuviškąjį tapatumą, reikia turėti galvoje ne tik Lietuvoje, bet ir plačiajame pasaulyje gyvenančius tautiečius. Tai įkvepia galvoti apie „Pasaulio Lietuvos“, „Lietuvos kaip virtualios bendruomenės“ modelius, kurie tuo tarpu tėra idealybė, greičiausia, iliuzinė.

Santykio su tėvyne atžvilgiu emigrantus galima skirstyti į tris keturias kategorijas: ketinančius anksčiau arba vėliau grįžti; neketinančius grįžti, bet norinčius būti lietuviais, palaikyti ryšius su Tėvyne, būti jai naudingiems; nenorinčius ne tik grįžti, bet ir visiškai abejingus tautiškumui arba net jam priešiškus; galiausiai, gyvenančius „šia diena“ ir neplanuojančius savo ateities. Tautiškumo požiūriu svarbiausios dvi pirmosios kategorijos, bet nereikia nusigręžti ir nuo kitų – juk žmonėms būdinga kartais keisti nuomonę.

Dabar dar sunku pasakyti, ar ir kada sulauksime gausesnės reemigracijos. Grįžimas labai priklausys nuo to, ar sparčiai keisis į gerąją pusę gyvenimas Lietuvoje, ar lydės sėkmė tautiečius svečioje šalyje, ar ne. Tas, kuriam sekasi, norės pasilikti ir dar labiau prasigyventi, o kuriam nepasisekė, gėdysis grįžti su plona pinigine. Ne kiekvienas geba laiku apsispręsti, tai galėtų paskatinti dalykiškas mūsų valstybės institucijų dėmesys. Reikalinga informacinė politika – išeiviams reikia nuolatinės, nuolat atnaujinamos informacijos apie galimybes verslo ir socialinėje srityse, einamąją padėtį tėvynėje.

Galima santūriai tikėtis, kad ateis tam tikras „pasisotinimas“ emigracija, nusistovės išvykstančiųjų ir grįžtančiųjų pusiausvyra. Kol kas tokios pusiausvyros nematyti. Galima tikėtis, kad Lietuvos narystė ES, nepaisant daugelio „senosios“ ir „naujosios“ Europų skirtumų, turėtų pamažu vienodinti darbo ir gyvenimo sąlygas Lietuvoje ir svetur, todėl mažės išvykimo ir didės nevykimo svetur bei grįžimo motyvų. Kitaip tariant, keliantis susirūpinimą Lietuvos „išsivaikščiojimas“ pamažu virs jauniems lietuviams naudingu „pasivaikščiojimu“ po pasaulį ar bent jau po Europą. Bet tai dar ne šiandienos tikrovė.

Išeivijoje gyvenančių lietuvių tapatumas neišvengiamai „dvejinasi“, nes jis turi dvi tėvynes – senąją ir naująją. Ilgiau gyvendami, jie integruojasi į naujųjų tėvynių visuomenes, jų sąmonę veikia tenykštė aplinka ir patirtis. Jeigu išeiviai puoselėja savo tautiškumą, jie tai daro gyven-

dami amerikietiškoje, britiškoje, ispaniškoje arba kitokioje aplinkoje, kartu prie jos prisitaiko, o tai reiškia, kad vis labiau panirstama į naująją patirtį, kuri neišvengiamai skverbiasi į tautinę savimonę. Airijoje gyvenančio tautiečio lietuviškumas bus airiškas, Ispanijoje – ispaniškas ir pan. Ilgainiui formuojasi „hibridinis tapatumas“, pavyzdžiui, lietuvis–airis, o naujoji patirtis veiks pastarojo naudai, kol galiausiai išnyks riba, skirianti socialinę integraciją nuo asimiliacijos. Asimiliacija reiškia, kad prarandamas turėtasis tapatumas ir įgyjamas naujas. Nutautėdami išeiviai tampa savotiška „etnine medžiaga“ airiams, anglams, ispanams.

Svarbi tautiškumo išlaikymo sąlyga – didesnės ar mažesnės bendruomenės, kurios turėtų įsilieti į nuo seniau esančias lietuvių diasporas. Šiuo požiūriu esama gerų ženklų – pradeda kurtis naujosios išeivijos bendruomenės: steigiasi sekmadieninės mokyklėlės, atsiranda spauda. Tai rodo, kad nemaža dalis tų bendruomenių narių kuriasi ilgam, o gal ir visam laikui, tačiau nenori prarasti tautinio tapatumo, ryšių su Tėvyne, rūpinasi, kad jų vaikai nepamirštų gimtosios kalbos. Sunku pasakyti, koks procentas dalyvaujančių kokioje nors lietuviškoje veikloje ir kiek yra tokių, kurie tokia veikla nesidomi ir mano, kad lietuviškumas gali tik apsunkinti jų atžalų įsiliejimą į gerovės visuomenę. Kokios tos bendruomenės bus, daug priklausys nuo to, kokie interesai jas vienys – tik socialinė savigarba, ar ir kultūriniai idėjiniai motyvai. Ar kursis jose lietuviškojo sąmoningumo salelės, kaip buvo karo metų išeivijos bendruomenėse, galinčios praturtinti ir Tėvynės kultūrinį gyvenimą – atviras klausimas. Tuo tarpu negalima nepastebėti dviprasmiško tokių bendruomenių vaidmens – jos ne tik palaiko išeivių lietuviškumą, bet ir netiesiogiai skatina emigruoti, savo buvimu parodydamos, kad naujieji išeiviai gali tikėti, jog paklius iš dalies į savą aplinką.

Darbo ir socialinė patirtis, įgyta Vakarų šalyse, galėtų praturtinti lietuviškąjį sąmoningumą vertingomis žiniomis, tačiau tai priklauso nuo socialinės padėties, kurioje atsiduria išeiviai. Ar gali kuo nors praturtinti patirtis, įgyjama dirbant darbus, kurių atsisako vietiniai gyventojai?

Nepamirština, jog tos diasporos, kokios sutelktos bebūtų, yra tų šalių, kuriose jos atsiduria, o ne Lietuvos visuomenės dalis. Amerikos, Australijos arba Brazilijos lietuvių bendruomenių istorija yra tų šalių, ne Lietuvos, istorija, kaip ir Lietuvos tautinių mažumų istorija yra mūsų šalies istorijos dalis.

Nėra veiksmingesnio būdo tautiškumui palaikyti kaip kultūrinė veikla ir ryšiai. Itin svarbus vaidmuo tenka svetur studijuojančiam jau-

nimui, net jeigu ryšiai su tėvyne ištisus dešimtmečius būna nutrūkę, kaip atsitiko sovietinės okupacijos metais. Jaunesniosios kartos išeivijos lietuvių savimonę labiau negu gimtojo krašto trauka stiprino kultūrinė veikla, lietuviškų tekstų kūryba, net jeigu tuose tekstuose vyravo jau ne senosios, o naujosios tėvynės vaizdiniai. Niujorke arba Čikagoje buvo galima būti aktyviu lietuviškos kultūros kūrėju bei vartotoju ir kartu jausti daugiau prieraišumo Amerikai negu protėvių žemei. Taigi lietuvių kultūra, kaip tautinio sąmoningumo išeivijoje terpė, galėjo ir gali būti kuriama ir naujosios, dažniausiai amerikietiškos, patirties pagrindu. Vieni kultūriniai tekstai geba inspiruoti kitų tekstų kūrybą, jeigu susidaro tam tikra kūrėjų ir kūrybos vartotojų „kritinė masė“. Beje, tekstai platesniąja prasme – tai ne tik knygos, žurnalai ir laikraščiai, bet ir kino filmai, teatrų spektakliai, dailės kūriniai. Vienų išeivijos autorių kuriamuose tekstuose atsispindi daugiau lietuviškoji atmintis, kitų – jau amerikietiškoji patirtis. Manau, kad tokia prielaida pasitvirtintų, jeigu panagrinėtume ir palygintume iškilių išeivijos autorių, pavyzdžiui, Juozo Girniaus, Vytauto Kavolio, Algirdo Juliaus Greimo, Jono Meko, Algio Mickūno kūrybą.

Lietuviški tekstai, nors ir kur būtų kuriami, yra lietuviškos kultūros dalis, priklauso lietuviško sąmoningumo arealui. Turiu galvoje ne vien tai, kas rašoma lietuviškai, bet ir tai, kas verčiama į kitas kalbas, ką mūsų tautiečiai sukuria kitomis kalbomis. Nepamirštini ir autoriai, kurie, būdami lietuviai arba lietuviškos kilmės, rašė ir rašo lenkiškai, rusiškai, angliškai, nors šiais atvejais sąmoningumo arealai gali „persidengti“. Neignoruotini ir kitų tautų autoriai, rašantys apie Lietuvą, lietuvius, tyrinėjantys lietuvių kalbą ir kultūrą. Tie kitakalbiai tekstai sudaro tarsi antrąjį ar trečiąjį lietuviškojo sąmoningumo „ratą“, suteikia polifoniškumo ir kontraversijos ir „įrašo“ lietuviškąjį lokalumą į globalumo kontekstą.

Galima tik spėlioti, kaip besiskleidžiančioje lietuviškoje ekumenoje kursis ir skleisis tautinio sąmoningumo oazės. Kol kas matome prieštaringas tendencijas. Išeivių gausėja, bet buvusieji išeivijos sąmoningumo židiniai blėsta ir negirdėti, kad kurtųsi nauji. Kai kurie ligšioliniai ilgamečiai židiniai, tokie kaip *Šviesos–Santaros* konferencijos, fondo „*Į Laisvę*“ Lietuviškų studijų savaitė jau turbūt galutinai, o Pasaulio lietuvių mokslo ir kūrybos simpoziumas – iš dalies persikėlė į Lietuvą, žurnalas „*Aidai*“ transformuotu pavidalu padarė tą patį, kažkur pusiaukelėje

galbūt yra ir „*Metmenys*“, ir „*Į Laisvę*“. Atrodo, kad lietuviškojo sąmoningumo užsienyje gyvavimo laikotarpis jau baigėsi.

Tas sąmoningumo saleles kūrė Antrojo pasaulinio karo išeiviai, jie turėjo kitokią motyvaciją, nes buvo politiniai tremtiniai, svajoję grįžti į Tėvynę, tikėję, kad pasitraukė tik laikinai. Jie nebuvo ekonominės gerovės ieškotojai, patys vienijosi, kūrė organizacijas, steigė sekmadienio mokyklėles, leido periodinius leidinius, nes okupuota Tėvynė negalėjo jiems padėti. Jie pagal savo galimybes darbavosi dėl Tėvynės išlaisvinimo.

Dabartiniai išeiviai kitokie. Jie išvyksta iš laisvos demokratiškos šalies, vieni nori užsidirbti, kiti – mokytis, pamatyti pasaulio, treti bėga iš „blogosios“ Lietuvos arba patys nuo savęs. Kitokia ir saviidentifikacija – tai jau nebe okupuotos šalies tremtiniai, o laisvieji emigrantai. Jie neturi idėjinių paskatų ir užmojų darbuotis Tėvynės labui.

Kiek galima spręsti iš gana ribotų duomenų, jų santykiai su Tėvyne yra gana problemiški. Vyrauja utilitaristinė nuostata – palaikysime ryšius, bet pirma pažiūrėsime, ką Lietuvos valstybė galės mums duoti. Taigi daug kas, matyt, suvokia save jau kaip kažką skirtingą nuo jos. Toks požiūris neabejotinai atspindi tai, kad ir pačioje Lietuvoje dalis piliečių jaučiasi svetimi savo valstybei, laukia, kad ji „ką nors duotų“, daug jaunų žmonių savo ateities nesieja su Lietuva.

Iš dalies tai padarinys dar Lietuvoje susidariusio neigiamo požiūrio į savo valdžią. Dažnam emigrantui būdinga tai, ką galima pasakyti, kaip jau minėta, ir apie daugelį tautiečių apskritai – negebėjimas skirti Tėvynės istorine prasme nuo valstybės, valstybės nuo vyriausybės, o pastarosios – nuo konkrečių valdininkų elgesio. Nuoskaudos ir apmaudas dėl nesėkmių, patirtų gimtajame krašte, virsta pagieža ir net priešiškumu Lietuvai. Ryškėja nepageidautinas dalykas – tautoje lyg ir brėžiasi nauja skirties linija – tarp išvykusiųjų ir pasilikusiųjų. Iškalbingi kai kurie internetiniai komentarai. Išvykusieji dažnai yra geros nuomonės apie save – „mes veiklesni, drąsesni, protingesni“, o pasiliekančiuosius laiko nevykėliais, tinginiais, bailiais ir pan. Dar daugiau, netikima, kad Lietuvoje gyvenimas gali gerėti, neketinama grįžti, priešingai, raginama ir pasiliekančiuosius nedelsiant išvykti: „Greičiau palikite tą pasmerktą šalį...“ ir pan. „Pasiliekantieji“ nelieka skolingi, apdovanoja emigrantus analogiškais epitetais ir ragina pagalvoti, ar išvykdami neapsigavo. Juk Lietuvoje matyti daug teigiamų poslinkių, ateityje jie tik spartės. Gal teisūs mūsų piliečiai, abejojantys, ar turėtume mokesčių mokėtojų pinigais

remti tuos, pavyzdžiui, sekmadienines mokyklas, kurie palieka šalį tam, kad įsikurtų geriau už pasilikusius tautiečius?

Gausėja ir blaivesnių nuomonių, išreiškiančių ne emocijas, bet racionalius gyvenimo „čia“ ir „ten“ perspektyvų vertinimus, pradeda rodytis ir grįžtančių. Galbūt išvykusiųjų negatyvizmas tėra tik lietuviams būdinga savinieka, emocinė iškrova, skiriama daugiau „vidiniam naudojimui“. Pasirinkusieji išeivio dalią bando patys save įtikinti, kad neapsiriko. Kaip bebūtų, negatyvizmą ir abipusį svetimumą būtina mažinti, tam padėtų atviras pokalbis televizijoje.

„Įsileidimai“ – tai pirmiausia pažintis su vakarietiškomis verslo, teisėtvarkos, politikos, bendruomeniškumo normomis ir standartais, jų priėmimas ir pritaikymas. Susilauksime kaskart daugiau ekonominių imigrantų, nors jų integracija gali kelti mūsų šaliai nebūdingų socialinių ir kultūrinių problemų, turėsime plačiau įsileisti anglų kalbą, tai vyksta jau dabar, bet kur ir kiek ta kalba vartojama, priklauso ne nuo ko kito, o nuo mūsų pačių. Ši padėtis nė iš tolo negali būti lyginama su prievartine demografine ir kalbine sovietmečio rusifikacija.

Kosmopolitizmas

Kaip bebūtų žiūrima į globalizaciją, su jos plėtra dažniausiai siejama kultūrų vienodėjimo, jų savitumo ir įvairovės nykimo perspektyva. Manoma, kad globalieji procesai, destruktyviai veikdami tradicinius tautinius tapatumus, ardys ir europietiškąjį savitumą. Tai verčia klausti, ar globalizacijos bangose bus įmanoma išlikti ne tik lietuviu, vengru arba vokiečiu, bet ir europiečiu apskritai, nevirstant tiesiog žmonijos nariu? Racionaliai galvojant, to tikrai galima laukti, tačiau reikėtų atsižvelgti ir į tai, kad laikui bėgant visada buvo apstu iracionalumo ir nežinios, o tai gerokai pakirsdavo racionalių numatymų patikimumą. Neatmestina, kad jau dabar, globaliųjų sąveikų šešėlyje, formuojasi kitoks – „išcentruotas“, pliuralistinis pasaulis su ryškėjančiais galios ir kultūrinės traukos centrais, gal net besiskaidantis į tarpusavyje sunkiai susikalbančius civilizacinius regionus. Klausimas kol kas be atsakymo, nors skirtingų nuomonių šalininkai nesunkiai randa argumentų savo naudai. Jau dabar matome, kad Visuotinė žmogaus teisių deklaracija ir kiti panašūs dokumentai veiksmingi tik demokratiškai besitvarkančiose šalyse. Ką žmo-

gaus gyvybės laikymas aukščiausia vertybe reiškia islamiškajam fundamentalizmui, telkiančiam savižudžių teroristų grupes?

Dabar matome, kad globalaus pobūdžio sąveikos perša universalumo elementus ir skiepija kosmopolitinius požiūrius. Laisvai prieinami informacijos srautai plečia žmonių akiratį, ugdo kultūrinę ir religinę toleranciją, bet kartu atveria galimybes ir prastos kokybės komercinei kultūrai, atitrūkusiai ne tik nuo tautinės kultūros tradicijų, bet ir nuo bet kokio prasmingesnio turinio apskritai. Ir viena, ir kita formuoja kosmopolitinę mąstyseną – vieną iš abejotiniausių ir mažiausiai pageidautinų globalizacijos padarinių.

Į kosmopolitinę mąstyseną reikėtų pažvelgti bent dviem aspektais. Taip mąstančiam individui būdingas atotrūkis nuo savo tautos vertybių ir vietinių tradicijų, abejingas ar net niekinantis požiūris į jas. Kita vertus, tai visiškai atvira ir laisva, tautinės kilmės bei vietinių tradicijų nevaržoma mąstysena. Pirmuoju atveju kosmopolitu laikytinas asmuo, nusigręžiantis ne tik nuo savo tautos, bet ir nuo visokių tautinių vertybių, laikantis jas ribotomis ir atgyvenusiomis, save tapatinantis su tuo, kas, jo nuomone, naudinga, pažangu, visuotinai reikšminga. Kitu atveju – visos tautos ir kultūros laikomos lygiavertėmis, todėl laisvai tapatinasi su bet kuria iš jų, nors nejaučia prieraišumo nė vienai. Kosmopolitai – tai savotiški reliatyvistai, savo tėvyne laikantys visą pasaulį, o reliatyvistinių pažiūrų aplinkoje tarpsta kultūrinis skepticizmas ir nihilizmas. Nors, kaip rodo tyrimai įvairiose šalyse, „grynųjų kosmopolitų“, tai yra tų, kurie tapatinasi vien su savo žemynu ir pasauliu, nėra daug.[203]

Konkretūs asmenys įkūnija įvairius šių orientacijų derinius. Atotrūkis nuo tautinių tradicijų nebūtinai kompensuojamas platesniais ir turiningesniais akiračiais. Esama „vidaus“, arba „vietinių“, kosmopolitų, kuriems nerūpi nei savosios tautinės vertybės ir tradicijos, nors jų laikomasi bent išoriškai, nei visuotinesnės, tautiškumą pranokstančios vertybės. Sovietinė santvarka kaip tik ir ugdė tokius vidumi nutautėjusius kosmopolitus – internacionalistus, daug ką praradusius, bet neįgijusius nieko vertingesnio, išskyrus „homo sovieticus“ savivoką. Internacionalistinis kosmopolitas neturi vidinės atsparos ir šiuolaikiniam kosmopolitizmui, kuris lengvai persiima sovietiniu tautiškumo nuvertinimu. „Vidaus“ kosmopolitas yra potencialus nutautėlis.

[203] Castells M. Tapatumo galia. Vilnius: Poligrafija ir informatika. 2006. P. 320.

Kita vertus, kosmopolitas, atviras bendriesiems žmonijos reikalams, laikantis save „pasaulio piliečiu“, nebūtinai yra atitrūkęs nuo savosios kultūros. Tautiškoji ir „pasaulio piliečio“ savimonė gali puikiausiai derėti kaip du susisiekiantys indai. Kultūros istorijoje buvo daug kūrybingų asmenybių, kurios praturtino kultūrą globalios svarbos laimėjimais ir kartu tvirtai rėmėsi savo tautine kultūra.

Kaip jau minėta, globalusis atvirumas plečia galimybes formuotis atviram, netradiciškam tapatumui. Svarbu, koks nusistovi tradicijos perimamumo ir laisvo rinkimosi santykis. Panašu, kad jau dabar vis labiau nusveria antrasis sandas. Šiuolaikinės informacijos ir susisiekimo priemonės padeda tapti „pasaulio piliečiais“, nes mūsų mąstysena, interesai ir atsakomybės vis sunkiau beišsitenka įprastiniuose tautiniuose akiračiuose. Į juos skverbiasi tolimų šalių vaizdai ir įvykiai, kultūros fragmentai ir idėjos, įskaitant ir religines, neretai tapdamos individualios sąmonės turinio dalimi. Šiandien jau nestebina lietuvis budistas arba krišnaistas, lietuvis – antiglobalistinio judėjimo dalyvis ir pan. Tai nebūtinai reiškia abejingumą lietuviškumui. Į klausimą, ar įsitraukimas į „pasaulio reikalus“ neatitrauks nuo savosios, vietos kultūros, neįmanoma atsakyti vienareikšmiškai.

Lietuviams „globalumas“ nėra svetimas dalykas ir ne tik šiuolaikine globalizacijos prasme. Geografiniu požiūriu lietuvių tauta jau seniai yra išėjusi į platųjį pasaulį – bent trijuose kontinentuose yra išsibarsčiusios lietuviškos diasporos. Neabejotina, kad artimoje ateityje tam tikra dalis jaunų ir kūrybingų lietuvių taps kosmopolitais, Amerikoje, Anglijoje arba Švedijoje radę geresnes sąlygas mokytis, pradėti savarankišką mokslinę, meninę ar kitokią veiklą. Galbūt ten ir pagarsės reikšmingais darbais, kurių atlikti tėvynėje neturėtų sąlygų. Daugelio iškilių mokslininkų ir menininkų biografijos rodo, kad didžiuosius savo darbus jie nudirbo gyvendami ne savo tėvynėje. Klausimą galima susiaurinti: ar tokiais atvejais nebus prarastas kūrybinis ryšys su gimtąja kultūra? Tai priklauso nuo konkrečios asmenybės. Tokių iškilių asmenybių, pasaulio piliečių teigiamiausia prasme kūrybiškomis sugestijomis praturtinusių ir gimtąją kultūrą, turime ne vieną. Atskira tema būtų klausimas, ar turime darbuotis tik savo tautos labui?

Jeigu kosmopolitizmas siejamas su globalizacija, o pastaroji laikoma dėsningu vyksmu, panašiai turėtų būti žiūrima ir į kosmopolitizmą. Tai perša mintį, kad kosmopolitas kažkuo pranašesnis už vietinių tradicijų puoselėtoją, bet neatsako į klausimą, kuo galėtų būti grindžiamas

toks pranašumas? Ar atsidavimu visuotinesnėms, „žmogiškesnėms“ vertybėms, ar vien tuo, kad

„[...] jis mobilesnis, labiau įgudęs naudotis komunikacijos priemonėmis ir taip toliau.“[204]

Kol kas akivaizdus tik pastarasis – „technologinis“ – pranašumas. Technologinės komunikacijos priemonės „abejingos“ informacijos turiniui, jos vienodai efektyviai tarnauja ir teigiant, ir naikinant žmoniškumą. Jau dabar matome, kaip įkyriai tariamas vertybes, o neretai tikras antivertybes bruka žiniasklaidos gigantai. Kosmopolito pranašumas prieš „vietinį“ žmogų daugiausia pasireiškia vartotojiška, bet ne kultūrine, moraline, juo labiau kūrybine prasme.

Kokybinis „vietinio“ ir „globalaus“ skirtumas sparčiai nyksta, kai nuo ekonomikos ir technologijos pereinama prie kultūros ir moralės. Su globaliuoju visuotinumu sėkmingai varžosi vietiniai savitumai, pasižymintys kitokio visuotinumo užuomazgomis.

„Nėra nieko bendresnio už atskirybę, nes visa, kas priklauso kiekvienam, priklauso visiems“[205], – teigia ispanų rašytojas Miguel de Unamuno.

Tautinės kultūros visuotinybės požiūriu potencialiai reikšmingos tiek, kiek jose yra individualaus savitumo. Bet kurio visuotinio reikšmingumo ištakos yra ne kas kita kaip kūrybiškai išplėtotas ir laikmečio reikmes atitinkantis vietinis savitumas. Tą galima pasakyti apie dabartinę tarptautinio bendravimo priemonę – anglų kalbą. Tai rodo, kad į globalizaciją galima žiūrėti ne tik kaip į vienodinimą, bet ir kaip uždarumo ir atsiribojimo nykimą, tautinių kultūrinių individualybių tarpusavio supratimo plėtrą.

---

[204] Tomlinson J. Globalizacija ir kultūra. – Vilnius: Atviros Lietuvos knyga, 2002. P. 195.

[205] Unamuno de M. Apie tragišką žmonių ir tautų gyvenimo jausmą. – Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003. P. 46.

FILOSOFINIS MATMUO

Lietuviai, kaip ir kitos komunistinį totalitarizmą patyrusios tautos, yra pažeisto tapatumo tauta. Tai reiškia, kad daugelio tautiečių sąmonėje stiprūs nelaisvės metais įsispaudę mąstysenos bei elgsenos stereotipai, persiduodantys ir jaunesniajai kartai. To nereikia pamiršti kalbant apie globalizacijos poveikius. Mūsų ateičiai daug reikš, kokių padarinių gali turėti tų poveikių sandūra su komunistinės patirties reliktais, todėl galima apibendrintai sakyti, kad esame dviejų – globalizacijos ir totalitaristinės praeities – iššūkių akivaizdoje. Koks vaidmuo šioje sudėtingoje situacijoje tenka filosofijai manant, kad iššūkiai individui, bendruomenei arba tautai yra iššūkiai ir filosofijai?

Filosofinis savimonės matmuo

Pradėdamas svarstymą šia tema, remiuosi knygos pradžioje išdėstytu požiūriu, kad esminis tautinio tapatumo matmuo yra savimonė. Būdama visuomeninės sąmonės dalis, kaip ir kitos jos dalys, savimonė formuojasi atskirybės ir visuotinybės, empiriniu ir teoriniu lygmenimis ir skleidžiasi ideologijos, politikos, humanitarinių mokslų, meno, religijos formomis. Kildama į visuotinybės lygmenį, savimonė įgauna ir filosofinį pobūdį. Tai reiškia, kad tautinis tapatumas tampa reflektuojamas filosofiškai, tautinėje savimonėje atsiveria filosofinis matmuo.

Kaip specifinių idėjų kūrybos sritis filosofija yra plėtojama plačiame tautinės kultūros kontekste. Kaip konkrečiai tai vyksta, lemia įvairūs veiksniai tokie kaip tautos istorinio kelio savitumas, kultūros tradicijos, idėjiniai poveikiai iš šalies, esamojo laikotarpio reikmės, pagaliau kūrybingos asmenybės. Ypač svarbus yra filosofinės mąstysenos išsivystymas ir vieta bei vaidmuo bendrame tautos kultūros kontekste.

Filosofinė refleksija, kaip žinoma, yra mąstymas, kalbėjimas, tekstų rašymas apie bendriausius būties ir žmogaus santykio su ja bei pačiu savimi aspektus, o tai dažniausiai išreiškiama sistemiškai dėstomomis visuotinybės sąvokomis. Filosofinė tautiškumo refleksija skleidžiasi kaip pamatinių tautos būties realijų apmąstymas bendruoju tautiškumo, kaip

tam tikros žmogiškumo dimensijos požiūriu. Tai gali būti specialiai tautiškumui skiriama tematika, kurioje visuotinybės aspektu svarstomi tautiškumo ir žmogiškumo, individualumo ir visuotinumo, faktiškosios esamybės ir vertybinės privalomybės, istorinės praeities ir dabarties bei ateities santykio ir panašūs klausimai. Pasaulinėje filosofijos raštijoje netrūksta atvejų, kai filosofiškai apmąstomas tam tikros tautos ar net ištiso pasaulio regiono istorinio kelio ir dvasinės patirties savitumas.[206] Tai taip pat tokie universaliųjų dalykų apmąstymai, kuriuose nerasime išskirtinai tautinių temų, bet kurie vis dėlto atspindi tautos mentalitetą bei intelektines tradicijas, istorinės patirties ir kultūros savitumus, moralines ir politines kolizijas.

Filosofijos tradicija gali daug ką pasakyti ir apie konkrečios tautos mentaliteto bei pasaulėjautos savitumus. Galima klausti, kodėl vokiečių filosofijos spekuliatyvumas ir sistemiškumas lengvai atskiriamas nuo britų filosofijoje vyraujančio empirizmo, o prancūzų filosofijai būdingas racionalizmas aiškiai skiriasi nuo rusų filosofijos iracionalizmo? Ar tai išreiškia tik konkrečių mąstytojų individualybę, ar daug ką pasako ir apie tautų mentaliteto ypatumus? Manau, kad teigiamai reikia atsakyti kaip tik į pastarąją klausimo dalį. Tautų filosofinės mąstysenos savitumų nepaneigia tokie faktai, jog kiekvienoje tradicijoje rasime ir kitokių, jai nebūdingų tėkmių, pavyzdžiui, britų spekuliatyvioji metafizika.

Filosofinė tautiškumo refleksija, kaip ir filosofija apskritai, nebūna kuriama uždaroje tautos intelektualinės kultūros aplinkoje. Kaip ir kitose idėjų kūrybos srityse, filosofijoje tikrasis originalumas nėra dažnas, o neabejotinu originalumu pasižyminti filosofijos tradicija neišsiverčia vien „savais“ kūrybiniais pajėgumais. Pastarieji be perstojo pasipildo iš kitur ateinančiomis, savaip interpretuojamomis ir adaptuojamomis idėjinėmis įtakomis.

Filosofija yra ne anonimiška idėjų plėtra, bet asmenybiška žmogaus ir būties santykio refleksija, ir tuo filosofija skiriasi nuo mokslo. Tai žinodami suprasime, kokį vaidmenį filosofinėje tautiškumo refleksijoje vaidina kūrybingos asmenybės. Tapdama organiška tautos kultūrinio gyvenimo sritimi, filosofija tenkina ir kartu ugdo tautos būties universalaus įprasminimo reikmę, kuria ir tęsia kultūrinę tautos tradiciją, teikdama jai konceptualiųjų priemonių.[207]

---

[206] Сеа Л. Философия американской истории. – Москва: Прогресс, 1984.
[207] Šliogeris A. Kas yra Filosofija? – Vilnius: Strofa, 2001. P. 56.

Tautiškumo apmąstymas visuotinybės aspektais dėstomas tekstuose, skiriamuose bendriesiems samprotavimams apie būtį, žmogų, istoriją, gamtą. Tai filosofija *sensu stricto*, arba profesinė filosofija, sutelkta universitetuose ir akademijose, kuriama ir ugdoma specialiai pasirengusių bei tam pašaukimą turinčių žmonių. Visuotinybės tematika kultūroje skleidžiasi ne tik profesinės filosofijos lygmeniu, bet atsispindi ir kitose idėjas kuriančiose kultūros srityse (mene, humanitariniuose bei socialiniuose moksluose), išreiškiama tekstuose, kurie nėra specialiai skiriami visuotinybės svarstymams ir gali būti sąlyginai vadinami neprofesine filosofija.

Reikia pastebėti, kad kai kuriose kultūrose tam tikrais laikotarpiais nėra kuriama originali profesinio lygmens filosofija, tačiau tai nereiškia, kad šitokioje kultūroje nebūtų žmogaus būties apmąstymų visuotinybės požiūriu.

„Nesant profesinės filosofijos, toks mąstymas kyla kitose dvasinės kultūros srityse ir yra reiškiamas nefilosofiniuose pagal specialiąją paskirtį tekstuose.“[208]

Profesinių filosofijos tekstų nebuvimą iš dalies kompensuoja kitokio pobūdžio – politiniai, teisiniai, ekonominiai, istoriografiniai, religiniai, meno kritikos ir kitokie – tekstai. Filosofinio turinio prasme ypač reikšminga grožinė literatūra, juo labiau kad ji yra kuriama ir ten, kur yra ir profesinė filosofija. Vieną ne visada atskirsime nuo kitos.

„Neprofesinė filosofija, nesiekdama tokio laipsnio teorinės abstrakcijos, kokia yra būdinga profesinei filosofijai, būdama mažai reikšminga teorijos požiūriu, gali būti labai svarbi bendrąja kultūrine prasme, ypač atskiros tautos kultūros kontekste.“[209]

Jos reikšmė padidėja tada, kai visuomenėje vyksta gilios permainos, vertybių ir idealų krizė, konfrontuoja skirtingos visuomenės raidos tendencijos, kai profesinė filosofija negali suteikti koncepcinių priemonių gyvenimo keliamoms problemoms spręsti. Neprofesinės filosofijos kontekste neretai kyla naujų idėjų, originalių žmogaus būties interpretacijų.

[208] Kuzmickas B. Filosofijos istorijos objektas: profesinė ir neprofesinė filosofija // Filosofija ir sociologija, 1990. Nr. 1. P. 19.
[209] Ten pat. P. 20.

Kai kuriais filosofijos raidos laikotarpiais gyva ir originali filosofinė refleksija vyksta daugiausia neprofesinės filosofijos forma.

Be kitų XXI amžiaus iššūkių, ypač didelį susirūpinimą kelia klausimas, kaip globalieji pokyčiai gali paveikti bendruomenių, tautų, kultūrų tapatumą. Tas susirūpinimas Lietuvoje jaučiamas kaskart stipriau, nors išreiškiamas daugiausia politinėje, kultūrinėje publicistikoje ir kultūrologinėje eseistikoje. Nepalyginamai silpniau tai atsispindi filosofijoje ir, galima teigti, jog dar netapo profesionalių filosofinių apmąstymų objektu. Tokiam „vėlavimui“ neabejotinai turi reikšmės didžiojoje žiniasklaidos dalyje ir ne tik joje lig šiol vyravęs abejingumas tautiškumo klausimams. To abejingumo ištakos ne kas kita, o sovietmečiu internacionalizmo vardu skiepyto kosmopolitizmo, ruošusio dirvą dabartiniam globalistiniam kosmopolitizmui, padariniai. Tautinio tapatumo būklės globalizacijos kryžkelėse apmąstymams dabar trūksta konceptualių priemonių, tam nedaug tegali pasitarnauti probleminiu požiūriu įvairus ir turiningas, tačiau oficialiojo marksizmo dogmų neperžengęs filosofinis sovietinio laikotarpio diskursas.

Iššūkiai filosofijai

Šiuolaikiniai pasauliniai vyksmai ir pokyčiai, kurių dauguma įvardijami globalizacijos sąvoka, atveria plačią erdvę filosofiniams apmąstymams. Filosofai nėra neutralūs gyvenimo stebėtojai, kartu su jo tėkme daug kas keičiasi ir pačioje filosofijoje. Tai akivaizdu, kai atkreipiame dėmesį į tokius filosofinio mąstymo aspektus kaip santykis su tradicija, tikrovės „matymo kampas“, vieta kultūroje, svarstomos problemos, jų turinį išreiškiančios sąvokos. Trumpai tariant, keičiasi ir pačios filosofijos samprata, nors pastarąją sąvoką čia derėtų vartoti atsargiai, nes postmodernistinis reliatyvizmas ir dekonstrukcija, atstovaujami ir filosofijoje, yra nusistatę prieš visokias tiesas ir esmes, o kartu ir prieš konceptualiai apibrėžiamas sampratas. Šiame kontekste ir filosofija, kaip specifiška mąstymo rūšis, praranda apibrėžtumą. F. Nietzsches pradėta, M. Heideggerio, J. Derrida pratęsta proto kritika ir metafizikos griovimas ardo ligšiolinį filosofinį konceptualumą, nieko nepasiūlydami jų vietoje.

„Per pastaruosius du dešimtmečius postmodernizmas virto galingu visų pažinimo sričių, epistemologijos, literatūros ir menų, pagrindų puolimu.

Postmodernizmas yra bėgimas nuo filosofijos [...] į kultūros istoriją, retoriką ar estetiką bei universalių ir transcendentinių vertybių neigimas, jei ne griovimas.“[210]

Postmodernizmo paveiktai pastarųjų dešimtmečių kultūrai būdingas reliatyvizmas, autoritetų ir vertybių smukimas, sinkretiškas menų ir formų maišymasis, „centrų“ nebuvimas. Suardoma tradicinė vertybių sistema, numatanti tam tikrą teisingumo–klaidingumo, gėrio–blogio, grožio–bjaurumo santykį. Persimetęs į moralinių vertinimų sritį, reliatyvizmas silpnina ir sutrauko ryšius, jungiančius individus į visuomenę. Jurgenas Habermasas apie postmodernistinius filosofinius tekstus sako:

„Jų negalima vienareikšmiškai priskirti nei filosofijai arba mokslui, nei moralės ir teisės teorijai, nei literatūrai ir menui.“[211]

Klausimai, kaip postmodernistinių nuostatų paveikti filosofiniai diskursai galėtų pasitarnauti apmąstant dabartį visuotinybės požiūriais, ką nors aiškesnio pasakyti apie kriterijus, teikti konceptualių įžvalgų tautinio bei kitokių tapatumų apmąstymams globalizacijos sąlygomis, lieka kol kas neatsakyti. Kai ką daugiau galima pasakyti apie dabarties iššūkius filosofijai, kurie kartu yra iššūkiai ir pačiai žmogaus egzistencijai ir asmenybiniu, ir bendruomeniniu jos pavidalais.

Filosofinio svarstymo problema tampa pati globalizacija kaip šiuolaikinis civilizacinis vyksmas, su juo siejamų pokyčių sudėtingumas, prieštaringumas ir daugiaprasmiškumas. Svarstymų lauke atsiduria ir tarpusavyje susipynusios dabarties tendencijos – globalistinis vienodėjimas ir partikuliaristinis skaidymasis bei įvairėjimas, jų sąveikos ir prieštaros. Nereikia abejoti dėl to, kad ir ateityje tai bus daug ką lemiančios aplinkybės. Dabartinė kriterijų krizė daro sunkiai įmanomus patikimus vertinimus ir prognozines įžvalgas, nors negatyvios prognozės neretai pasirodo esančios tikėtinesnės už pozityviąsias. Tikėtina, kad kiekvienoje šių tendencijų slypi ne tik pozityvios, bet ir negatyvios, galinčios kada nors aktualizuotis galimybės.

[210] Bell D. Kapitalizmo kultūriniai prieštaravimai. – Vilnius: Alma littera, 2003. P. 413.
[211] Habermas J. Modernybės filosofinis diskursas. – Vilnius: Alma littera, 2002. P. 376.

„Retoriškai šiek tiek perdėdami galime sakyti, kad globalizacija griauna žmoniškumą, o partikuliarizacija ardo Žmoniją.“[212]

Problemiška tampa pažangos sąvoka. Ją gerokai sukompromitavo praėjusio amžiaus totalitarizmai, ypač komunistinis, kurio filosofinės prielaidos pasižymėjo istorinio priežastingumo ir pažangos idėjomis, juo labiau kad, kaip teigia Z. Brzezinskis, išsprendus vienus klausimus ir atslūgus vienoms įtampoms, ateina ne ramybės laikai, o kyla naujos įtampos. Potencialūs vidaus prieštarų bei įtampų šaltiniai yra ir partikuliarių interesų tarpusavio sandūros, ir daugiakultūrinių visuomenių sudėtingumai.

Technologiniai pokyčiai vyksta itin sparčiai, nepalikdami nei laiko, nei galimybių juos apmąstyti moralės požiūriu. Klonavimo, kamieninių ląstelių tyrimo galimybės užklupo nespėjus apsvarstyti galimų jų padarinių. Technologines pažangas skatina tarptautinių kompanijų interesai ir pinigai, bet ne žmonės, kuriuos paliečia tos pažangos padariniai. Mūsų žinios ir technika aplenkia vertybinę sąmonę ir išmintį.[213]

Dėl tokių aplinkybių itin akivaizdi darosi visuotinių vertybinių nuostatų reikmė, jų apmąstymas filosofiniais, etiniais, teisiniais, politiniais aspektais, tokių nuostatų, kurios galėtų veiksmingai pasitarnauti švelninant prieštaringų tendencijų ir interesų sandūras. Technologinis universalumas, apraizgantis žemės rutulį informacinių priemonių tinklais, išryškina etinio universalumo, tai yra plataus etinių normų tinklo poreikį. Šių normų nebuvimas mažina galimybę išvengti ateityje visuomenių konfliktų. Šių vertybinių nuostatų radimosi vieta yra tautiškumas.

„Jei ne tautoje, tai kur kitur šiais laikais galėtų leisti šaknis universalistinės vertybių orientacijos?“[214] – klausia J. Habermasas, taip patvirtindamas ir tautinių universalų vertingumą.

Nesitraukia iš filosofinių apmąstymų lauko ir subjekto, ir individualaus, ir grupinio tapatumo būsenų globaliai atviroje visuomenėje klausimai. Toks atvirumas neribotai išplečia ne tik kultūrinio, pasaulėžiūrų, religinio, bet ir laisvo gyvenamosios vietos bei pilietybės rinkimosi ga-

[212] Rouanet S. P. Discursive Ethics between Globalization and Particularization / Ethics of the Future. Unesco/ISSC/Educam, 1998. P. 478.
[213] Greetham B. Philosophy. – New York: Palgrave, 2006. P. 4.
[214] Habermas J. Modernybės filosofinis diskursas. – Vilnius: Alma littera, 2002. P. 409.

limybes, tuo tarpu kultūrinis pliuralizmas ir moralinis reliatyvizmas nutrina kriterijus, nuvertina autoritetus ir taip griauna rinkimosi orientyrus. Tai kelia individui sunkų egzistencinį klausimą – ką pasirinkti atvirybėje nesant patikimų atsparos taškų? Rinkimosi ir vertinimo kriterijų neapibrėžtumas trikdančiai veikia ir asmenybės branduolį – individualaus tapatumo savimonę, nes, kaip teigia Antanas Maceina:

„Pasaulio atvirybė yra begalinis žmogaus apsunkinimas.“[215]

Tokį apsunkinimą ypač jaučia postkomunistinės visuomenės individai, ilgai gyvenę uždaroje visuomenėje. Neturėjusiems atvirumo patirties individams dažniausiai sunkiau nei atvirų visuomenių žmonėms sekasi išsiugdyti gebėjimą adekvačiai vertinti aplinkybes ir rinktis prioritetus. Naujų aspektų taip pat įgauna individo ir bendruomenės, žinių ir moralinės atsakomybės, ūkio plėtros ir saugumo ekologine, socialine, politine ir kitomis prasmėmis klausimai.

Atskira tema yra globaliojo universalizmo santykis su totalitarizmu, žinant, kad ir nacistinis, ir komunistinis totalitarizmai, ypač pastarasis, siekė visuotinės pergalės. Problema ta, kad universalizmas sukuria ištisą sistemą priemonių, tinkamų propaguoti totalitaristines ideologijas. Tiesa, informacinių technologijų pažanga ir jomis perduodamų žinių srautai buvo vienas iš veiksnių, sužlugdęs Maskvos užmojus užvaldyti tautas ir įkurti pasaulinę komunistinę imperiją, bet ar neatsiras naujų jėgų, norinčių ir gebančių tomis priemonėmis pasinaudoti?

Tolydžio platėjantis globalusis atvirumas yra grėsmingas iššūkis tiems tautiniams tapatumams, kurių savimonėje okupacijos dešimtmečiais susiformavo stipri, tačiau vienpusiška savisaugos ir savigynos nuostata. Savo laiku gynybiškumas brendo kaip atspirtis tapatumą ardančiam išoriniam spaudimui, kurio vienas iš būdų buvo izoliavimas nuo laisvojo pasaulio. Dabar, gyvenant atvirumo sąlygomis, savigynos reikmė neišnyksta, tačiau iš esmės keičiasi oponentas. „Gintis“ dabar reikia ne nuo priešiškų išorės jėgų, bet greičiau nuo bekraščio atvirumo, beribės tolerancijos ir reliatyvizmo. Svarbiausias „gynimosi“ būdas dabar – gebėjimas suprasti ir apsispręsti, kam atsiverti, nuo ko ribotis. Tad „ginantis“ nuo atvirumo yra būtinas pats atvirumas, bet ne bekraštis, o pasirenkamas, teikiantis galimybių nuolat atsinaujinti ir naujoves derinti prie

[215] Maceina A. Daiktas ir žodis. – Vilnius: Aidai, 1998. P. 34.

individualiųjų galių plėtros. Negalima atsilikti nuo tarptautinio konteksto, nes atsilikimas reiškia ne ką kita, o negebėjimą savitai ir konstruktyviai atsiliepti į poveikius, juos priimti sau tinkamiausiu būdu. „Atsiliekantis“ tapatumas pažeidžiamas išorės poveikių, o tai savo ruožtu skatina norą labiau užsiskleisti ir izoliuotis.

Kyla klausimas, kiek dabartinis lietuvių filosofijos diskursas yra linkęs ir pajėgus reflektuoti šiuos dalykus, kiek tokiam tikslui galėtų būti tinkamas sovietinio laikotarpio, o kiek – praėjusio amžiaus pradžios ir nepriklausomybės dvidešimtmečio filosofijos palikimas?

Sovietmečio palikimas

Sovietiniu laikotarpiu filosofija buvo atsidūrusi prieštaringoje, labai nepalankioje, antifilosofiškoje situacijoje. Ji laikyta oficialiosios ideologijos dalimi, filosofas privalėjo nenukrypti nuo apibrėžtos marksistinės problematikos, besąlygiškai pripažinti materialistinės pasaulėžiūros prioritetą. Tai neatbaidė jaunų gabių žmonių, siekiančių savo kūrybines galias realizuoti kaip tik filosofijoje jos tikrosios, tradicinės paskirties prasme. Filosofas, kaip „ideologinio fronto darbuotojas“, iš esmės negalėjo reikštis kaip savarankiškas ir atviras mąstytojas, negalėjo būti originalus, negalėjo net kiek savarankiškiau interpretuoti marksizmą, nerizikuodamas būti apkaltintas revizionizmu. Juo labiau negalėjo būti tautinės savimonės reiškėjas, jos intelektualinės tradicijos tęsėjas. Pratęsdamas hėgeliškosios visuotinybės filosofijos tradiciją, marksizmas buvo abejingas asmenybiškajam, egzistenciniam žmogaus būties aspektui.

„Griozdiškos abstrakcijos: visuomenė virsta „visuomenine–ekonomine struktūra“, žmonės – „gamybinėmis jėgomis“; žmogaus laisvei, asmenybei, sielai čia nėra vietos, kaip nemoksliniam dalykui ir t. t.“.[216]

Visa tai menkino filosofijos prestižą, ją tiesiog naikino mąstančios visuomenės dalies akyse. Kita vertus, ta pati visuomenės dalis gebėjo ideologiją ir filosofiją skirti, žiūrėjo į pastarąją kaip į savitą kultūros sritį, domėjosi filosofine literatūra, ieškojo joje gilesnių apmąstymų ir naujų požiūrių. Paskutiniais dviem sovietmečio dešimtmečiais, išaugus kultūros prestižui apskritai, augo ir filosofijos reikmė.

[216] Jekentaitė L. Marksizmo suvedžiojimai // Lietuvos aidas, 1994 m. rugpjūčio 24 d.

Nepaisant šios prieštaringos ir kūrybiškumui nepalankios situacijos, Lietuvos studijų ir mokslo įstaigose, ypač Vilniaus universitete, Mokslo akademijoje, siekta ir rasta būdų puoselėti nepriklausomą filosofinę mąstyseną. Tai buvo daroma savotišku, bet tuometinėmis sąlygomis bene vieninteliu perspektyviu būdu – siekiant griežtai argumentuotai, taigi nedogmatiškai dėstyti marksistinę teoriją, kartu ugdant kritišką požiūrį į viską, kas nėra nuosekliai argumentuojama. Kitaip tariant, ir paskaitose studentams, ir moksliniuose darbuose buvo reikalaujama nepriekaištingos mąstymo kokybės. Tai savo ruožtu skiepijo filosofinės abejonės ir kritikos dvasią, kūrė tiems laikams nebūdingą gana atvirą ir kitokioms nuomonėms pakančią filosofinės minties aplinką. Galima drąsiai teigti, kad filosofija Vilniaus universitete buvo savotiška liberalizmo salelė tuometinėje oficialiosios ideologijos terpėje, neoficialiai net vadinama liberaliuoju marksizmu.

Vis dėlto toks filosofavimas, nepaisant liberalumo, atitiko, nes negalėjo neatitikti oficialiosios pasaulėžiūros ir ideologijos. Turinio požiūriu nebuvo atitolstama nuo pagrindinės ideologinės misijos – įrodinėti materialistinio visuomenės aiškinimo moksliškumą, iš kapitalizmo į socializmą perėjimo dėsningumą ir neišvengiamumą. Nebuvo prileidžiama šiais klausimais esant alternatyvaus mąstymo galimybių. Kartu teorinės abstrakcijos lygmeniu buvo grindžiama mintis, kad sovietinė santvarka Lietuvoje yra istoriškai „dėsninga“. Įrodinėjimai kartais nestokojo įtaigumo ir gebėjo įtikinti „socializmo pranašumais“ ne vieną tų, kurių neveikė tiesiogiai brukama ideologija. Tai netiesiogiai teikė argumentų ir kitiems – praktiniams komunistinės ideologijos teiginiams, ateistinės pasaulėžiūros propagandai.

Vis dėlto liberalumas ir mąstymo kokybės kultas nesunkiai peržengė ideologines ribas. Nepaisant nepatrauklios ideologinės „auros“, filosofija, bent Vilniaus universitete, Mokslų Akademijoje, pelnė autoritetą, kad patrauktų jaunus žmones, turėjusius geras galimybes daryti akademinę karjerą su ideologija nesusijusiose mokslo šakose. Oficialiai visi turėdami būti marksistai, faktiškai angažavosi ne marksizmui, ne ideologinei jo misijai, bet filosofijai tikrąja žodžio prasme. Temas savo moksliniams darbams jie rinkosi daugiausiai iš XX amžiaus Vakarų filosofijos – egzistencializmo, neopozityvizmo, fenomenologijos, neofroidizmo, struktūralizmo, neotomizmo, tai yra vadinamosios buržuazinės filosofijos, kuri galėjo būti vertinama ne kitaip, o tik griežtai kritiškai, su reikalaujamais ideologiniais akcentais. Kritikos nebuvo vengia-

ma, bet tik stengiantis laikytis mąstymo kokybės kriterijų, o būtinoji kritinio vertinimo sąlyga buvo nuodugnus tiriamųjų koncepcijų pažinimas. Adekvatus tyrimo objekto pažinimas reikalavo ne bet kokios, o tik teoriškai adekvačios kritikos, o tai savaime laisvino iš ideologinių varžtų ir kreipė grynai teorinės interpretacijos linkme. Tokia kritika ne kartą virsdavo paslėpta kritikuojamo dalyko – „buržuazinės ideologijos“ apologetika.

Tuo pat metu keleto filosofų, įskaitant ir šios knygos autorių, pastangomis buvo rengiami ir leidžiami chrestomatiniai filosofijos istorijos ir šiuolaikinės Vakarų filosofijos leidiniai, supažindinę visuomenę su pasauliniu filosofijos palikimu. Lietuvos filosofijos ir kultūros klausimai buvo svarstomi žurnale „Problemos“. Visa tai turtino intelektualinę kultūrą ir ardė intelektualinės informacijos blokadą.

Taigi to meto filosofinis diskursas probleminiu požiūriu turtingėjo ir įvairėjo, bet vis dėlto buvo ne kas kita, kaip tarpusavyje koncepciškai menkai tesusijusių teorinių darinių rinkinys, negebantis, ir nepretenduojantis reflektuoti tai, kas vyksta tautos gyvenime. Filosofų profesionalumas neabejotinai augo, tačiau tik siauros specializacijos prasme, nebuvo einama prie bendresnių, nesutampančių su oficialiąja ideologija apmąstymų, nebent tokie apmąstymai pasirodydavo tik pogrindžio spaudoje.

Marksistinei sovietmečio filosofijai nebuvo svetimi tautiškumo klausimai, tačiau svarstymai šia tema buvo pajungti ideologinei funkcijai – internacionalizmo ir tautų susiliejimo propagavimui, „buržuazinio nacionalizmo“ kritikai, taigi iš esmės tautų savimonės slopinimui. Oficialiajame diskurse stengtasi išsiversti be tokių sąvokų kaip „tauta“, „tautiškumas“, vietoje jų vartotos tautybės, nacijos, ypač liaudies sąvokos. Pastaroji buvo labai plati, apėmė visus „dirbančiuosius“, neišskiriant kurio nors socialinio sluoksnio. Ypač buvo pabrėžiamas klasinis aspektas, teigiant, kad klasinėje visuomenėje nacijos draskomos antagonistinių prieštaravimų, nuo kurių esanti laisva tik „tarybinė liaudis“ arba „socialistinė nacija“, nors ir joje esama „išnaudotojiškų“ klasių likučių. Išskirtinis ideologijos puolimo objektas buvo „vieningos srovės“ teorija kaip neigianti klasinių prieštaravimų nacijoje buvimą, todėl negalėjo būti nė kalbos apie tautinio tapatumo svarstymus.

Suprantama, jog tai nepatraukė jaunesnių filosofų. Pastarieji nesvarstė nei „sovietinio žmogaus“, nei „sovietinės nacijos“ klausimų, nors tokios temos jau buvo radusios atgarsį kai kurių rašytojų kūriniuose, ki-

no filmuose. Vienas kitas filosofas buvo paskelbęs straipsnių, kuriuose siekė neideologizuotai, nors remdamasis marksizmo klasikų teiginiais, vertinti nacionalumą, nacionalinę psichologiją, nacionalinių kultūrų raidą, tautų kultūros savimonę. Mažiausiai arba tik labai nežymiai oficialiosios ideologijos paveikti buvo darbai, skirti Lietuvos filosofijos istorijai.

Stagnacijos ir „perestroikos“ metais, atslūgus ideologiniam spaudimui, liberaliojo marksizmo aplinkoje tenkintasi svarstymais apie marksizmo „kaip teorijos“ teisingumą be sąryšio su „realiojo socializmo“ tikrove. Nenuostabu, kad tai neteikė galimybių suvokti tuos pokyčius visuomenėje, kurie skatino demokratinius sąjūdžius ir sparčiai artino komunizmo žlugimą. Manau, kad marksistinės istoriškumo sampratos kontekste, nesvarbu, kaip toji samprata bebūtų dėstoma, negalėjo būti numatoma „grįžimo į kapitalizmą“ galimybė. Beje, komunizmo žlugimo nenumatė ir užsienio sovietologų teorijos. Tai kalba istoriškumo teorijų apskritai nenaudai. Apibendrinant reikia pasakyti, kad sovietinio laikotarpio filosofija, nors įvairi ir turtinga savo tematika ir profesionali teoriniu požiūriu, nesukūrė ir nepaliko konceptualių prielaidų gvildenti problemoms, kurios kyla dabar, tautai tampant atvira demokratiška visuomene ir priimant globalizacijos iššūkius.

Nepriklausomybės metų palikimas

Galvojant apie filosofinę dabarties refleksiją, galimas idėjines jos ištakas ir konceptualiuosius pamatus mintys krypsta pirmiausiai prie praėjusio amžiaus pradžios ir tarpukario lietuvių filosofijos bei jos tęsėjų – išeivijos autorių – darbų. Problemos, kurias jie gvildeno apmąstydami to laikotarpio kultūrinę ir dorovinę tautos būklę, nėra praradusios reikšmės ir dabar. Tos problemos savo turiniu, nepaisant laiko atstumo, socialinių, kultūrinių bei kitokių skirtumų, iš esmės atitinka tas reikmes, kurios kyla dabarties gyvenime. Tai yra toks filosofinis palikimas, kuris gali daug ką pasakyti dabarčiai. Jo svarba aiškėja matant, kad per sovietmečio dešimtmečius Lietuvoje, kaip jau minėta, negalėjo būti viešai svarstomi analogiški anuometiniams tautiškumo klausimai. Anuometinė filosofija konceptualiai buvo gana nuosekli ir baigta, kuriama vadovaujantis aiškiomis vertybinėmis nuostatomis. Šių savybių stoka aiškiai pastebima dabar, konceptualiojo pakrikumo ir vertybinio reliatyvizmo

fone. Gręžimasis į praėjusio amžiaus pirmosios pusės lietuviškosios filosofijos palikimą reiškia ir intelektualinės tradicijos tęstinumą, lygiai, kaip Kovo 11-osios Nepriklausomybės Aktu buvo pratęsta Vasario 16-osios Nepriklausomybės Aktu paskelbto valstybingumo tradicija.

Lietuviškoji profesionalioji filosofija pradėta kurti praeitojo amžiaus pradžioje kaip organiška sparčiai brėstančios ir įvairiomis kultūros formomis besiskleidžiančios lietuvių savimonės apraiška. Filosofinės kūrybos pradžia reiškė, kad ta savimonė nuo konkrečių praktinės veiklos uždavinių kyla prie bendrųjų tautinės būties aspektų, numatant tautos kūrybinių galių skleidimosi perspektyvą ir kuriant tautos vietos žmonijos bendrijoje viziją. Praktiniai švietimo ir kultūros uždaviniai nebuvo užmirštami, filosofija apibrėžė ir idėjinius tautinės mokyklos bei bendrojo tautos kultūrėjimo pamatus.

Tai vyko ne uždaroje vietinėje terpėje, bet gana plačiai sąveikaujant su kitų tautų Rytų ir Vakarų kultūromis. R. Bytauto, A. Dambrausko, S. Šalkauskio, A. Maceinos mąstysena brendo tautiškumo, rusų idealistinės (V. Solovjovo, N. Berdiajevo) ir katalikiškosios filosofijos sandūroje; Vydūno – veikiant vokiečių ir indų kultūrų įtakoms bei dorovinei lietuvių kovos su germanizacija patirčiai. Jaunesnis už juos J. Girnius brendo lietuviškoje ir vakarietiškoje aplinkoje, nepatyręs Rytų poveikio.

Sąveika su labai turtingomis kultūromis buvo gana rimtas išbandymas prisikėlusios tautos savimonei, kada dar buvo galynėjamasi su tautą nuo seno naikinusiais lenkėjimu ir vokietėjimu. Tauta savarankiškai tvarkė savo gyvenimą tuometinio atvirumo sąlygomis, panašiai kaip dabar, tolstant nuo slogios okupacinės praeities ir atsiduriant globaliosios atvirybės akivaizdoje, tik dabar neturime analogiškų anuometiniams reflektyvių tautos būties apmąstymų, neturime racionaliai artikuliuotos tautos ateities vizijos. Šią stoką iš dalies gali užpildyti praėjusio amžiaus pirmosios pusės filosofijos palikimas, vertas dabartinės interpretacijos ir tęstinumo.

Tai pasakytina pirmiausia apie S. Šalkauskio, taip pat jo mokinio A. Maceinos filosofiją, plėtotą Rytų ir Vakarų kultūros sintezės, kaip lietuvių nacionalinės kultūros specifinio bruožo, o kartu – jos pašaukimo idėją. Tauta ir tautiškoji kultūra, remiantis S. Šalkauskio samprata, nėra uždaros savyje esatys, priešingai, lietuviškoji kultūra yra atvira. Jos tapatumo pamatams būdingi Rytų ir Vakarų kultūrų poveikiai, kuriuos reikia plėtoti ir sintetinti, nes:

„Vis dėlto kalbamoji didelė sintezė ne tiek yra įvykęs faktas, kiek pasilieka galimybių srityje ir siūlosi mums tautiniu uždaviniu.“[217]

Į atvirumą Rytams ir Vakarams žiūrėta ne kaip asimiliacijos bei ištirpimo grėsmę, bet kaip į galimybę turtinti savąją kultūrą visuotinybės pradais, kuriuos siūlo dviejų didžiųjų pasaulių kultūros. Neabejotina analogija su dabar besiskleidžiančiu globaliuoju atvirumu, apimančiu ir sąveikas su „didžiaisiais pasauliais“ – Rytais ir Vakarais, kurie savo ruožtu daugelyje sričių veikia vienas kitą.

S. Šalkauskis interpretuodamas O. Špenglerio ir N. Berdiajevo pažiūras taip pat kėlė kultūros ir civilizacijos santykio klausimą, labai svarbų ir šiandieninės globalizacijos akivaizdoje. Jo teigimu, iš esmės kultūra ir civilizacija sudaro vieną visumą, tačiau smunkant kultūriniam matmeniui atsiranda nuasmeninantis civilizacijos poveikis:

„Tiesa yra tai, kad vadinamajame kultūros tarpsnyje žmogaus asmuo gauna daugiau galimybės pasireikšti originalia kultūros kūryba, tuo tarpu kai vadinamajame civilizacijos tarpsnyje žmonės yra nuasmeninami ir niveliuojami.“[218]

Konstatuodamas kaskart akivaizdesniu tampantį kultūringo žmogaus ir civilizuoto barbaro skirtumą, S. Šalkauskis numatė, kad materialinė techninė civilizuoto barbaro galybė gali gręžtis prieš kultūrą.

Tai yra dabarties, ir neabejotinai ir ateities rūpestis. Ar vykstant globalizacijai civilizacinis ir kultūrinis aspektai susiderins ar išsiskirs, ar neįsiviešpataus finansiškai ir techniškai galingas barbariškumas, stumiantis kultūrą į gyvenimo pakraščius – atviras klausimas, kaip ir klausimas, kam palankesni gali būti globalizacijos poveikiai Lietuvoje – kultūros augimui ar barbariškumui, įgaunančiam vis rafinuotesnes legalias ir nelegalias formas? Dviprasmiškas kultūros požiūriu yra toks globalizacijos palydovas kaip kosmopolitizmas. Apmąstant šiuolaikinį kosmopolitizmą bei jo atmainas labai praverčia Juozo Girniaus teiginiai apie šį reiškinį ir įvairias ideologines jo motyvacijas.[219]

Tautiškumo ir globalizacijos santykio požiūriu naujų interpretacijų nusipelno Vydūno filosofija, kurios pagrindinė sąvoka ir problema buvo

[217] Šalkauskis S. Rinktiniai raštai, I. – Roma, 1986. P. 13.
[218] Šalkauskis S. Raštai, I. – Vilnius: Mintis, 1990. P. 407.
[219] Girnius J. Tauta ir tautinė ištikimybė. – Chicago, 1961.

žmoniškumas.[220] Tuometinę lietuvių savimonę jis išplėtojo naujais žmogiškumo apmąstymo aspektais, suteikė jai kryptingos visumos pavidalą ir dorovinį pamatą, atrėmė ją į universaliąsias žmonijos vertybes. Kai XX amžiaus pradžios tautos sąmonė politiškai skaidėsi ir poliarizavosi, Vydūno idėjos kreipė ją į tai, kas universalu ir amžina, kas pakyla ne tik virš ideologinių prieštarų, bet ir suartina Rytų ir Vakarų dvasinę patirtį. Vydūnas kūrė savą Vakarų ir Rytų kultūrų sąveikos interpretaciją.

„Vydūnas – tai, sakykim, lietuviškieji Rytai. Ir atvirkščiai: Rytai mūsų kultūroje – tai Vydūnas.“[221]

Savo darbus skyręs individo, tautos, žmonijos sąmoningėjimo ir dvasinio tobulėjimo kelių svarstymui, tautos buvimo Vydūnas nelaikė tikslu sau. Tauta yra žmogaus, kaip dvasinės esybės, augimo, dvasinio laisvėjimo, kūrybos galių išsiskleidimo buveinė. Kiekviena tauta turi savo paskirtį – būti žmoniškumo kūrėju ir apraiška, atėjus laikui, būtinai ją atliksianti. Kartu jis reiškė ir nerimą dėl didėjančio materialinių galių augimo ir žmoniškumo neatitikimo.

Nepriklausomybės laikotarpio filosofijos palikimo plėtra ir sklaida buvo neįmanoma okupacijos laikotarpiu, tiesioginio tęstinumo ryšys buvo nutrauktas. Tos pasekmės jaučiamos iki šiol, išskyrus, referatyvaus pobūdžio darbus ir keletą akademinio lygio tyrinėjimų. Neturime kūrybingų S. Šalkauskio, A. Maceinos, J. Girniaus, Vydūno filosofijos pasekėjų bei interpretatorių. Tai dar labiau pasakytina apie V. Sezemano ir L. Karsavino kūrybinį palikimą, kuris savitai praturtino tuometinį Lietuvos intelektualinį gyvenimą, išsiskyrė savo teorine kokybe.

Jeigu tiesioginis idėjinis ryšys nutrūkęs, tai nereiškia, kad neįmanomas perimamumas užmojų ir tikslų, apmąstant esminius tautos būties matmenis, požiūriu. Minėti mąstytojai Lietuvos kultūros savitumą ir padėtį pasaulyje apibūdino Vakarų ir Rytų kultūrų požiūriais, abiejų poveikius vertindami kaip savitus ir įvairiais aspektais Lietuvai reikšmingus. Dabar, Lietuvai tapus Europos Sąjungos ir NATO nare, mūsų šalis pasisuko atvirumo Vakarams linkme, o vakarietiškumo savitumas suvokiamas ne rytietiškumo, kaip anksčiau, bet tiesiog sunkiai apibrėžiamo

[220] Bagdonavičius V. Filosofiniai Vydūno humanizmo pagrindai. – Vilnius: Mintis, 1987. P. 75.

[221] Vaitkūnas G. Vydūnas ir Rytų idėja lietuvių kultūroje / Vydūnas lietuvių kultūroje. – Vilnius, 1994. P. 64.

globališkumo atžvilgiu. Rytietiškumas nedingsta iš akiračio, bet suvokiamas kitaip: dabar „Rytai“ – tai postkomunistinės Vidurio ir Rytų Europos šalys, kurios, tapusios minėtų organizacijų narėmis, kartu tapo ir sudėtine „Vakarų“ pasaulio dalimi.

Šių šalių „rytietiškumą“ lemia ne tiek jų tradicinės ir šiuolaikinės kultūros ypatumai, kiek istorinės praeities bei politinės patirties savitumas. Ta praeitis bei patirtis ir lietuvius daro „rytiečiais“, nors šalies vidaus gyvenimas yra tvarkomas daugiausiai pagal vakarietiškus modelius. Filosofinės refleksijos srityje taip pat vyrauja vakarietiško diskurso konceptai, sukurti ir tebekuriami kitokios – vakarietiškos – socialinės tikrovės pagrindu. Tuo tarpu rytiečiai, turintys unikalią gyvenimo dviejuose – totalitarizmo ir demokratijos – pasauliuose ir perėjimo iš vieno pasaulio į kitą patirtį, stokoja adekvačios savitos filosofinės interpretacijos ir ateities vizijos.

„Didžiulis Rytų ir Vakarų Europos regionas kol kas gyvena be kokių nors didesnių moralinio atsinaujinimo vilčių ir vizijų“[222], – apibendrina filosofas Alvydas Jokubaitis.

Ne kitaip ir Lietuvoje, vizijų trūksta arba jos tiesiog pesimistinės, nors viltys rusena.

Visavertei tapatumo savimonei reikalinga tautos vizija, nesibaiminanti ateities ir nepamirštanti ne tik naujosios, bet ir senosios praeities.

Viena iš sąlygų optimistinėms vizijoms kilti yra platesnio masto teigiami pilietiškumo pokyčiai. Tokių Lietuvoje jau esama ir galima kalbėti apie negatyvizmo miglą sklaidančias teigiamos savivokos apraiškas.

Bet vizija – neįmanoma be kūrybingos asmenybės.

[222] Jokubaitis A. Vidurio Europos tapatumas kaip politinės filosofijos problema // Politologija, 2007/1. P. 91.

BAIGIAMOSIOS PASTABOS

1. Moderniosios lietuvių tautos tapatumas, apie kurį kalbama knygoje, suprantamas kaip tam tikru istorijos laikotarpiu susidariusi etninių kultūrinių ir valstybinių bei pilietinių tautiškumo komponentų vienovė. Tai kūrėsi pamažu, nuo kultūrinės veiklos kylant prie politinės. Esminis šio vyksmo matmuo – tautinė savimonė – brendo kaip daugialypė idėjinė visuma, pradedant individualiomis tautinės priklausomybės nuovokomis ir baigiant ideologiniais bei filosofiniais konstruktais. Savimonė skleidžiasi kultūroje kaip tam tikra tradicijos ir naujovės, tęstinumo ir savikūros dermė, kurios itin svarbus aspektas yra atitinkamos istorijos įvykių, kultūros faktų bei kitų tautiškumo duotybių interpretacijos.

2. Modernioji lietuviškojo tapatumo savimonė kūrėsi tuo laikotarpiu, kai Vidurio ir Rytų Europoje kilo kapitalizmas, luomines „bajorų tautas“ keitė buržuazinės nacijos. Tai vyko polemizuojant su nepalankiomis ar net priešiškomis lietuviškumo interpretacijomis („kovojant dėl protų“), išreiškusiomis politinį ir kultūrinį svetimųjų dominavimą. Kultūrinės savimonės kontekste subrendę politiniai tikslai įsikūnijo 1918 m. Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimu, pratęsusiu nutrauktą valstybingumo tradiciją ir sudariusiu sąlygas stiprėti etninio kultūrinio ir pilietinio sąmoningumo vienovei – tautinio visavertiškumo pamatui. Tarpukario metų nepriklausomoje Lietuvoje galutinai susiformavo visavertė moderni lietuviškojo tapatumo savimonė.

3. Tolesnę lietuvių savimonės raidą ir modernėjimą sustabdė okupacijos – sovietinė ir nacių, kurių metu šalis neteko daugelio savo gyventojų, buvo sunaikinti ir aktyviausi savimonės kūrėjai ir reiškėjai. Lietuvos gyventojams primesta valstybės okupantės pilietybė ir taip nutrauktas nepriklausomybės metais nusistovėjęs tautiškumo ir pilietiškumo ryšys, giliai pažeista tapatumo savimonė. Buvo sutraukyti visuomeniniai ryšiai, visuomenė pajungta valstybei, sunaikinti ekonominiai ir bendruomeniniai tapatumo pamatai. Ideologinės prievartos priemonėmis slopinamas tautinis sąmoningumas galėjo kažkiek rusenti kultūroje, tačiau pastaroji taip pat buvo ideologiškai kontroliuojama. Visa tai silpnino lietuviškąją savimonę, tautiečių dvasinį ryšį su gimtąja šalimi kaip Tėvyne.

4. 1990 metais atkūrus Nepriklausomybę, buvo atkurtos sąlygos tautiškumo ir pilietiškumo vienovei atsigauti, tačiau praktiškai iki šiol tai vyksta nelengvai ir ne savaime. Į viešąją erdvę kilo tarpukario laikotarpio tautinės ideologijos fragmentai ir valstybingumo simbolika, kurių jau neatsiminė jaunesnieji, o naujoji tikrovė reikalavo naujų įprasminančių įvaizdžių ir kūrybinių impulsų. Iš žmonių sąmonės lėtai nyksta nelaisvės metais susidaręs prieštaringas santykis su valstybe – ji buvo nemėgstama ir negerbiama kaip okupacinės prievartos aparatas, bet kartu į ją žiūrėta kaip į gėrybių ir malonių davėją. Toks požiūris dabar kreipiamas ir į savo valstybę, pamatuotai ir nepamatuotai ją kaltinant dėl negerovių, dažnai ir dėl asmeninių nesėkmių. Daug kas nemato didesnio okupacijos ir nepriklausomybės skirtumo, nes valdžios struktūrose mato daug buvusių nomenklatūrininkų. Tokį požiūrį palaiko ir ne visada pavykę valdžios sprendimai, taip pat menkas daugelio pilietinis išprusimas, valstybės tapatinimas su sėdinčiaisiais valdžioje. Nepalankiai tautinę savimonę paveikė ir nuo pirmųjų Nepriklausomybės dienų kilusi valstybinio ir tautinio negatyvizmo banga. Silpnos valstybingumo sąmonės apraiška yra teisinis nihilizmas, žemas politinių partijų prestižas, silpna pilietiškumo sąmonė ir vertikaliuoju, ir horizontaliuoju lygmenimis. Kaip rodo gyventojų apklausos, net dauguma lietuvių savos valstybės nelaiko vertybe ir su ja nesitapatina, nelaiko vertybe ir Lietuvos pilietybės.

5. Menkėjant tautiečių akyse valstybės ir politikos prestižui, svarbia tautinio sąmoningumo atrama tampa kultūra. Išsilaisvinimas išplėtė kultūrinės veiklos galimybes, nes išnyko ideologiniai draudimai ir perdėtas centralizmas. Kultūra įvairėja, atsiveria keliai išeiti į pasaulį, o iš kitur ateinantys požiūriai ir kriterijai plečia tautinio tapatumo interpretacijos galimybes, leidžia į save pažvelgti naujais aspektais. Kita vertus, pasikeitus kultūros padėčiai visuomenėje, visos kultūros sritys turi patirti prisitaikymo prie pasikeitusių sąlygų sudėtingumus.

Prisitaikymo sunkumų kyla dėl to, kad išsivadavusi Lietuva per labai trumpą laiką tapo vartotojiškos visuomenės šalimi. Tai pakeitė ne tik daugelio žmonių gyvenimo būdą, bet ir sutrikdė jų vertybines nuostatas. Kultūrinius interesus stelbia pragmatiniai, iš viešosios erdvės kultūrą išstumia politika, verslas, reklama, pramoginės programos. Tai žlugdo kultūros prestižą ir įtakingumą, nors dėl to galima iš dalies kaltinti ir pačią kultūrą – joje nuvertinamos tradicinės vertybės, tokios kaip dorovė, tautiškumas, religija. Galima teigti, kad visuomenė nukultūrinama ir pa-

čios kultūros priemonėmis, į ją skverbiasi vartotojiškumo dvasia, ryškėja tendencija tapatinanti kultūrą su pramoginiu laiko leidimu. Prie to prisideda kai kurių mokslo biurokratų nihilistinė nuostata tautiškumo atžvilgiu, todėl dabar kultūra nedaug tegali teikti kūrybinių impulsų tautinės savimonės kūrybiniam atsinaujinimui.

6. Esminiai socialiniai pokyčiai labai pakeitė, o daugeliu atvejų pablogino visuomenės dvasinę būklę, kurios išraiška yra daugelio nuolatinis nepasitenkinimas, pesimizmas, depresija. Galima suabejoti, ar tokios nuotaikos visada atitinka tikruosius sunkumus. Žmonės nepasiruošę išgyventi dvasines įtampas, kylančias dėl viliojančių galimybių ir negebėjimo jomis pasinaudoti neatitikimo. Viešojoje erdvėje neigiami akcentai persveria teigiamuosius, stokoja prasmingo gyvenimo įvaizdžių, moralinis neatsparumas yra daugelio nelaimių, įskaitant ir savižudybes, priežastis. Katalikų Bažnyčia ir kitos tradicinės konfesijos turi dorotis ne tik su nureligėjimo, bet ir vadinamųjų netradicinių tikėjimų iššūkiais.

7. Visa tai menkina mūsų šalies patrauklumą. Okupacijos metų palikimas – ekonominės gerovės lygio skirtumas, lyginant su Vakarų šalimis, skatina masinį mastą įgavusią lietuvių emigraciją. Nemažai jaunų žmonių nesieja savo gerovės ir ateities su Lietuva, nejaučia dėl jos atsakomybės, kas neabejotinai liudija apie tautinės sąmonės eroziją. Tauta sklaidosi po pasaulį, išeivių ryšiai su Tėvyne tampa problemiški, nes nemažai išvykstančiųjų išsiveža gana neigiamą nuomonę apie gimtąją šalį. Kol kas nematyti didesnio grįžtamojo judėjimo, ir jeigu situacija nesikeis, išeiviją bus galima vertinti kaip negrįžtančią tautinio tapatumo nešėjų netektį. Maža tikimybė, kad dažniausiai ekonominių motyvų skatinamoje išeivijoje galėtų steigtis kūrybingos lietuviškojo sąmoningumo salelės, analogiškos toms, kokias buvo sukūrusi Antrojo pasaulinio karo išeivija. Jeigu dar pridėsime pastebimai sumažėjusį ir nesiliaujantį mažėti gimstamumą, galėsime daryti išvadą, kad lietuviai tampa nykstančia tauta. Kita vertus, Lietuvos laukia neišvengiami imigracijos iššūkiai, nes sunku tikėti, kad globaliųjų sąveikų ir poveikių aplinkoje Lietuva liks „išsivaikščiojančia“, tuštėjančia šalimi.

8. Apibendrinant galima teigti, kad dabartinė Lietuvos visuomenė kenčia nuo negatyvizmo pertekliaus. Bene daugiausia negatyvizmo pamatuotai reiškiama valstybės institucijų ir jų vadovų atžvilgiu, bet ne ką mažiau galima pastebėti ir įvairiose kitose gyvenimo srityse, individų tarpusavio santykiuose. Negatyvizmas neturi būti painiojamas su pama-

tuota socialine kritika, kuri dažniausiai atspindi konstruktyvią nuostatą, o jos negatyvizmui labai trūksta.

Pozityvizmo ir negatyvizmo disbalansas pastarojo naudai – nesveikos visuomenės požymis. Tokia galima laikyti dabartinę Lietuvos visuomenę. Normali visuomenė yra tokia, kurioje, nepaisant gyvenimo sunkumų ir prieštaravimų, vis dėlto vyrauja teigiami akcentai, kaip ir dvasiškai sveiko individo pasaulėjautoje nusveria teigiamos nuotaikos, o tai anaiptol nereiškia, kad jam nėra žinoma, kas yra nesėkmės ir skausmas. Gyvybinga ir kūrybinga savimonė nėra perdėm empiriška, tai yra nėra tokia, kuri vien eina „paskui faktus“ nepakeldama akių į vertybes. Priešingai, tokia savimonė „užbėga“ į priekį ir brėžia ateities perspektyvą atsižvelgdama į vertybių horizontą, todėl negatyvizmas bent jau neturėtų vyrauti viešojoje nuomonėje. Negatyvizmas nyksta atsikuriant teigiamoms emocinėms individų ir bendruomenių, piliečių ir valstybės, išvykusiųjų ir pasiliekančiųjų jungtims. Tautinio tapatumo tęstinumas, kaip ir atgimimo laikais, įmanomas tik iš teigiamų nuostatų kylant savikūros impulsams.

THE SELF-CONSCIOUSNESS OF NATIONAL IDENTITY
The traits of the Lithuanian's self-consciousness

Monograph

Summary

The author holds that one of the urgent issues of the present time is how to keep and preserve identities – individual, national and cultural – in the long-term perspective of the european integration and globalization. The main object of the monograph is the present status of the Lithuanian national identity regarded from both theoretical and historical points of view.

The basic idea rests on the presumption that the essential attribute of the national identity is national self-consciousness. The authentic national identity is self-conscious and self-reflecting identity. The self-consciousness encompasses the whole of the objective data – ethnic, cultural, historic – interpreted from a certain point of view. One of the traits of the national self-consciousness is a sort of egocentricity – a vital concentration on itself as a certain point of account of everything what is happening around. This is an existential need of national existence, particularly in the cases, when the nation is under political and cultural oppression and is striving for liberation. Self-consciousness is articulated as a number of external „we-they" relations, which are historically variable and fluctuating from the dialogues and similar links of reciprocity to those of confrontation and hostility. Lithuania over all its modern history has passed different kinds of the external relations. The national identity on the level of self-consciousness is considered as a sort of a value in itself, due to the uniqueness of each nation, thus constituting the part of the cultural treasury of mankind. Over historical development the self-consciousness is usually moving away from its ethnical roots and manifesting itself in the humanities, philosophy, belles-letters, potery and the other forms of culture.

Considering the process of the formation of modern nations the question arises – to what extent the nations have been determined by the objective historical factors and to what have been created or even „in-

vented“. There are two main ways of the historical formation of nations – the so called Western way, when the nations have been formed by the state, and the Eastern one, when, on the contrary, the state have been built up by the nation. The author holds, that the modern Lithuanian nation has been created during the process of national rebirth in the end of XIX century. At the present time the new problem arises – how the decline of the nation-state could influence the self-consciousness of nations.

During the twenty years of the Lithuania's independence the national identity of Lithuanians grew up consolidating on the level of citizenship of the independent statehood. But the process was interrupted by the Soviet and Nazi occupations. The occupational rules pursued the politics of destruction of the traditional Lithuanian identity with respect both of ethnicity and citizenship, denying the main Lithuanian national values and introducing compulsory the communist ideology. The materialism and atheism have been an essential part of it, since the Soviet rulers considered religion to be the direct competitor of the communist ideology. By means of the indoctrination the regime tried to execute the control over the minds, thus restricting the free development of a personality. On the other hand, due to the politics of social levelling and the limited opportunities for the realization of private initiatives the men have lost the motivation for the social activity. Under the slogans of internationalism the russification and the Russian colonization have been carried out. The normal relation between individual and community was also destorted. The thousands of Lithuanians fall a prey to the persecutions of the occupational powers.

Though the society of our country over the seventeen years of the independence becomes more and more remote from the bitter experience of the past, it is quite evident that the years of the occupation have exercised a significant imprint on the mentality of the people. In order to understand better such situation, we shall reflect adequately main characteristics of the Soviet totalitarianism and its heritage. During this period a number of Lithuanian inellectuals suffered significantly from the repressions of the regime, nevertheless there were intellectuals who supported Soviet power. In the monograph is described the common situation of intelligentsia, when all fields of the cultural activity have fallen under the strict ideological control, which gradually got easier in the late Soviet period. The control practically meant that there were

banned certain themes and styles in literature and arts. At the same time powers did patronize those artists, who openly manifested their loyalty to the official ideology, providing them with the favourable conditions. Luckily in the cultural life remained certain small areas, where the ideological pressure was relatively weak and free creative work was possible. Nevertheless the culture under ideological pressure is marked by such characteristic features, as ambiguities, the hidden senses and dissembled thoughts, texts with underlying implications, hypocricy and dishonesty.

As a result we inhereted from the Soviet times a sort of injured personality and destroyed community. The Lithuanian identity is facing nowadays the challenges both of the legacy of the totalitarian past and of the global openness. The globalization is regarded as a multiple objective world-wide process caused mainly by the development of information technologies and influencing vast areas of social life. The process is expected to provide the new perspectives of economic, scientific and cultural development. On the other hand the effects of it are supposed to threat the traditional patterns of personal and national identities. Especially, as these effects are accompanied by the process of emancipation of individuals from many traditional dependencies as nationality and citizenship. At the same time it is quite unclear about what kinds of new dependencies are emerging.

The philosophical dimension means the self-reflection of the identity in the categories of universality. The purpose of the philosophy is to do this in relation to the two discrepant tendencies of the present time, namely, globalization and particularization. For these tasks are not adequate the philosophical concepts inherited from the Soviet period, more appropriate is the legacy of Lithuanian philosophy of the beginning of the 20th century.

The restoration of identities based on the normal personality and community relations could help significantly to cope properly with the hardly foreknowable influences of globalization.

LITERATŪRA

1. Anderson B. Įsivaizduojamos bendruomenės. – Vilnius: Baltos lankos, 1999.
2. Anušauskas A. Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais. – Vilnius: Mintis, 1996.
3. Arendt H. Totalitarizmo ištakos. – Vilnius: Tyto alba, 2001.
4. Bagdonavičius V. Filosofiniai Vydūno humanizmo pagrindai. – Vilnius: Mintis, 1987.
5. Bagdonavičius V. Sugrįžti prie Vydūno. – Vilnius: Kultūra, 2001.
6. Balčius J. Dorovinio lietuvių identiteto prigimtis ir prasmė. – Vilnius, 2005.
7. Berenis V., Beresnevičius G., Samalavičius A., Savukynas V. – Lietuvių mentalitetai: tautinė istorija ir kultūros problemos. – Vilnius, 2002.
8. Beresnevičius G. Ant laiko ašmenų. – Vilnius, 2002.
9. Brague R. Ekscentriškoji Europos tapatybė. – Vilnius: Aidai, 2001.
10. Daumantas. Partizanai. – Vilnius: Vaga, 1990.
11. Delanty G. Europos išradimas. Idėja. Tapatumas. Realybė. – Vilnius: Atviros Lietuvos knyga, 2002.
12. Gellner E. Tautos ir nacionalizmas. – Vilnius: Pradai, 1996.
13. Genzelis B. Socialinės ir politinės minties raida Lietuvoje. Būti ar nebūti Lietuvai? – Vilnius: Margi raštai, 2005.
14. Giddens A. Modernybė ir asmens tapatumas. – Vilnius: Pradai, 2000.
15. Girnius J. Tauta ir tautinė ištikimybė. – Chicago, 1961.
16. Greimas A. Iš arti ir iš toli. – Vilnius: Vaga, 1991.
17. Grigas R. Tautinė savivoka. – Vilnius: Rosma, 2001.
18. Gudavičius E. Lietuvos istorija. Nuo seniausių laikų iki 1569 metų. – Vilnius, 2001.

19. Habermas J. Modernybės filosofinis diskursas. – Vilnius: Atviros Lietuvos knyga, Alma littera, 2002.
20. Hobsbawn E. J. Nations and Nationalism since 1780. – Cambridge, 1993.
21. Juodoji komunizmo knyga. – Vilnius: Vaga, 2000.
22. Kavolis V. Sąmoningumo trajektorijos. – Chicago, 1986.
23. Krikštopaitis J. Saugi valstybė: idėja ir tikrovė. – Vilnius, 2004.
24. Kuolys D. Asmuo, tauta, valstybė LDK istorinėje literatūroje. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992.
25. Kurnitzky H. Necivilizuota civilizacija. – Vilnius: Dialogo kultūros institutas, 2004.
26. Kuzmickas B., Astra L. Šiuolaikinė lietuvių tautinė savimonė. – Vilnius: Rosma, 1996.
27. Lelešius-Grafas J., Baliukevičius-Dzūkas L. Dienoraščiai. – Kaunas, 1994.
28. Lietuviškojo europietiškumo raida: dabarties ir ateities iššūkiai. – Vilnius: Versus aureus, 2006.
29. Lietuvos tauta: būklė ir realios perspektyvos. – Vilnius, 2007.
30. Lietuvių tautos tapatybė. Tarp realybės ir utopijos. – Vilnius, 2007.
31. Maceina A. Filosofijos kilmė ir prasmė. – Roma, 1978.
32. Maceina A. Daiktas ir žodis. – Vilnius: Aidai, 1998.
33. Maceina A. Raštai, II. – Vilnius: Mintis, 1992.
34. Maciūnas V. Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje. – Kaunas, 1939.
35. Matonytė I. Posovietinio elito labirintai. – Vilnius: Knygiai, 2001.
36. Melammed R. L. A Question of Identity. – Oxford University Press, 2004.
37. Merkys V. Nelegalioji lietuvių spauda kapitalizmo laikotarpiu (ligi 1904 metų). – Vilnius: Mokslas, 1978.
38. Metmenų laisvieji svarstymai. – Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1993.
39. Milosz Cz. Tėvynės ieškojimas. – Vilnius: Baltos lankos, 1995.
40. Pečiulaitis P. Šitą paimkite gyvą. – Kaunas, 1993.

41. Putinaitė N. Šiaurės Atėnų tremtiniai. – Vilnius: Aidai, 2004.
42. Radžvilas V. Sunki laisvė. – Vilnius: Tyto alba, 2005.
43. Romeris M. Lietuvos konstitucijos teisės paskaitos. – Vilnius: Mintis, 1990.
44. Smith A. D. Nacionalizmas XX amžiuje. – Vilnius: Pradai, 1994.
45. Subačius P. Lietuvių tapatybės kalvė. – Vilnius: Aidai, 1999.
46. Šalkauskis S. Raštai, I. – Vilnius: Mintis,1990.
47. Vileišis P. Tautiniai santykiai Mažojoje Lietuvoje. – Kaunas: Politinių ir socialinių mokslų institutas, 1935.
48. Zinkevičius Z. Rytų Lietuva praeityje ir dabar. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ

Aleksandravičius E. 128
Alijevas 139
Ambrozaitis K. 108
Andersonas B. 35, 50, 228
Andriuškevičius A. 117
Anušauskas A. 89, 228
Arendt H. 84, 85, 88, 109, 164, 193, 194, 228
Ashas T. G. 134
Astra L. 8, 84
Astrauskas V. 159

Bagdonavičius V. 8, 61, 219, 228
Bajoraitis F. 62
Balčius J. 8, 228
Baliukevičius-Dzūkas L. 87
Baltušis J. 109, 114
Baranauskas A. 78
Basanavičius J. 40, 65, 77
Bell O. 164, 187, 210
Berdiajevas N. 87, 217, 218
Berenis V. 228
Beresnevičius G. 8
Bieliauskas A. 114
Bielinis L. 148
Bismarkas 60
Bytautas R. 66, 217
Borisevičius V. 108
Boruta K. 113
Brague R. 15
Brakas A. 63, 108
Brazauskas A. M. 139, 159
Bretkūnas J. 60
Bulavas J. 109
Bumblauskas A. 23
Brzezinskis Z. 142, 211

Campbell C. 179
Castells M. 10, 48, 51, 203
Cibulskis G. 158
Cvirka P. 109

Čekutis R. 159, 161, 169
Čepaitienė A. 28
Čilinskas K. 151

Dahl R. A. 47
Dambrauskas A. 217
Damušis A. 88
Daukantas S. 67
Daumantas J. 104 , 228
Delanty G. 49, 133, 182 , 228
Derrida J. 209
Diltheyus W. 187
Donelaitis K. 60
Doniela V. 22
Dovydaitis P. 78, 108
Drakulic S. 37
Drevinis P. 108
Drunga K. 73
Dundulis B. 128
Durkheimas E. 194

Eimutis P. 69
Eretas J. 78

Frommas E. 160

Gailius B. 106
Garmutė A. 104
Gellneris E. 36, 39, 50, 228
Genzelis B. 52, 228
Giddensas A.178, 193, 228
Girnius J. 168, 200, 217, 218, 219, 228
Girnius K. 104, 228
Gorbačiovas M. 82, 131
Gorbunovas A. 139
Graičiūnas V. 108
Granauskas R. 115
Graželytė A. 190
Greetham B. 211
Greimas A. 26, 46, 70, 168, 170, 174, 200, 228
Grigas R. 8, 18
Gudavičius E. 18, 19, 41
Gudaitis-Guzevičius A. 109
Gustainis V. 108
Gustaitis A. 108

Habermas J. 50, 210, 211, 229
Heideggeris M. 15, 165, 174, 209
Hėgelis G. W. F. 29, 47
Herderis J.G. 43, 61, 64, 65
Hitleris 88, 89
Hobsbawn E. J 35, 42, 229

Yla S. 89
Inčiūra K. 108
Ivanas Rūstusis 87

Jakštas A. 40
Jakovlevas A. 82, 85
Jakubėnas K. 108
Jekentaitė L. 213
Jokubaitis A. 8, 220
Joenniemi P. 188
Jonas-Paulis II 94
Jonynas A. 66
Juknevičius S. 21
Juozapavičius A. 69

Kalnius P. 189
Kampikevičiūtė I. 197
Kantas I. 16
Kantoras V. K. 85, 87
Karsavinas L. 108, 139, 219
Kavolis V. 9, 16, 20, 28, 31, 38, 45, 68, 71, 72, 118, 168, 172, 200, 229
Keliuotis J. 108
Kleinas D. 60
Konradas Valenrodas 124
Korsakas K. 109
Krištopaitis J. 8, 229
Krukauskienė E. 157
Krupavičius M. 70
Kubilius V. 108, 116, 156
Kucan 139
Kudirka V.40, 75
Kuolys D. 52, 155, 197, 229
Kumpikevičiūtė G. 197
Kurnitzky H. 36, 42, 176, 178, 192, 229
Kuzmickas B. 84, 208, 229
Kwasniewskis 139

Lazutka R. 154
Lelešius-Grafas J. 86, 87, 229
Lesingas G.E. 61
Lingis A. 13
Lukša-Daumantas J. 104
Lukšys P.69

Maceina A.15, 16, 86, 168, 212, 217, 219, 229
Maciūnas V. 65, 229
Maironis 29, 78
Maldeikis P. 70
Mantvydas P. 108
Marcelis G. 160
Martinaitis M. 118, 189
Martinkus A. 21
Matonytė I. 8, 141, 229
Matulevičius A. 59
Mažvydas M. 44, 59
Mekas J. 200
Melammed R. L. 11, 229
Merkys V. 57, 128, 229
Merton R. K. 194
Mickevičius A. 32, 55
Mickūnas A. 200
Mykolaitis-Putinas V. 21, 64
Milkus K. G. 16, 60
Milosz Cz. 42, 91, 92, 229
Miškinis A. 108
Mociar 139
Mulevičiūtė J. 109, 116

Narbutas T. 67
Navikaitė-Meškauskienė M. 109
Nekrašas E. 16, 173
Nietzsche F. 163, 209
Nikžentaitis A. 135
Niunka V. 109
Norkus Z. 8, 36, 72
Novalis 43

Ortega i Gasetas Ch. 70
Ostermejeris Z. 61

Pakalniškis V. 189
Paksas R. 158
Pakštas K. 195
Paleckis J. 109
Patočka J. 15
Pečiokaitė-Adomėnienė B. 104
Pečiulaitis P. 229
Petkevičaitė-Bitė G. 39
Pilsudskis J. 19, 42
Plechavičius P. 169
Pūras D. 161
Putinaitė N. 8, 126, 229
Puzinas J. 45

Radvila J. 19
Radžvilas V. 8, 181, 185, 230
Ramonaitė A. 147
Raz J. 29
Reinys M. 108
Reneckis A. 72
Repšienė R. 169, 189
Riasanovsky N. V. 11
Romer M., Romeris M. 56, 65, 230
Rouanet B. 211
Rubavičius V. 10, 113, 127, 128, 149
Rudalevičienė P. 160
Ruigys P. 60
Ruutelis A. 139

Sadūnaitė N.120
Samalavičius A. 228
Sartre J. P. 12
Savicka A. 12
Savukynas V. 228
Schleiermacher F. 43
Sezemanas V. 108, 219
Sieyes A. 42
Simonaitytė I. 63
Skrupskelis I. 16, 44, 108

Slavinas A. 109
Sloterdijk P. 165
Sluckis M. 105, 114
Smetona A. 19, 75, 109, 169
Smith A. D. 20, 48
Sniečkus A. 105, 120
Solovjovas V. 217
Sormanas G. 133, 142
Sruoga B. 89, 113
Stalinas 88, 108, 117
Subačius P. 8, 230
Sverdiolas A. 66

Šalkauskis S. 16, 75, 168, 217, 218, 219, 230
Šapoka A. 71
Šaulauskas M. 109, 122, 143
Šenavičienė I. 58
Šepetys L. 159
Ševardnadzė 139
Šliogeris A. 173, 207
Šliūpas J. 77
Špengleris O. 218
Štromas A. 145
Šutininė I. 157

Tamošaitis I. 75, 108
Tamošaitis M. 76, 109
Tamošaitis R. 160
Tayloras Ch. 34, 151
Taurinskas V. 109
Tazbir J. 54
Tilvytis T. 109
Tomlinson J. 205
Toqueville de A. 150
Trinkūnienė I. 157
Trumpa V. 39
Turgenevas I. 163

Ulmanis G. 139
Unamuno de M. 205

Vaitiekaitis A. 102
Vaitkūnas G. 219
Vaižgantas 165
Valančius M. 67, 78
Venclova A. 109
Vydūnas 16, 60, 62, 63, 217, 219
Vidzgiris J. 62, 64
Vileišis V. 59, 230
Vytautas Didysis 71, 169
Višinskis P. 40
Vytėnas P. 93
Vitkus H. 159
Vosyliūtė A. 157

Waever O. 188
Walzeris M. 192
Wandycz P. 44, 45
Weberis M. 36
Whitehead A. 13
Wilsonas W. 72
Wittig-Marcinkevičiūtė E. 120

Zalatorius A. 123, 124
Zauerveinas J. 24, 62
Zdanavičius J. 109
Zigmantas Augustas 23
Zinkevičius Z. 43, 100, 230

Žalakevičius V. 105, 158

Изгоев А. 97
Исламов Т. М. 39

Сеа Л. 207

Kuzmickas, Bronislovas

Ku395 Tautos tapatumo savimonė. Lietuvių savimonės bruožai: monografija. – Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2009. – 236 p.

Bibliogr.: p. 228–230.

ISBN 978-9955-19-123-0

Knygoje apibūdinama moderniojo lietuvių tautinio tapatumo savimonės raida. Tapatumas suprantamas kaip tęstinumo, perimamumo ir savikūros vienovė, istoriškai nusistovėjęs etnokultūrinių ir pilietinių komponentų santykis. Esminiu tautos tapatumo aspektu laikomas tautinis sąmoningumas. Trumpai nušviečiami lietuvių tapatumo savimonės formavimosi ypatumai, parodoma, kad tarpukario nepriklausomybės laikotarpiu susiformavo visavertė moderni lietuviškojo tapatumo savimonė.

Aptariami sovietinės ir nacių okupacijų padariniai, giliai pažeidę lietuvių tapatumo savimonę, pasipriešinimo ir prisitaikymo būdai. Gilinamasi į okupacinio palikimo padarinius dabarties Lietuvos vidaus gyvenimui, analizuojamos dabarties prieštaros, pasireiškiančios valdžios ir visuomenės tarpusavio atotrūkiu, pilietiškumo stoka, negatyvizmu. Atkreipiamas dėmesys į narystės Europos Sąjungoje ir globaliojo atvirumo iššūkius tautos tapatumui, gvildenamos išeivijos keliamos problemos. Pabaigoje aptariamas filosofinės refleksijos vaidmuo tautos tapatumo savikūrai.

Antrajame leidime patikslinami kai kurie vertinimai ir pamatinės sąvokos, dabarties būklė papildoma naujais duomenimis, naujų autorių mintimis.

Knyga gali būti naudinga aukštosiose mokyklose dėstant filosofijos, istorijos, politologijos disciplinas, taip pat visiems, norintiems geriau pažinti savo nujausią lietuvių tautos istoriją, dabarties būklę.

UDK 316.3(474.5)

Bronislovas Kuzmickas
Tautos tapatumo savimonė.
Lietuvių savimonės bruožai
Monografija

Redaktorė *Dovilė Jegelevičiūtė*
Maketuotoja *Regina Silkovienė*
Viršelio autorė *Stanislava Narkevičiūtė*

SL 585. 2009 04 20. 10,31 leidyb. apsk. l.
Užsakymas .
Išleido Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, Ateities g. 20, LT-08303 Vilnius
Tinklalapis internete www.mruni.eu
Elektroninis paštas leidyba@mruni.eu
Spausdino UAB „Baltijos kopija“, Kareivių g. 13 b, LT-09109 Vilnius
Tinklalapis internete www.kopija.lt
El. paštas info@kopija.lt